ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

3'95

Редакційна колегія

В. А. Смолій (головний редактор), **В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. М. Даниленко, М. Ф. Дмитрієнко, С. О. Єкельчик, Я. Д. Ісаєвич, М. В. Коваль, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, О. П. Реєнт** (заст. головного редактора), **В. Ф. Репринцев, В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **О. С. Рубльов** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, В. С. Степанков, П. П. Толочко, П. Т. Тронько**

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, М. Б. Озерова, Г. Я. Туранська**

Наукові редактори

доктор іст. наук *О. П. Реєнт*

канд. іст. наук *В. М. Ричка*

канд. іст. наук *О. С. Рубльов*

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Художній редактор *Н. М. Абрамова*
Технічний редактор *О. В. Дивуля*
Коректор *Г. С. Божок*

Здано до набору 15.05.95. Підп. до друку 27.07.95. Формат 70×108/16. Папір друк. № 2. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл.-вид. арк. 15,43. Тираж 7525 прим. Зам. 5-847.

Киевская книжная типография научной книги, 252004, Киев-4, ул. Терещенковская, 4.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ № 3 (402), май—июнь 1995. Национальная Академия наук. Институт истории Украины. Институт национальных отношений и политологии. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит 6 раз в год. На украинском языке. Главный редактор В. А. Смолий

Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Грушевского, 4.

Адреса редакції:
252001 Київ 1,
вул. Грушевського, 4
Телефон 228-52-34

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПОЛІТОЛОГІЇ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

№ 3 (402)
травень — червень 1995

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

Номер підготовлено науковцями відділу історії України періоду другої світової війни Інституту історії України НАН України

ЗМІСТ

СТАТТІ

До 50-річчя Перемоги над нацистською Німеччиною

Коваль М. В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення. Роздуми історика 3
Першина Т. С. До питання про забезпечення керівними кадрами народного господарства України (1943—1945 рр.) 23
Гриневич В. А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944—1945 рр.) 35

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Маркітан Л. П. Кінолітопис Великої Вітчизняної 47

ПОВІДОМЛЕННЯ

Руденко Н. М. Участь українців і вихідців з України в антифашистській боротьбі молдавського народу 52
Єлисаветський С. Я. Євреї в антифашистському Опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні 59
Лисенко О. Є. До питання про становище церкви в Україні у період другої світової війни 73
Буцько О. В. Ставлення до Червоної армії населення визволених країн Європи (1944—1945 рр.) 81

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Ветров І. Г. «Фінансова війна» третього рейху на окупованій території України в 1941—1944 рр. 96

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

ОУН і УПА у другій світовій війні *(Продовження)* 101

© Інститут історії України, 1995

Національна академія наук України
Національна бібліотека
Інститут історії України

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Коваль М. В. Превентивна війна чи віроломна агресія? 124
Городецький Габріель *(Ізраїль, Тель-Авів)*. Міф «Криголама». Напередодні війни 128

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Зазимко Г. П. Про роботу Українського фонду пошуку 142
Клоков В. І. На шляху до істини через вивчення документів 147
Левченко М. С. *(Житомир)*. До історії українських фронтів 149
Кокошко Н. В. *(Хмельницький)*. Назвати всіх поіменно 151
Кожекін А. Г. *(Сімферополь)*. Севастополь 1854—1855 рр.— чия слава? . . 153

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Єкельчик С. О. Німецько-українські відносини в історичній перспективі . 155

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Цакун С. П. Друга науково-практична конференція пошукових об'єднань України 157
Бачинський Анатолій Діомидович 159

СТАТТІ

До 50-річчя Перемоги над нацистською Німеччиною

М. В. Коваль (Київ)

Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення

Роздуми історика

Реалії сьогодення, продиктовані новими історичними обставинами, в яких нині перебуває українське суспільство, покликали до життя одну з найнагальніших потреб — виробити основоположні засади розвитку України на перспективу. Завдання надзвичайно складне, і реалізувати його неможливо без грунтовного переосмислення всього історичного шляху українського народу. А в цьому відношенні справа ускладнюється тим, що заідеологізована історіографія не мала, по суті, найголовнішого — повноцінної наукової концепції, особливо стосовно центральних віх цього шляху.

Втім, у цьому, як здавалося «мудрим керманичам», і не було ніякої потреби, оскільки наукове бачення історичного досвіду українського народу надійно заміняли ідеологічні догми. На будь-яку спробу нестандартного аналітичного розгляду історичних подій, явищ, осіб назавжди було накладено найсуворішу заборону. Повною мірою все це стосувалося історії війни проти найзапеклішого ворога всього людства — нацистського «третього рейху». Повна й чесна правда про війну, особливо її позалаштунковий бік, аж ніяк не влаштовувала правлячі кола країни, бо багато в чому піддавала б сумніву офіційні версії й тлумачення, які створювалися і всіляко підтримувалися з метою морально-політичної реабілітації, навіть уславлення тих, хто виявився не на рівні у найекстремальнішій ситуації на фатальному зламі історичної долі Вітчизни. У глянцево-лакованій офіційній версії найбільшої з усіх війн людства не знаходилося гідного місця для належного показу ні безмірної народної трагедії, ні вирішальної ролі народу у врятуванні своєї Батьківщини.

В результаті складних і не завжди однозначних процесів демократизації суспільства стали можливими, хоча й вельми утрудненими, аналітично-критичний розбір такої неординарної історичної епохи, як друга світова та Велика Вітчизняна війни, й правдиве висвітлення їхніх результатів і, як наслідок, створення повноцінної наукової концепції з метою переосмислення та поглибленого вивчення історичного шляху українського народу в цілому і епохи минулої світової війни, зокрема.

Війна з Німеччиною залишила глибокий слід в історичній долі українського народу. Нищівний вогняний вал двічі прокочувався по території України та інших республік Радянського Союзу. Не було майже жодної сім'ї, яка б не зазнала лиха, не відчула болі втрат. Наслідки війни на десятки років наперед визначили складні й суперечливі економічні процеси, відчутно вплинули на психологію післявоєнних поколінь, стали однією із суттєвих складових суспільного життя. І справа

не тільки в особливій ролі СРСР у розгромі «третього рейху», навіть не в тому, що війна не розв'язала складних проблем, які перейшли з довоєнної епохи в повоєнну, а й у тому, що вона зав'язала нові заплутані вузли у відносинах між країнами і народами, підготувала мінні поля майже 50-річної «холодної війни», одним з фронтів якої була Україна.

В обстановці гострої конфронтації між двома блоками держав історіографія другої світової війни стала знаряддям всемірно розпалюваного з обох боків так званого ідеологічного протиборства антагоністичних суспільних систем. Праці зарубіжних істориків, незалежно від наукових шкіл і напрямів, до яких вони належали, оголошувалися радянською історіографією «буржуазними фальсифікаціями», спрямованими на приниження вирішального вкладу СРСР у розгром фашистського блоку. І вирок був категоричним: «Це звичайна антирадянська пропаганда, відвертий наклеп на героїчне минуле Радянської держави, радянський народ і його Збройні Сили» [1]. Така оцінка історіографами СРСР праць зарубіжних колег цілковито відкидала альтернативні погляди, ставила нездоланні перешкоди на шляхах надходження нової інформації.

Отже, виключивши зарубіжну історичну літературу про другу світову війну з ужитку радянського читача як шкідливу і неприйнятну, ідеологи КПРС створили штучно ідеологізовану, чітко підпорядковану марксистсько-ленінській доктрині в її сталінському (а згодом — хрущовському й брежнєвському) варіанті офіціозну версію історії другої світової та Великої Вітчизняної воєн.

Перекручення правди про події війни почалося одразу після початку німецької агресії. Вже в промові 3 липня 1941 р. Сталін твердив, що добірні дивізії Гітлера майже розгромлено [1а]. На жаль, усе було навпаки.

Практично відтоді воєнно-політична кон'юнктурщина, замовчування, напівправда, міфологізація драматичних сторінок війни стали фундаментом і змістом квазіісторії одного з найтрагічніших і водночас найепічніших періодів минулого.

Проте поступово гірка й жорстока правда починає витісняти фальш і підтасовки, очищати авгієві стайні вітчизняної історіографії. І сьогодні, через 50 років після завершення другої світової війни, назріли умови для торжества «моменту істини». Цього потребують і сучасники великої епохи, і люди нових поколінь. Дебати з приводу нез'ясованих питань історії війни стали свого роду постійним і невід'ємним фактором розбурханого політичними пристрастями процесу державотворення.

Роз'ятрюванню старих ран сприяють штучні порожнечі у висвітленні вітчизняної історії, в тому числі періоду минулої війни. Принагідно скажемо, що в західних країнах — учасницях антигітлерівської коаліції науково-дослідницьку роботу з історії другої світової війни і участі в ній цих країн було в основному завершено ще у 50-і роки, а отже, вгамовано громадський інтерес до найживотрепетніших питань. Наскільки плідно попрацювали в умовах демократичних країн зарубіжні історики, позбавлені ідеологічної зашореності, можна судити бодай з такого короткого переліку. До 60-х років у США було видано 128-томну історію бойових дій армії, військово-повітряних і військово-морських сил. В Англії в аналогічний період опубліковано 30 томів цивільної історії країни часів другої світової війни та 92 томи «синіх книг» про окремі операції британської армії. Західнонімецькі історики підготували й видали багатотомні серії «Вермахт у боях», «Німецькі дивізії у другій світовій війні». Багато монографій, історичних нарисів, але вже присвячених окремим питанням, побачили світ і в наступні роки. Протягом останніх 20 років у західних країнах про другу світову війну згадують переважно під час відзначення «круглих дат» або в разі появи якихось сенсаційних знахідок.

Сьогодні чесні історики намагаються (хоч поки що не завжди успішно) поглянути на новітню історію допитливим поглядом звільнених від ідеологічних шор дослідників-аналітиків. Тим більше, що в останні роки відкритішою й доступнішою стає раніше прихована інформація про воєнно-політичні події 30-х років, висвітлення яких здатне докорінно змінити погляд на ці події та й на саму війну.

Різним може бути підхід до розгляду проблем минулої війни — науковим чи публіцистичним, емоційно-художнім чи особисто-споглядальним тощо. Скористаємося історико-соціологічним підходом, який, на наш погляд, дасть можливість якомога опукліше показати, що практика замовчування, напівправда, фальсифікації подій і фактів зробили чималий вплив на суспільні деформації повоєнного періоду. Не все виявилося таким благополучним, як це подавала офіційна пропаганда.

Породжена війною довготривала надзвичайна ситуація до глибин сколихнула суспільство, оголила його політичний, соціальний, економічний нерви. Життя все більше входило у суперечність з декларованими цінностями. Радянський народ дедалі більше прозрівав. Його мислячу частину вже не могли стримувати жорстокі репресії і гулаги.

А тим часом правляча верхівка всіляко прагнула до того, аби в очах громадськості комуністична партія і радянська влада за будь-яких обставин залишалися непогрішними і всесильними. І тут чітко проглядається ще один аспект цих цілеспрямованих історіографічних деформацій — рятування ідеї і принципу абсолютної авторитарної влади. Адже зіткнення СРСР і Німеччини спричинило найвідчутнішу кризу системи одноосібного, однопартійного і, отже, тоталітарного управління величезною країною, зведеного, зрештою, до безмежної концентрації влади в руках однієї людини, до того ж, людини далеко не досконалої, схильної до зловживань та злочинів.

Постає питання, як така хибна система єдиновладдя зуміла вийти з війни переможницею і навіть несприятливий розвиток подій обернути на свою користь? Відповідь однозначна: лише завдяки самовідданості мільйонів патріотів Вітчизни. В трагічній ситуації початкового етапу фашистської агресії, коли народ у своїй основній масі почав розуміти, що щось не те коїться в цій війні, він інстинктивно підставив плече під несучу конструкцію, що захиталася. Викликане несприятливою трагічною ситуацією громадське подвижництво стало масовим. Мільйони людей піднялися на захист рідної землі, на якийсь час забувши незаслужені кривди від сталінщини. Рятуючи Батьківщину від загибелі, патріоти тим самим, незалежно від власного бажання, врятували й тоталітарну систему, відтягнувши її крах на піввіку.

Протягом повоєнних десятиліть радянські історики, виконуючи замовлення так званих директивних органів, зробили все можливе, щоб завуалювати кричущі вади й прорахунки системи єдиновладдя, приховати втрати, яких зазнало суспільство внаслідок не тільки фашистської агресії, а й тотальних методів ведення війни. Адже вожді партії і народу мінялися, а принцип єдинодержавної диктатури в країні залишався. Утвердженню цієї системи влади мала служити й історіографія. По суті, весь її доробок був підпорядкований обгрунтуванню доцільності авторитарного «партійного керівництва» країною та його прославлянню. Ця особливість радянської історичної науки, як і пропаганди, була помічена ще О. П. Довженком, який писав у «Щоденнику», що нікому «правда про народ і його лихо... не потрібна і ніщо не потрібне, крім панегірика» [2].

Одразу ж по завершенні війни під тиском владних структур відбулася мутація історіографії «під Сталіна» та його оточення, потім — «під Хрущова», далі — «під Брежнєва». Ось чому незавидною виявилася й доля капітальних праць про минулу війну — 6-томної та 12-томної історій. Задумані як останнє слово історіографії, вони були дискредитовані відвертою і цинічною кон'юнктурщиною. Особливо це сто-

сується другої з названих праць. Багатотомне видання грунтувалося на сталіністській методології і тому спрощено й неправдиво зображало драматичні події напередодні війни та в її перший період. Оцінюючи цю працю, відомі воєнні історики В. Дашичев, В. Куліш, А. Мерцалов писали: «Величезний опус був однобічним у всіх відношеннях, цілі — апологетичними відповідно до претензій Брежнєва, Гречка, Устинова, Єпішева увійти в історію як видатні воєнні діячі» [3].

У 80-і роки кола, не заінтересовані в правдивому висвітленні подій Великої Вітчизняної війни, зірвали спробу створити 10-томну її історію силами прогресивно настроєних науковців Інституту воєнної історії Міністерства оборони СРСР. Біди історіографії посилювалися тогочасною практикою, коли регіональні дослідні установи й місцеві автори повинні були керуватися положеннями московських видань як «директивами центру».

Принагідно зазначимо, що було б несправедливим усю вину за недостовірне висвітлення історії минулої війни покладати тільки на істориків. Безумовно, на них лежить значна частка провини, але не треба забувати й тих, хто «водив рукою» історика,— партійно-апаратних ідеологів, які, підкуповуючи, а то й ламаючи «через коліно» неслухняних, закриваючи доступ до джерел правдивої інформації, добивалися свого.

На сторожі інтересів офіційної ідеології несхитно стояли Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та його філіали у республіках, а також незліченні кафедри марксизму-ленінізму та історії партії у вузах. Ця потужна розгалужена система забезпечувала монополію партійної ідеології в історіографії. Отже, зводити справу до чийогось бажання чи небажання писати правду — значить просто не розуміти суті проблеми.

Цілком очевидно, що від такої історіографії не можна було чекати чесної й вичерпної відповіді на багато заплутаних питань, зокрема на такі кардинальні, як причини і витоки трагічних подій початку війни, прорахунки та помилки стратегічного керівництва у ході бойових дій 1941—1942 рр., загибель армій і цілих фронтів тощо.

А підстав для занепокоєння більше ніж досить. Можна хоч би спробувати порівняти задля істини історично подібні ситуації. Так, скільки-небудь допитливому дослідникові не може не впасти в око відмінність наслідків для «східного фронту» першої та другої світових війн при подібності багатьох інших рис. Їх розділяли лише два десятиліття, і в них брали участь представники одного покоління, а зброя — літаки, танки, підводні човни, кулемети,— якою вони воювали, за своїми основними (принаймні зовнішніми) параметрами також були подібні. Навіть солдати російської і радянської армій мали зовнішню схожість своїми шинельними скатками та обмотками на ногах. До того ж, війни відбувалися на одному й тому ж театрі воєнних дій. Однак якими разюче несхожими були хід і результати обох компаній! Якщо в першу світову війну бойові дії на східному фронті не вийшли за межі західних районів імперії, найбільшим містом, здобутим німецькою армією, була Рига, а безповоротні людські втрати російської армії становили 1,5 млн. чоловік, то у другій світовій війні противник захопив близько 10 % території велетенської країни, заглибившись на тисячі кілометрів, і досяг Волги та хребтів Кавказьких гір. А втрати Червоної армії були набагато більші, ніж російської у першій світовій війні. Проте в радянській історіографії вважалося, що Російська імперія вступила в першу світову війну, будучи до неї не підготовленою, а російська армія воювала незадовільно. Що ж до СРСР, то радянські історики утримувалися однозначно стверджувати, що він вступив у другу світову війну непідготовленим, адже протягом двох передвоєнних десятиліть зміцненню обороноздатності приділялося чимало уваги. На бойові дії радянських Збройних Сил в історичній літературі також нема якихось серйозних нарікань. Відомо, що історичні паралелі ризиковані, однак

запропоноване порівняння не може не наводити на серйозні роздуми: а чи є вірогідною теза: «Ми були готові до війни, але не в тій мірі, як цього хотілося б»?

Але сказати правду про затемнений бік історії війни — це означало в період сталінщини взяти під сумнів правильність багатьох дій і рішень партії та вождя, який «замкнув на собі» всю владу в країні, похитнути створений пропагандою міф про нього як «геніального полководця всіх часів і народів». Вороже сприймалася правда і в значно пізніші часи, адже невигідною була вона системі тоталітарної диктатури, підкріпленої однопартійною системою.

Спадкова ортодоксальність у маніпуляціях партійно-державної верхівки історичною наукою зумовила деградацію останньої, призвела до разючого зниження її авторитету в радянському суспільстві й катастрофічного — за кордоном. Зарубіжні фахівці, не приховуючи зневаги до радянської історичної науки, називали її «картковим будиночком, який розвалюється при найменшому дотику фактів».

Як уже зазначалося, свідома і цілеспрямована деформація історичної правди почалася з перших днів війни проти фашистського агресора. Правлячій партійно-бюрократичній верхівці запровадження власної монополії на істину було необхідне для того, щоб приховати від народу допущені нею згубні прорахунки і помилки у підготовці до війни та в її веденні. Тому замовчування й приписки при зображенні подій стали звичною інформаційно-пропагандистською практикою.

Надходження до широких верств населення відповідним чином обробленої інформації забезпечувало Радянське інформаційне бюро — спеціально створений для цього орган, підпорядкований безпосередньо ЦК ВКП(б). Його матеріали ставали основою розповсюджуваних пресою і радіо препарованих повідомлень, що в поєднанні з найсуворішою цензурою мали на меті викликати схвальну реакцію людей на воєнно-політичні заходи радянського уряду.

Так вже у воєнні роки почала нагромаджуватися відповідна джерельна база. Надмірна політизація супроводжувала і цей процес. При підготовці документів суворо дозувалося «вигідне» і «невигідне», правдиві відомості і сфальсифіковані. Часто укладачі фронтового зведення чи довідки про роботу промисловості прагнули не стільки подати реальну картину, скільки «вписатися» у загальноприйняту схему й виконати офіційні вимоги. Наслідком цього, а також неодноразового просіювання у післявоєнний час архівних фондів з наступним усуненням невигідних матеріалів, з ретельною селекцією всіх без винятку збірників документів є те, що правдиве, реалістичне відображення подій війни проти Німеччини залишається вкрай утрудненим. Найбільше це стосується фронтової та «зафронтової», тобто партизанської, проблематики.

Тут же виникає новий джерелознавчий аспект: як і ким формувалися ці документи. Виконавці, які складали незліченні «казенні папери», були переважно орієнтовані на повсюдно діючу систему приписок. Письменник Григорій Лобас у своєму фронтовому щоденнику писав про те, як готувалися «бойові зведення»: «Наприклад, після бою на полі залишається чотири підбиті танки. Хто їх підбив — гармаші, петеерівці, чи вони підірвалися на мінах,— важко сказати. Та коли подавали дані наверх, кожен зараховував ці танки за свої. І виходило вже не чотири, а дванадцять. А потім цю цифру збільшували штабісти. В результаті виходило, що у німців на нашому напрямку всіх танків стільки не набереться, скільки підбито в одному бою» [4]. Письменник-ветеран Борис Вітман, порівнюючи фронтові реалії з документальними даними, що є в архівах, у розпачі вигукує: «Я не вірю ніяким архівним документам, бо знаю, як закладалися в архіви ті дані, котрі потрібні. Архів нашпиговано брехнею. Багатоступінчаста брехня...» [5]. З огляду на подібні коментарі думається, що навряд чи стане коли-небудь пізнаною до кінця правда про війну.

Враженим тим самим «грибком», що й література та її джерела, виявився і жанр мемуаристики (за винятком хіба що лічених праць: О. В. Горбатова, М. Г. Кузнецова, О. Є. Голованова та деяких інших). У 60—80-і роки не було, мабуть, жодного видавництва, де б не виходили спогади учасників війни. І, як правило, всі вони рівнялися на провідне військове видавництво «Воениздат». Продукція ж редакції «Военних мемуаров» цього видавництва створювалася за певними трафаретами, що майже виключали чесне й повноцінне відображення баченого і пережитого, утверджували принцип подачі лише «позитивних» прикладів, уникання самостійних, об'єктивних оцінок. Своєрідними гарантами ортодоксальності праць цього жанру виступали найчастіше не автори, а так звані літературні записувачі, тобто професіонали, які не тільки володіли літературними навичками, а й знали, що «піде», а що — ні. Жорсткому й безцеремонному «редагуванню» було піддано навіть мемуари найвидатнішого полководця другої світової війни маршала Г. К. Жукова — «Спогади і роздуми». Недарма він, як свідчить письменник В. Карпов, незадовго до своєї смерті із сумом говорив: «Книга спогадів наполовину не моя»[6]. Зрештою, редакцію «Военных мемуаров» у «Воениздате» було закрито ще у так звані застійні часи.

Із засобів інформації та мемуарної літератури апробовані і нерідко препаровані версії тих чи інших подій, оцінки історичних осіб перекочували в наукові праці. Вкладаючись в ідеологічну конструкцію сталінізму, ретельно відселекціонований фактаж містив бажані партійному керівництву версії подій та їх оцінки. Якщо в роки війни практика напівправди, міфологізації ще мала право на існування, враховуючи специфіку ідеологічної війни, то у повоєнний час вона стала цілком протиприродною й шкідливою. Однак, залишаючись частиною заходів, що забезпечували функціонування існуючої системи, вона вкоренилася на довгі десятиліття.

Насичення історіографії урізаною правдою, а також відвертою дезінформацією відбувалося цілеспрямовано і планомірно. Цьому сприяв не науково-дослідницький у повному розумінні слова, а швидше циклічний розвиток сталінсько-хрущовсько-брежнєвської історіографії за ювілейними датами. Саме таким чином створено величезний масив (понад 20 тис. монографій, книг, брошур загальним тиражем 1 млрд. прим.) так званої «датської», тобто апологетично-парадної літератури, в якій суто фактичний матеріал, загалом правдоподібний, хибує позитивізмом, що не може не спотворювати реальності подій.

Однак при всіх великих вадах історіографічного здобутку радянських часів немає підстав оцінювати його однозначно негативно і твердити, що він, мовляв, зовсім непридатний. Безсумнівно, позитивною є його націленість на виховання громадянських достоїнств, патріотизму, здатності до подвигу, вірності кращим традиціям визвольної боротьби. На жаль, ці привабливі риси часто заглушалися партійно-пропагандистським напучуванням, що омертвляло реалістичне підгрунтя багатьох праць з історії війни.

Якщо на рівні «фронтових епізодів» історію війни подано задовільно, то цього не можна сказати про розкриття сутності історичного процесу в цілому. Простежується закономірність: чим далі при висвітленні тієї чи іншої події або явища історик заглиблювався в їх смисл, чим більше виходив на рівень політики, тим обережнішими, декларативнішими, менш аргументованими і, зрештою, дедалі офіціознішими ставали висловлені ним міркування та висновки. Це пояснювалося тим, що розкриття питань, пов'язаних з політикою, вимагало від дослідника неухильного дотримання жорстких норм заідеологізованої історіографії.

Найменше витримує критику, особливо з погляду розкриття політичного підгрунтя подій і явищ, основна маса праць з історії Великої Вітчизняної війни, створених у 70-і та в першій половині 80-х років.

Далеко не в усьому задовольняють нас нині як інтерпретація вміщеного в них фактажу, так і оцінки подій, теоретичні висновки, статистичний матеріал.

Підцензурній радянській історичній літературі притаманний однобічно позитивний підхід до висвітлення політики сталінського уряду у передвоєнний період. Вона, мовляв, велася в інтересах «усього миролюбного людства». Саме в такому аспекті розглядалися, зокрема, дії СРСР, спрямовані на створення системи колективної безпеки, радянсько-німецькі переговори та угоди, заходи щодо обмеження сфери нацистської агресії тощо. Повністю виправдовувалася і схвально оцінювалася політика щодо Фінляндії та країн Прибалтики.

Всупереч фактам підготовка країни до відсічі можливої агресії подавалася в літературі як «науково обгрунтована», «глибоко осмислена» і «поступово реалізовувана» комплексна програма розв'язання соціальних, економічних, ідеологічних та суто воєнних завдань. За рамками наукового аналізу залишилися помилки й прорахунки у проведенні необхідної з огляду на неминучість війни воєнної конверсії економіки. Увага акцентувалася лише на кінцевих результатах довоєнних заходів (індустріалізація та колективізація сільського господарства) для вирішення нагальних воєнно-економічних питань в екстремальних умовах війни 1941—1945 рр. Водночас замовчувалися негативні й тривалі морально-психологічні наслідки насильницького проведення цих заходів. Адже форсована індустріалізація і примусова колективізація залишаються трагічними сторінками в долях людей.

В історичних дослідженнях обминалося питання про згубний вплив жорсткої сталінської репресивної політики на моральний, матеріальний і оборонний потенціал суспільства напередодні війни. Ще кілька років тому громадськість мало що знала про масові репресії кінця 30-х років у країні та в армії, коли суспільство втратило сотні тисяч кваліфікованих спеціалістів, а Збройні Сили — практично всіх старших командирів. Зокрема, з армії було усунуто близько 45 тис. чоловік командного складу, майже 1800 досвідчених, теоретично підготовлених генералів, 90 % членів Головної воєнної ради. Переважна більшість з них загинула в єжовській м'ясорубці. На заміну їм масово висувалися віддані режимові люди, як правило, невисокої кваліфікації.

Наслідком такої деформації у практиці воєнного будівництва стало зниження дисципліни та рівня бойової підготовки у військах. Малопідготовлений командний склад недооцінював сили ймовірного противника, який мав досвід ведення бойових операцій. З кон'юнктурних, пропагандистських міркувань склалася традиція показувати ворожих солдатів та офіцерів недолугими боягузами й злочинцями. Навіть у наказі наркома оборони Й. Сталіна від 1 травня 1942 р. говорилося: «...Так звана хоробрість німецького офіцера — річ дуже відносна..., німецький офіцер проявляє хоробрість, коли він має справу з беззбройними військовополоненими і з мирним цивільним населенням, але його покидає хоробрість, коли він стає перед лицем організованої сили Червоної армії. Пригадайте народну приказку: «Молодець проти овець, а проти молодця — сам вівця» [7].

Лише останнім часом крізь товщу пропагандистського туману почала виступати більш-менш правдива картина того, що являли собою німецькі збройні сили періоду другої світової війни. З огляду на об'єктивну інформацію, німецькому солдатові важко відмовити в бойовому хисті, військовому вишколі, особистій хоробрості, а офіцерам і генералам — у високому професіоналізмі. До того ж, вони найчастіше мали незрівнянно ліпші екіпіровку, харчування, побутові умови. Думається, що краще за інших про армію противника сказав Г. К. Жуков: «Треба оцінити гідно німецьку армію, з якою нам довелося зіткнутися з перших днів війни. Ми ж не перед дурниками відступали по тисячі кілометрів, а перед найсильнішою армією світу. Треба ясно сказати, що німецька

армія на початок війни була краще нашої армії підготовленою, навченою, озброєною, психологічно більш готовою до війни... Треба також визнати, що німецький Генеральний штаб і взагалі німецькі штаби тоді краще працювали, ніж наш Генеральний штаб, і взагалі німецькі командуючі в той період краще й глибше думали, ніж наші командуючі» [8].

Вивчити військовий механізм супротивної сторони важливо не тільки для оцінки минулих воєнних подій, а й для висновків на майбутнє. І не слід боятися того, що правда про першокласну німецьку армію принизить бойову славу колишніх радянських Збройних Сил. З цього приводу мудро зауважив Костянтин Симонов: «Так, ворог був звитяжний — тим більша наша слава».

Не можна, звичайно, заперечувати того, що гітлерівська армія, орієнтована злочинним урядом на тотальні та вкрай жорсткі методи ведення бойових дій на фронті, а також на терор щодо місцевого населення, залишила по собі зловісну пам'ять. Але нині, коли у пострадянському суспільстві ослабнув «фактор заляканості», виявляється, що в людей, які пережили лихоліття окупації або «остарбайтерські галери» у гітлерівській імперії, поряд із жахливими споминами пам'ять зберегла й факти співчутливого ставлення до них з боку німецьких солдатів та офіцерів, робітників і бауерів, які не піддалися расистській пропаганді. Отже, «обличчя ворога» історикам належить розкрити врівноваженіше.

Однією з конструктивних вад радянської історіографії було зведення в абсолют вимушеної відмови дослідників від розгляду ряду «незручних» проблем, зокрема тих, що стосувалися дійсних причин і обставин полонення величезних контингентів військовослужбовців Червоної армії та подальшої їхньої долі. До заборонених належали також такі теми, як соціальна і політична база досить поширеного тоді колабораціонізму, дії численних місцевих антирадянських формувань на боці противника й т. ін.

Предметом особливої пильності радянської цензури були дані про людські втрати як Червоної армії, так і німецької. В літературі всіляко підтримувалася думка, що людські втрати СРСР не були надмірними, принаймні не перевищували втрат противника. Це питання набуло яскравого політичного забарвлення: співвідношення людських втрат мало служити вирішальним аргументом на користь офіційної версії радянської історіографії про «високий рівень» сталінського керівництва країною під час війни проти фашистської Німеччини. В лютому 1946 р. Сталін визначив радянські бойові безповоротні втрати у 7 млн. чоловік. Незабаром член політбюро ЦК ВКП(б) М. О. Вознесенський назвав іншу кількість загиблих — 15 млн. Згодом М. С. Хрущов «пустив по світу» ще одну цифру — 20 млн., а Л. І. Брежнєв «уточнив» — понад 20 млн. чоловік втратив Радянський Союз з 1941 по 1945 рр.

Наприкінці 80-х — на початку 90-х років група дослідників з Інституту воєнної історії Міністерства оборони СРСР, застосувавши нові методи підрахунків, дійшла висновку, що втрати на фронті і на окупованій території становили загалом 26—28 млн., причому бойові — 8,6 млн. чоловік. Решту, тобто приблизно 20 млн. чоловік, було механічно віднесено до втрат цивільного населення на окупованій німцями території. Щоправда, дослідники при цьому «забули» одну «дрібничку». З 1942 по 1946 рр. на визволеній від фашистів території працювала створена Верховною Радою СРСР Надзвичайна державна комісія з питань встановлення і розслідування злодіянь німецько-фашистських окупантів та їхніх поплічників. Вона аж ніяк не була зацікавлена в применшенні нацистських злочинів і працювала дуже ретельно: обстежила 54 тис. населених пунктів, вивчила близько 4 млн. заяв про нацистський терор щодо мирного населення на окупованій території СРСР. Вважалося, що від рук окупантів загинуло принаймні 10 млн. чоловік. Ці матеріали

комісії лягли в основу звинувачень радянської сторони на Нюрнберзькому судовому процесі.

Виникає запитання: за рахунок яких нових втрат пропонується цю і без того величезну цифру подвоїти? Хіба за повоєнні десятиріччя знайдено нові численні масові поховання жертв нацистських злодіянь, нові Бабині Яри? Ні, про такі факти ні дослідникам, ні комусь іншому невідомо. Кілька могильників, виявлених останнім часом (Биківня, Дем'янів Лаз та ін.), не є, як відомо, злодіяннями гітлерівців. Отже, цифра 8,6 млн. чоловік бойових втрат Червоної армії цілковитого довір'я не могла викликати. Принагідно зауважимо, що поряд з цими даними дисонували інші, зафіксовані безпосередньо картотекою Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації і обнародувані тоді ж керівником Головної редакційної колегії «Книги пам'яті України» генералом армії у відставці І. О. Герасимовим. Ось вони: за період з 1941 по 1945 рр. безповоротно втрачено 16,2 млн. рядових і сержантів, 1,2 млн. осіб офіцерського складу, 3—4 млн. тих, хто загинув безвісти [9].

Тим часом дані, що з'явилися в наступні роки, не тільки не внесли ясності у животрепетну проблему, а й загострили її. 8 травня 1993 р. в газеті «Известия» подано абсолютні цифри безповоротних втрат діючої армії за 12 місяців одного лише 1942 р. Підсумок — 5 888 236 тис. солдатів та офіцерів. І це тільки за один з чотирьох років війни! Але незабаром та сама газета опублікувала інше, не менш драматичне повідомлення: згідно із загальним підсумком 700 «Книг пам'яті» Російської Федерації, кількість загиблих у бойових діях становила 17,5 млн. [10]. Зверніть увагу: це лише по Росії. Наводимо ці цифри без коментарів, бо й так цілком зрозуміло, що вони, м'яко кажучи, ставлять під сумнів наведені вище офіційні дані Міністерства оборони СРСР.

В березні 1995 р. у Москві в рамках відзначення 50-річчя Перемоги над фашистською Німеччиною було проведено наукову конференцію «Людські втрати у другій світовій війні». На жаль, це найболючіше з усіх «хворобливих» питань так і не було «закрите». Міноборони Російської Федерації, яке представляв генерал-полковник Г. Ф. Кривошеєв, подало підсумкові таблиці, з яких випливало, що безповоротні втрати Збройних Сил у 1941—1945 рр. становили 11 944,1 тис. чоловік, але фактично, за роз'ясненням Г. Ф. Кривошеєва, їх налічувалося 8668,4 тис., бо 2775,7 тис. чоловік було виключено з числа втрат як колишніх військовополонених, оточенців і тих, хто пропав безвісти, тобто таких, що один раз начебто вже зараховані до числа безповоротних втрат. Усього за 1941—1945 рр. було залучено до Збройних Сил (за винятком повторно призваних) 34 476,7 тис. чоловік.

Цифрою загальних людських втрат в країні визнано 37,2 млн., а після вирахування кількості померлих через підвищену смертність дітей та померлих у воєнні роки за рівнем мирного часу (1940 р.) остаточно людські втрати від війни на конференції підтверджено цифрою в 26,6 млн. чоловік, з них — 20 млн. чоловіків, решта — жінки.

Набагато менше досліджений український аспект проблеми людських втрат. Так, загальновідому цифру втрат населення України від фашистської окупації: вбито і замучено цивільного населення — 3 898 457 чоловік і військовополонених — 1 366 588 чоловік — отримано не науково-аналітичним, а директивним порядком, як це було прийнято у 60-ті роки, коли створювався тритомник «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні», де ці цифри обнародувані. І можна припустити, що до першої цифри включено й природне зменшення населення з 1941 по 1944 рр. Це питання потребує додаткового дослідження.

Ще гірше стоїть справа із з'ясуванням фронтових безповоротних втрат військовослужбовців — вихідців з України. За попередніми даними «Книги пам'яті України», всього на фронтах війни загинуло 4,5 млн. чоловік. За достовірність цієї цифри, природно, ніхто не руча-

ється. Більш точно визначено кількість воїнів української національності — 1 376 500 (15 % від загального числа усіх загиблих військовослужбовців). Отож, застаріла проблема людських втрат України ще потребує спеціального дослідження. Зокрема, важливо, з'ясувати і кількість загиблих у боях вояків УПА і тих «остарбайтерів», котрі сконали від голоду й непосильної праці в Німеччині, і тих, хто загинув від дій ОУН—УПА, і тих, чиє життя перервалося під час боротьби проти «українських буржуазних націоналістів» у Західній Україні, і т. ін.

Власне кажучи, в статистику нічого нового згадана конференція не внесла. Щоправда, дисонансом «накатаним» версіям прозвучала на ній заява представника Інституту документалістики Головархіву Російської Федерації, який, посилаючись на найновіші методики й комп'ютерну систему підрахунків банку статистичних даних, твердив, що безповоротні втрати військовослужбовців Червоної армії (фронтові, санітарні, загиблими військовополоненими) становлять 19,5 млн. чоловік (ще одна сенсація!). У цьому ж контексті звертає на себе увагу й те, що до останнього часу вітчизняні наукові джерела уникали називати цифри бойових втрат німецької армії. Лише нещодавно такі дані — 7,4 млн. чоловік — з'явилися в науковій пресі. А загалом фашистський блок, за даними М. А. Гареєва, втратив близько 10 млн. чоловік. Є й інша точка зору, а саме та, що німецька армія втратила на Східному фронті 2,5 млн. і на інших фронтах — 1,5 млн. чоловік.

Питання, пов'язані з втратами збройних сил Німеччини у другій світовій війні, також розглядалися на згаданій конференції. Ось які дані було запропоновано по німецьких втратах на радянсько-німецькому фронті: безповоротні німецькі втрати — 6 549 956, союзників Німеччини — 1 468 145, у тому числі вбито, померло від ран і хвороб, пропало безвісти — 3 024 576 (Німеччина) і 668 163 (союзники), потрапило в полон — 3 525 380 (Німеччина) і 799 982 (союзники). Однак серед сучасних російських воєнних істориків продовжує побутувати думка, що протягом усієї війни німецькі втрати були значно нижчими, ніж радянські (на початку війни співвідношення між ними становило 1 : 3, наприкінці — 1 : 2).

Безсумнівним є, те, що Сталін діяв за принципом «з втратами не рахуватися» (згадаймо відомий його афоризм: «Коли гине одна людина — це трагедія. Коли гине тисяча — це статистика») і того ж добивався від командного складу армії. Недарма спостережливі письменники-фронтовики в один голос звинувачують у надмірно високих людських втратах саме воєначальників. «Боже мій, скільки нещастя народу принесли наші тупоголові воєначальники і скільки ще принесуть!»,— вигукує Олександр Довженко у «Щоденнику», перебуваючи на Південно-Західному фронті в 1942 р. [11]. Йому вторить Ілля Сельвінський з Кримського фронту в тому ж 1942 р.: «Винні бездарні і малограмотні наші генерали, котрі бояться Сталіна більше, аніж ворога» [12]. І що цікаво: з цими висновками радянських письменників перегукуються спостереження німецьких солдатів. Ось що писав ветеран вермахту 77-річний Вернер Кіслінг: «Нас вражало водночас безжальне ставлення своїх же до російського солдата і його неймовірна мужність» [13].

Чимало генералів, аби виглядати в очах вождя несхибними і твердими сталінцями, бездумно виконували всі його настанови, часто збільшуючи й без того незмірні людські жертви (звісно — «за ціною не постоїмо!»). Відомий радянський воєначальник генерал армії М. Г. Лященко визнавав: «Справді, у тій війні було багато смертей, нічим не виправданих. Зустрічалися воєначальники і командири, які прагнули досягти успіху за будь-яку ціну» [14].

Зневажливе в багатьох випадках ставлення до «живої сили», тобто до життя солдатів та офіцерів, виявлялося навіть у тому, що нерідко у зведеннях про втрати спочатку подавалися дані про бойову техніку, а вже потім — про загиблих людей.

З болем серця відчував цю зневагу до загиблого покоління О. П. Довженко. «Я був учора на параді Перемоги на Красній площі. Перед великим Мавзолеєм стояло військо і народ. Мій любимий маршал Жуков прочитав урочисту й грізну промову Перемоги. Коли згадав він про тих, що впали в боях в величезних, незнаних в історії кількостях, я зняв з голови вбрання. Ішов дощ. Оглянувшись, я помітив, що шапки більш ніхто не зняв. Не було ні паузи, ні траурного маршу, ні мовчання. Були сказані ніби між іншим дві чи одна фраза. Тридцять, якщо не сорок, мільйонів жертв і героїв ніби провалились в землю або й зовсім не жили, про них згадали як про поняття». Так записав Олександр Петрович у своєму «Щоденнику» 24 липня 1945 р.[15].

Не можна обійти і проблему «безвісти загиблих». Звичайно, такі втрати неминучі в будь-якій війні. Але коли йдеться про мільйони загиблих, то ніяк не можна позбутися почуття гіркоти за якесь, сказати б, тотальне приниження людини в солдатській шинелі протягом усього періоду цієї страхітливої війни, якесь ніби глумливе ставлення до її життя з боку тих, котрі, вважаючи себе мудрими стратегами, маніпулювали долями інших так, як їм заманеться. На жаль, не можна відкинути й відчуття того, що чимало воєначальників і командирів усіх рангів не виявляли справжньої турботи про життя й здоров'я своїх підлеглих, воювали, як то кажуть, «гарматним м'ясом». І, крім того, у самій проблемі «безвісти загиблих» проглядається якась, певною мірою, блюзнірська штучність, створена одними щодо інших. Підтвердження цьому знаходимо хоча б у такому факті. Одразу по війні численні похоронні команди на всій території бойових дій, особливо у Польщі та Німеччині, робили масові «братські могили» радянських воїнів шляхом ліквідації індивідуальних поховань. І як часто, на жаль, під час таких перепоховань відомі ставали назавжди невідомими, хоч були тоді ще всі підстави піти в небуття з власним ім'ям.

Думається, що проблема «ціни перемоги» за нинішніх умов вряд чи може бути вирішеною. Адже, так би мовити, «баланс крові» дасть змогу судити про рівень воєнного мистецтва та військовий хист генералів воюючих країн. Якийсь шанс, можливо, з'явиться, якщо будуть обнародувані й осмислені статистичні дані не тільки про німецькі, а й про радянські втрати під час воєнних кампаній та найбільших битв.

Але, зрештою, ясно одне: справжні втрати і України, і Радянського Союзу в цілому в другій світовій і Великій Вітчизняній війнах ніколи вже остаточно не будуть з'ясовані. Надто багато часу минуло відтоді, і надто товстий шар політичних напластувань огортає цю проблему. І як тут не згадати старовинне: «Про війни мовиться брехня, та правду знає вороння».

Об'єктивному розкриттю історичного процесу в усій його складності й розмаїтті постійно перешкоджав зведений у норму суб'єктивістський підхід. Свій практичний прояв він дістав передусім в абсолютизації ролі діячів, які в той чи інший період перебували на найвищих партійних і державних посадах, а також у відповідній кореляції історичних подій. Це виявлялося, з одного боку, в надмірному звеличенні діянь окремих особистостей, а з другого,— у переоцінці значущості самих подій, до яких вони так чи інакше були причетні. В 60-і роки, наприклад, суб'єктивістських деформацій зазнало висвітлення в літературі теми оборони Києва. Всіляко акцентувалося на її тривалості, героїзмі захисників, що, безумовно, відповідає історичній правді. Однак бездоказове перебільшення ролі М. С. Хрущова у тих подіях мало відверто кон'юнктурний характер. У 1964 р. йому присвоїли звання Героя Радянського Союзу. Йшлося, безперечно, про новий сплеск звеличення особи діяча, який за кілька років до того сам був ініціатором розвінчання культу Сталіна. Як член Військової ради Південно-Західного напряму, Хрущов був причетний до трагічних моментів оборони

Києва — катастрофи Південно-Західного фронту, оточення чотирьох армій з наступним взяттям у полон, за радянськими даними, 456 тис., за німецькими,— 665 тис. чоловік. Як нещодавно стало відомо, на початку серпня 1941 р. Хрущов твердо запевнив Сталіна, що не допустить форсування Дніпра, оточення й захоплення німцями Києва. Сталін, маючи такі запевнення і знаючи, що Київ захищають досить великі сили, з цілковитою підставою вимагав обороняти столицю України до кінця. А через два тижні німецькі війська майже безперешкодно форсували великими силами Дніпро й оточили Київ, чим вирішили долю і столиці України, і Південно-Західного фронту.

Хрестоматійним прикладом суб'єктивізму у висвітленні воєнних подій на догоду черговому «хазяїнові» партії та країни стала в подальшому переоцінка значення далеко не першорядної ділянки радянсько-німецького фронту в районі Новоросійська. Водночас без усякого почуття міри було гіпертрофовано й досить скромну в тих подіях роль Л. І. Брежнєва. «Велика війна на Малій землі, очолена полковником Брежнєвим»,— таким жартом народ висловив своє ставлення до незграбних, а нерідко й просто безглуздих підтасовок історичних фактів.

Вульгарною кон'юнктурщиною у персоналіях позначені навіть фундаментальні історичні праці. Ось, наприклад, як розподілено головні персоналії в третьому томі колективної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» (К., 1975). Прізвище Верховного Головнокомандуючого Й. В. Сталіна згадано 5 раз, командуючого 1-м Українським фронтом маршала Г. К. Жукова — 8. А от прізвище члена Військової ради цього фронту, тодішнього члена політбюро ЦК ВКП(б), першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова, який після свого сумнозвісного «падіння» встиг уже піти з життя, у томі взагалі не згадується. Зате прізвище начальника політвідділу однієї з армій Л. І. Брежнєва знаходимо на сторінках книги найчастіше — 12 разів!

Непомірне звеличування значущості тих чи інших керівних осіб — нерідко, як відомо, сірих і обмежених постатей — тягнуло за собою недооцінку, а то й приниження ролі народних мас у війні. Наслідком було те, що виклад подій, по суті, не персоніфікувався. В історичних працях люди згадувалися переважно в епізодах героїчних подій і, до того ж, у вигляді реєстрів прізвищ, розміщених відповідно до посадових, соціальних категорій тощо. Наукові праці рясно нашпиговано безликими іменами, а не людськими особистостями. Будь-яке з них, як деталь механізму, можна безболісно замінити на інше, в даний кон'юнктурний момент більш придатне.

Подвиги фронтовиків у цих працях — стереотипні. Побоювання авторів відійти від пропагандистських трафаретів спричинилося до того, що унікальним фактам не знаходилося місця, як нетиповим. Навіть полководці й воєначальники не удостоювалися персональних характеристик і подавалися в наукових працях так само невиразно, як і рядові воїни. А тим часом кожному з них були властиві свої особисті неповторні риси, кожен з перебігом воєнних дій творчо зростав і мудрішав як командир, нерідко знаходив свої власні, специфічні методи ведення бойових операцій.

Захоплені однобічним висвітленням героїзму армії, радянські історики уникали показувати інші, менш вигідні сторони її життєдіяльності. Обезглавлена ще в передвоєнні роки й, по суті, втрачена в 1941 р. кадрова армія відновлювалася в ході бойових дій. На командирські посади було висунуто велику кількість військових кадрів воєнного часу, серед яких виявилося чимало від природи здібних і загартованих у горнилі війни людей, які виробили власний почерк військового керівництва і очолили армію перемоги. Командуючий 1-м Українським фронтом маршал І. С. Конєв, наприклад, відзначався тим, що завжди прагнув по можливості уникати бойових дій у містах, чим і рятував їх від зруйнування (Харків, Львів, Краків). Командуючий

3-м Українським фронтом маршал Ф. І. Толбухін уміло маскував напрям головного удару, створюючи імітацію масового наступу на іншій ділянці фронту (визволення Мелітополя, Криму) і т. ін.

Як п'ять чи десять років тому, так і понині спірною в громадській думці залишається роль у війні проти нацистського агресора керівника радянської держави, комуністичної партії та Збройних Сил Й. В. Сталіна. Від неймовірної гіперболізації у воєнні та повоєнні роки («найвизначніший полководець усіх часів і народів»), через замовчування протягом наступного періоду нашої історії і аж до повного заперечення будь-якого позитиву в його діяльності, формування суцільно негативного образу в наші часи — такою химерною є парабола прижиттєвої та посмертної долі одного з найвсевладніших диктаторів в історії, який суттєво вплинув на її хід.

І тут треба сказати, що намагання всі поразки та прорахунки системи приписати одному Сталіну зрозуміти можна. Адже, згідно із законами цієї системи, він перебрав на себе абсолютну владу в країні, особливо в Збройних Силах як їх Верховний головнокомандуючий. Отже, в очах громадськості повинен був нести абсолютну відповідальність за все без винятку. Якщо стати на шлях пошуку збалансованої відповіді на це непросте питання, то тут треба звернутися до характеристики, що її дав Сталіну Г. К. Жуков. «Професійні воєнні знання Сталіна,— згадував маршал,— були недостатніми не тільки на початку війни, а й до самого її кінця. Однак у більшості випадків йому не можна було відмовити ні в розумі, ні у здоровому глузді, ні в розумінні обстановки... На совісті Сталіна є такі накази й наполягання, вперті, незважаючи ні на які заперечення, котрі погано й шкідливо позначилися на справі. Але більшість його наказів і розпоряджень були правильними і справедливими» [16].

Що ж до суб'єктивістських захоплень істориків, то вони сягали так далеко, що історія бойових дій на фронтах війни була наче поділеною на гласну й негласну. До першої належали операції та битви, які для радянської сторони завершилися успішно. До другої — невдалі чи незавершені. Останні або взагалі не розглядалися, або ж описані побіжно і вкрай стисло (катастрофи 1941—1942 рр. на Україні, трагедія Кримського фронту тощо).

Наслідком персоніфікаторських збочень у методології було те, що в працях істориків не дістали навіть належного висвітлення, не кажучи вже про глибокий аналіз, проблеми життя народу воєнних років, зокрема його соціального становища і побуту. Відповідальність за тягар воєнного лихоліття покладалася виключно на противника. Про власні прорахунки та помилкові рішення не прийнято було й згадувати (створення «зони пустелі» перед відходом радянських військ у 1941 р., пожежі, в Києві, руйнування Хрещатика та прилеглих до нього вулиць, пам'яток архітектури, масові каральні заходи німців щодо населення внаслідок партизанських дій тощо).

Однозначно суб'єктивістською є тенденція, що міцно вкоренилася у радянській історіографії у роки «холодної війни» із Заходом,— подавати капітуляцію «третього рейху» виключно як заслугу Радянського Союзу. Справді, СРСР відіграв вирішальну роль у розгромі Німеччини. Протягом перших трьох років війни на радянсько-німецькому фронті знаходилося дві третини всієї німецької армії. Найбільших втрат вермахт зазнав на радянсько-німецькому фронті, де вони були вищі, ніж на північноафриканському, західноєвропейському і середземноморському театрах воєнних дій. За час війни Радянські Збройні сили знищили, взяли в полон або розгромили 607 дивізій Німеччини та її союзників.

Однак абсолютизувати вклад Радянського Союзу у Перемогу не можна, оскільки СРСР був одним з членів антигітлерівської коаліції. Так, він посідав у цьому альянсі провідне місце, але ж таку саму роль відігравали в ньому США і Великобританія. Та дії останніх традиційно

розцінювались у радянській літературі як негативні. І свої зобов'язання не завжди виконували, й гострих ситуацій уникали і взагалі тільки й мріяли, аби якось нашкодити інтересам Радянського Союзу. Ставлення ж СРСР до союзників подавалося як незмінно бездоганне.

Безсумнівним є те, що правлячі кола союзних СРСР держав керувалися передусім інтересами своїх країн. Але їх дії на фронтах другої світової війни відігравали значно більшу роль, ніж про це повідомлялося в радянській літературі.

Найпереконливішим прикладом тут може бути Нормандська десантна операція союзників 1944 р. У вітчизняній історіографії другої світової війни справедливо підкреслювалося, що англо-американські війська, діючи в порівняно сприятливих умовах, зазнавали великих втрат, тому що просувалися надто повільно, а отже, захопили плацдарм менший, ніж планували. Однак замовчувалося те, що це була одна з найбільш вдалих операцій у світовій воєнній практиці. Бездоганно спланована й організована, вона стала певною мірою взірцем великомасштабних операцій такого роду. Не повідомлялося, звичайно, про те, що ця операція сприяла успішному проведенню таких воєнних кампаній на радянсько-німецькому фронті, як завершення визволення України і Білорусії, оскільки значною мірою відволікала увагу командування німецької армії, сковувала її резерви.

Зауважимо, що врівноваженість, властива сучасному поглядові вітчизняних дослідників на Нормандську операцію, на жаль, відсутня в зарубіжних оцінках цієї події. Прикро читати в західній пресі, нібито поворотним пунктом у ході другої світової війни стало відкриття «другого фронту» — таку оцінку дали йому вищі посадові особи США. Сказано так, наче не на Східному фронті перебувала переважна більшість німецьких дивізій, наче не було ні Московської, ні Сталінградської, ні Курської битв, які остаточно вирішили долю вермахту, наче не на східному фронті було розгромлено в 4 з лишнім більше ворожих дивізій, ніж на західних. «Необхідно пам'ятати,— писав англійський історик А. Тейлор,— що, коли японці завдали удару по Перл-Харбору, німці вже були зупинені під Москвою; коли англійці перемагали під Эль-Аламейном, Сталінград знаходився в облозі, і коли англо-американці висадилися в Сицилії, росіяни вигравали битву під Курськом...» [17].

Негласним правилом для дослідників, які розробляли тематику історії другої світової війни, було приниження значення матеріальної допомоги, яку подавали СРСР союзники. Її, як правило, обов'язково співвідносять із загальними воєнними потребами Радянського Союзу та його виробництвом у роки війни. І в цифровому порівнянні вона, справді, програє: літаків із США та Англії поставлено близько 22 тис., танків — понад 12 тис., бойових кораблів — до 450, автомашин — 410 тис., вибухівки — 326 тис. т, а також майже 1 млн. т борошна, 782 млн. банок м'ясних консервів, 730 тис. т тваринних жирів, 672 тис. т цукру тощо.

Але якщо сказати правду, то допомога союзників все ж відіграла свою роль у тому, що Червона армія зуміла вистояти під ударами переважаючих сил німецької армії аж до завершення перебудови економіки та відновлення воєнно-економічної бази країни. Особливо цінною була вона у перший, найважчий період війни, зокрема, в ході контрнаступу радянських військ під Москвою, коли виробництво на вітчизняних заводах упало до найнижчих показників, а також у повоєнні роки, коли треба було долати розруху, і населення потерпало від нестачі продовольства, одягу та медикаментів (план ЮНРРА).

Заради справедливості зауважимо, що за останні роки в обстановці відносної гласності усунуто ряд найбільш кричущих перекручень в історії другої світової та Великої Вітчизняної війн. Можливо, заслуга в цьому не стільки істориків, скільки журналістів і публіцистів. Саме завдяки їм світло правди пролилося на міцно, здавалося б, сконструйовані агітпропівськими фахівцями напівміфічні епізоди й життє-

писи, пов'язані з «Молодою гвардією» і безслідним зникненням її керівника, героями-панфіловцями, яких було не 28, а значно більше, вчинком Олександра Матросова, загиблого героїчно, але зовсім не так, як це описано в літературі, й так званим матчем смерті в Києві, якого взагалі не було, і т. п. Очищені від міфологічних нашарувань, ці та інші епізоди не тільки не втратили своєї переконливості, а й набули більшої реалістичності, життєвості як свідчення іманентного, а не надуманого героїзму народу в боротьбі з найлютішим ворогом. Нові погляди на події війни знаходимо і в творах, написаних чесними письменниками-фронтовиками В. Некрасовим, В. Астаф'євим, О. Карпюком, В. Биковим, П. Супруненком та ін.

Нині, коли «табу» на вільне слово нібито знято, коли більш доступними для дослідника стали архіви, зарубіжна література і коли, здавалося б, можна, нарешті, в спокійній обстановці з'ясовувати заплутані питання, розставляючи крапки над «і», історики, які хочуть мати чисте сумління, продовжують відчувати моральний дискомфорт. Причина цього — заполітизованість суспільного життя, невміння та й небажання різних громадських сил, що втягнулися у протистояння і «зліва», і «справа», сприймати історію як науку, прагнення нав'язати дослідникам осучаснене, політизоване бачення історичного процесу, своє розуміння історичної правди.

Цьому нетерпимому явищу — засиллю політики у науці в умовах розбурханого партійними пристрастями суспільства — приділив окрему увагу навіть Президент України Л. Д. Кучма. Він з прикристю зазначив, що націонал-патріоти вчиняють з огляду на 50-річний ювілей лобову атаку на історичну пам'ять не одного покоління і що це призводить до зворотного ефекту, бо «національна ідея практично дискредитована». Л. Д. Кучма підкреслив, що ці кола «намагаються одним махом накинути на суспільство своє бачення, свою концепцію розвитку подій та свої оцінки щодо Великої Вітчизняної війни, не рахуючись при цьому ні з чим» [18].

На жаль, Л. Д. Кучма не направив свою характеристику на точнісінько такі самі дії опонентів націонал-патріотів — представників крайньо лівих сил, які, ідеалізуючи минуле, святкування 50-річчя Перемоги пов'язують з негайним відтворенням Радянського Союзу, механічного повернення назад, у минувшину. Так уже, мабуть, влаштовано людську пам'ять, що зберігає вона лише хвилини успіхів та перемог, а роки, сповнені страху й поневірянь, якось стираються.

Письменник-фронтовик Василь Биков писав: «Люди, які справді здійснили свій історичний подвиг, повергли найлютішого ворога людства — німецький фашизм, нерідко охоче й легко, майже добровільно віддають себе в жертву віджилій тоталітарній ідеології. Від усіх численних переживань минулої війни залишаються тільки солодкі звуки фанфар фінального параду та втішаючий передзвін медалей на власних грудях. Пам'ять уперто прагне звільнитися від тягаря бідувань та нещасть, пережитих мільйонами, перш ніж вони здобули цю перемогу» [19].

Історія, твердять ортодоксальні представники марксистського світогляду, не терпить ретроспективного погляду, «умовного способу», тобто будь-якого аналізу. Саме на таке поверхове висвітлення історичного процесу й розраховують їхні політизовані опоненти. І ті, і другі вдаються до відомого методу обструкції, пересмикування фактів і тлумачень, навішування ярликів. І ті, й другі свідомо прагнуть своєю нетерпимістю та агресивністю збити чесних дослідників з правильного курсу, втягнути істориків у політичні ігри.

Щоб виправити становище, необхідно рішуче відмовитися від заідеологізованості й заполітизованості історичних знань. Лише за цих умов можуть бути подолані кон'юнктурщина і славослів'я, апологія і тенденційність, тобто вади, що зумовили розчарування громадськості в офіційній історіографії, знецінення її авторитету.

Національна академія наук України
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інститут історії України

Під потужним тиском інформаційної лавини розвалюються беззастережні й непохитні, як здавалося донедавна, історіографічні постулати, що десятками років вважалися єдино правильними і не підлягали ніякому критичному переглядові.

Міцно змонтовані в цільну конструкцію історіографічних обгрунтувань загального «історичного процесу», центральні події його подавалися так, щоб у необізнаної людини не залишалося жодних сумнівів у їх невідворотності та безальтернативності. Теоретичний бік історії другої світової війни взагалі майже не розроблявся. Цьому заважало і сьогодні ще заважає засилля ідеологічних стереотипів. Сучасні теоретичні узагальнення не встигають за зливою інформативно-емпіричних даних. Проте можна впевнено твердити, що багато псевдонаукових постулатів радянської марксистсько-ленінської історіографії вже «не працюють». До речі, сам Сталін не дуже-то й тішив себе тим, що народ воює за нього та його ідеали. Посол США в СРСР у роки другої світової війни Аверелл Гарріман згадував, як у вересні 1941 р. Сталін йому сказав: «У нас немає ніяких ілюзій, ніби-то вони (руські люди) б'ються за нас. Вони б'ються за Матір-Росію» [20].

В усякому разі не уявляються, зокрема, такими вже незаперечними «закономірності перемоги», викладені у п'ятитомному виданні Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу»,— соціалістичний спосіб виробництва, суспільний лад, соціалістична ідеологія, морально-політична єдність суспільства, організаторська та керівна роль комуністичної партії.

Звичайно, несерйозним було б заперечувати мобілізаційні можливості в екстремальний воєнний час системи централізованого управління суспільством і господарством з її розподільчою функцією або сумніватися в моральній згуртованості переважної більшості народу перед лицем смертельної ворожої небезпеки. Але твердити про якісь переваги тут підстав немає. Адже кожна з воюючих країн, незалежно від її суспільного ладу, на час війни вдавалася до мілітаризації економіки, вживала заходів до згуртування суспільства. Перевагу мали найжорстокіші, найрадикальніші з них. Немає вагомих підстав перебільшувати і роль комуністичної партії як абсолютного лідера суспільства. Не допустивши до участі в суспільних справах інші політичні сили, вона просто змушена була повністю перебрати цю функцію на себе.

Навряд чи може задовольнити й ідеологізоване пояснення причин початку другої світової війни. Обстановка гласності, з одного боку, і залучення до наукового обігу нових джерел,— з другого, дають можливість по-новому висвітлити історію зародження світової бойні та визрівання нацистської агресії проти СРСР, особливо зловісну роль у цьому ватажків тоталітарних сил — Адольфа Гітлера та Йосифа Сталіна. До кінця зрозумілим і незаперечним тут є одне: війна велася не між ними, а між коричневою чумою й рештою світу.

Що ж до «вождя» Сталіна і «фюрера» Гітлера, то шукати їхню взаємну спорідненість, якщо й справді така існувала, слід аж ніяк не в ідеологічній сфері, а, швидше, у методах досягнення їхніх цілей. Недарма ж Гітлеру приписують такі слова: «Коли я завоюю Росію, то правителем під німецьким контролем поставлю звичайно Сталіна, бо ніхто краще за нього не вміє поводитися з російським народом». Хтозна, який відсоток у цих словах жарту, а який — здорового глузду.

Поборники концепції змови сил міжнародної імперіалістичної реакції як єдиної причини виникнення другої світової війни цілковито заперечують авантюристський і небезпечний характер зовнішньополітичного курсу сталінського уряду. Вони з наївною риторичністю запитують: невже могла одна особа — Сталін чи Гітлер — інспірувати війну? Але ж ті самі автори зовсім інакше оцінюють роль особи, «вождів» в історії, коли, наприклад, звинувачують особисто Михайла Горбачова у розвалі Радянського Союзу і блоку країн Варшавського договору.

На догоду офіційній ідеології, яка приписала науковцям однозначно вважати Велику Вітчизняну «народною війною на захист соціалізму», радянська історіографія відкинула як несуттєві геополітичний, кліматичний, демографічний і національно-релігійний фактори війни. В ній не розкривалися також справжня роль лідерів і тоталітарно-експансіоністської ідеології у перебігу воєнно-політичних подій, замовчувалися й національно-патріотичні почуття народів тощо.

Переосмислюючи епоху другої світової війни й визнаючи, що на Сталіні та його оточенні так само, як на Гітлері й злочинному урядові «фюрера», лежить головна відповідальність за її розв'язання і що не один лише німецький фашизм рвався до світового панування, все ж не можна ставити на одну дошку сталінське керівництво з його антинародним курсом і власне народ, що був далекий від експансіоністських замірів Сталіна і, зрештою, став жертвою його політики. Мусимо констатувати, що народні маси сприйняли німецьку агресію як загрозу самому своєму існуванню. Друга світова війна одразу ж після вторгнення Німеччини на територію Радянського Союзу стала для народу визвольною, справедливою, вітчизняною.

Останнім часом зчинено полеміку навколо змісту поняття «Велика Вітчизняна війна». Певна частина істориків, як вітчизняних, так і зарубіжних, вважаючи це поняття не досить обгрунтованим у науковому відношенні, сприймають його скоріше як пропагандистське гасло. І тут треба нагадати, що поняття «Вітчизняна війна» вперше прозвучало у виступі Й. Сталіна по радіо 3 липня 1941 р. А в його наказі від 7 листопада 1944 р. цю війну було названо «Велика Вітчизняна». Як і Вітчизняна війна 1812 р., вона мала патріотичний характер, оскільки велася за врятування Вітчизни. Але не все суспільство дотримується (й дотримувалося в роки відсічі фашизму) єдиної думки щодо характеру війни 1941—1945 рр. Дехто вважав і вважає її загарбницькою, «неукраїнською».

На нашу думку, суперечка навколо назви війни певною мірою надумана. Справді, у війні зіткнулися два тоталітарних режими. Причому для українського, російського та інших народів СРСР нацистська загроза була смертельно небезпечною, оскільки фашизм вів війну на тотальне знищення. Отже, боротьба проти «третього рейху» була війною за врятування від знищення і Вітчизни, і самих народів.

Правильним було б застосування паралельних назв без будь-якого ідеологічного навантаження. Так, кілька загальновживаних назв, крім офіційної — «Вітчизняна війна», має війна Росії проти навали військ Бонапарта в 1812—1813 рр. Війна 1914—1918 рр. також спочатку називалася «вітчизняною», потім — російсько-німецькою, далі — імперіалістичною й, нарешті,— першою світовою. Чому ж війна СРСР проти фашистського агресора повинна мати лише одну офіційно затверджену назву — Велика Вітчизняна війна? Адже далеко не всі вважали СРСР своєю Вітчизною. Для цих людей війна не була вітчизняною. Вираз: «війна між Радянським Союзом і Німеччиною» сприймається нормально, то чому ж таку негативну реакцію викликає формулювання «радянсько-німецька війна»? Ніякої крамоли у такій назві немає. Та й взагалі хіба вже, зрештою, так важливо в науковому відношенні, як називатиметься війна 1941—1945 рр.? Головне, як нам здається, у тому, щоб зберегти пам'ять про цю війну, як війну за врятування Вітчизни.

В умовах війни радянський уряд проводив політику, що своєю суттю далеко не в усьому відповідала народним ідеалам, а швидше була спрямована на зміцнення та експансію сталінського режиму. Тому, розмежовуючи такі категорії, як «сталінщина» і «народ», не можна не бачити подвійного характеру війни, що її вів Радянський Союз,— з одного боку, народної, справедливої, визвольної, а з другого,— експансіоністської, оскільки саме такими ставали її цілі на кінцевому етапі,

вийшовши за межі завдань, пов'язаних лише з розгромом агресора.

Але те, що сталося в країнах Центральної та Південно-Східної Європи вже після вигнання фашистських поневолювачів, аж ніяк не на совісті радянського воїна-визволителя. Отже, було б неправильним заперечувати народні джерела війни СРСР проти Німеччини, хоча доцільною є й поправка на утвердження і на експорт по її завершенні сталінського тоталітаризму.

Ідеологізована історіографія, що служить будь-яким партійним інтересам, себе остаточно вичерпала. Не витримали перевірки часом її ідеологічні підвалини. Теорія класової боротьби, гегемонізму робітничого класу, його союзу з селянством, провідної ролі у суспільстві державної комуністичної партії тощо навряд чи сумісні з ідеологічними цінностями нового, демократичного суспільства, яке формується в сучасній Українській державі, де вже реально і законно існують приватна власність та багатопартійність.

В процесі очищення історичної науки від ідеологічних наростів необхідно зберегти головні її здобутки — війна українського та інших народів проти нацистських завойовників була справедливою, визвольною; вирішальну роль у ній відіграв народ, для якого війна була трагедією катастрофічних масштабів.

Водночас непокоять уперті намагання нав'язати українським дослідникам та громадськості концепції та бачення проблем війни іноземних учених. Позбавляти останніх права на своє бачення історичного процесу, на оцінку тих чи інших явищ ніхто не має ні права, ні можливостей. Але неприпустимо, щоб вітчизняні державні установи (міністерства, відомства чи служби) брали на озброєння як орієнтири у своїй роботі концепції, теорії, розроблені за рубежем, які не поділяють провідні вітчизняні історики та наукові інституції.

Тривалим і важким був шлях, пройдений українським народом разом з іншими народами СРСР, їхніми Збройними Силами до перемоги над Німеччиною та її союзниками. Крізь полум'я нескінченних боїв і битв, страждання й смерть, гіркоту поразок та радість перемог, знаходячи в собі душевні сили, щоб гоїти тяжкі травми, завдані війною, йшов він до вистражданого і довгожданого дня Перемоги.

Народні епопеї таких глобальних масштабів та наслідків, як друга світова війна, мають важливу особливість — вони дають нагоду суспільству переосмислювати минуле, усвідомлювати себе у світовому просторі, визначити історичний сенс свого існування, побачити нові координати, контури перспектив і горизонтів.

Шлях болісної переорієнтації пройшли народи країн, що зазнали поразки в другій світовій війні. Нові керівники Німеччини і Японії на руїнах своїх країн зуміли побачити нові історичні перспективи. Якщо Гітлер, бажаючи щастя своєму народові, хотів побудувати це щастя на кістках і крові інших народів і в силу особливостей історичної ситуації, а також через обмеженість імперського мислення та зіпсованість свого характеру не бачив альтернативи війні за загарбання територій, геноциду народів сусідніх країн, то політики «післявоєнної хвилі» розпізнали майбутнє не у військовому, а в технологічному реванші. Без збройної експансії, захоплення чужих територій у післявоєнних Німеччині, Італії, Японії були вирішені, причому у найвигіднішому варіанті, ті проблеми, котрі так несамовито, відчайдушно «залізом і кров'ю» намагалися вирішити їхні попередники.

На жаль, зовсім по-іншому склалася доля країни, що винесла на собі основний тягар Перемоги. Тут революціонери-догматики початку століття продовжували міцно тримати кермо влади. Вони не хотіли помічати, наскільки війна й пов'язані з нею катаклізми змінили суспільство, що народ в основній своїй масі жадав радикальних змін у соціальній, а особливо в політичній сферах у напрямі демократизації суспільства, деколективізації. Передусім це торкнулося тієї частини

території, що безпосередньо опинилася в орбіті бойових дій і під фашистською окупацією. Це ж уперше у чвертьвіковій історії радянської країни сталося так, що велика й густонаселена частина її території, випавши де-факто зі складу СРСР, на тривалий час опинилася під контролем антагоністичної соціальної системи та непримиренно ворожої ідеології.

На таке безпрецедентне явище тоталітарна система не могла не реагувати. Як саме — стало з'ясовуватися з початком процесу відновлення на місцях органів командно-адміністративної системи з її розгалуженим апаратом тиску й примусу. Те, чого так боялося населення окупованих районів і чим лякала його нацистська пропаганда, якраз і поверталося. Причому репресіям та утискам було піддано не тільки відкритих колаборантів та їхні сім'ї, а й широкі верстви жителів міст і сіл, громадянські права яких, декларовані конституцією, всіляко порушувалися і при прийомі на роботу, і при вступі у вузи, і в службовому просуванні. Спостерігаючи чергові вивихи тоталітарної системи, Олександра Довженко з душевним болем записав у «Щоденнику», що визволителі поводяться з визволеними «брутально, недобре, а часом і жорстоко, як з у чомусь винними, ворожими, підозрілими» [21].

Схоже на те, що з безцінного досвіду народної війни проти фашизму правляча верхівка зробила, по суті, один висновок: народ наш терплячий, двожильний, і коли на нього добре натиснути, то він буде здатний до чергових бойових та трудових звершень... І внаслідок цього незримий, але реальний розкол суспільства в післявоєнні роки продовжував поглиблюватися. Офіційна пропаганда невтомно проштовхувала тезу про монополітну єдність радянського суспільства, небувалу його згуртованість навколо комуністичної партії, а тим часом партійна верхівка дедалі відривалася від партійних мас, уперто протиставлячи партію народові. Декларовані ж цінності аж ніяк не узгоджувалися з реаліями життя.

Саме нездатність керівних кіл радянського суспільства скорегувати його рух у правильному напрямі породила головну суперечність повоєнної епохи вітчизняної історії та в долі воєнного покоління — протистояння у різноманітних, найчастіше евентуальних, формах непроглядних хащів тоталітаризму і слабких паростків демократії, консерватизму і прогресу, кривди і правди, пам'яті й антипам'яті. І якщо спробувати осмислити події у повоєнному суспільстві, яке продовжувало залишатися у силовому полі воєнної епохи, вишикувати дві паралелі, то на одній буде урочисте повернення додому воїнів-переможців, на другій — поїзди зі «шлаком війни» — репатрійованими «остарбайтер», радянськими військовополоненими, котрих звозили з нацистських концтаборів до ГУЛАГу; з одного боку — роздмухування культу Сталіна, з другого,— новий виток репресій, морального терору; боротьба за мир і виробництво ядерної зброї; відбудова міст і занепад сіл; відносне благополуччя основної маси ветеранів війни, які стали рушійною силою повоєнного суспільства, і нещасливі долі тих, хто не знайшов з владою «спільної мови» або пішов проти її крайнощів. І тут побачимо, що «сяйво» життєписів Героїв Радянського Союзу, кавалерів орденів Слави також контрастує з «мороком» біографій розтоптаних і знеславлених полководців і воєначальників (Г. К. Жукова і Д. Г. Павлова, М. Г. Кузнецова і П. Т. Понеделіна та інших); велетні-меморіали й пам'ятники — на одній з паралелей, а на другій — сотні тисяч непохованих загиблих воїнів, т. зв. кісткові ями, безіменні, невпорядковані могилки, сплюндровані вже в наші дні бузувірською рукою пам'ятники та могильні плити жертв і героїв війни.

Хотілося б наголосити, що дорогі наші ветерани війни, безумовно, заслуговують на велику шану й гідне відзначення їх ратних заслуг. Та, очевидно, не буде перебільшенням вважати, і це не повинно стати для когось кривдним, що основний вклад у розгром фашистської Німеччини

належить більшості, — тобто тим, кого вже немає з нами, десяткам мільйонів тих, хто загинув на фронті або помер від поранень та хвороб у післявоєнні роки, і кому вже не дістануться нові ювілейні нагороди й почесті. Давайте ж хоч гідно пом'янемо їхню світлу пам'ять, віддамо належне всім, хто здобував Перемогу і кого вже немає з нами, щоб, не дай Бог, не сталося так: «Кому пам'ять, кому слава, кому темная вода — ні прикмети, ні сліда».

Справа честі істориків гідно й чесно відтворити епоху війни в усій її величі і трагізмі. І треба бути у цьому особливо обережними. Адже висвітлення воєнної, так само, як і повоєнної доби, лише в густих чорних або суціль рожевих фарбах, як це нерідко робиться нині, не буде правдивим і образить людей воєнного покоління. Необхідно висвітлювати цю неймовірно складну епоху такою, якою вона була насправді: як найбільшу народну трагедію і найвеличніший подвиг в ім'я майбутнього.

Чим більше часу віддаляє нас від пам'ятного травня 1945 р., тим більше запитань виникає щодо історії минулої війни. Але при всьому химерному переплетінні світла і тіней воєнної й повоєнної епох безсумнівним залишається одне: безсмертя подвигу народу-переможця. В історичній перспективі незліченні його бідування і жертви не минули даремно, було здійснене найголовніше: Батьківщину врятовано від поневолення найлютішим, найнебезпечнішим ворогом за всю її історію.

Значення Перемоги 1945 року є неперехідним для українського народу і справляє морально-політичний вплив не тільки на сьогоднішній стан суспільства, оскільки деякі так і не розв'язані проблеми перейшли з воєнної епохи у сучасну і є, по суті, додатковим збудником політичної нестабільності. Безсумнівно те, що назрілим є історіософське осмислення другої світової та Великої Вітчизняної війн як феномена, рубіжної події в історії світу й України XX ст. Але такого роду осмислення матиме сенс лише за однієї умови: якщо з цього, врешті-решт, буде зроблено все ще актуальні для нас висновки. Адже ж, як застерігає відомий афоризм: «Історія не вчителька, а наглядачка... Вона нічого не навчає, а лише карає за незнання уроків».

[1] Правда и ложь о второй мировой войне.— М., 1983.— С. 7.

[1a] Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. // Документы и материалы в 3-х томах. Изд. 2-е, дополненное.— Т. 1.— К., 1985.— С. 25.

[2] Довженко Олександр. Україна в огні: Кіноповість. Щоденник.— К., 1990.— С. 226.

[3] Известия.— 1990.— 20 листоп.

[4] Советская культура.— 1990.— 5 трав.

[5] Комсомольская правда.— 1991.— 5 січ.

[6] Сельская жизнь.— 1991.— 26 черв.

[7] Сталін Й. Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу.— К., 1950.— С. 50—51.

[8] Советская культура.— 1988.— 23 серп.

[9] Український історичний журнал.— 1990.— № 10.— С. 5.

[10] Известия.— 1994.— 21 черв.

[11] Довженко Олександр. Україна в огні.— С. 190—191.

[12] Літературна газета.— Досьє.— 1990.— Черв.— С. 6.

[13] Труд.— 1991.— 15 черв.

[14] Сторінки історії України. XX століття.— К., 1992.— С. 146.

[15] Довженко Олександр. Україна в огні.— С. 275—276.

[16] Жуков Г. К. Из неопубликованных воспоминаний.— Коммунист.— 1988.— № 14.— С. 91.

[17] Taylor A. The second World War.— London. Hamilton, 1975.— P. 10.

[18] Ветеран України.— 1995.— № 3—4.

[19] Московские новости.— 1994.— № 30.

[20] Родина.— 1991.— № 6—7.— С. 49.

[21] Литературная газета.— 1989.— 15 февр.

Т. С. Першина (Київ)

До питання про забезпечення керівними кадрами народного господарства України (1943—1945 рр.)

Невідкладні завдання відбудови зруйнованої економіки наштовхувалися на гостру потребу в управлінських кадрах. Переважна більшість керівних працівників України перебувала в збройних силах, продовжувала боротьбу в тилу ворога, знаходилася у сусідніх районах Союзу. Водночас масштабність майбутніх відбудовних робіт ставила високі вимоги до управлінських структур. Відродження в максимально короткі строки економіки в Україні розглядалося політичним центром як найважливіше воєнно-господарське завдання, бо мало велике значення для посилення воєнної могутності СРСР у війні, що тривала, подальшого розвитку всього народного господарства Союзу. А успіх справи залежав від якісного добору і, що важливо, правильної розстановки номенклатурних кадрів.

У 1943—1945 рр. процес формування господарських керівників в Україні можна умовно розділити на два етапи. Перший етап розпочався ще до вигнання фашистських загарбників з республіки і полягав у створенні ЦК КП(б)У резерву керівників, що складався переважно із працівників партійного, радянського, частково господарського апарату, не призваних до Червоної армії і евакуйованих у радянський тил. На середину 1943 р. в резерв ЦК КП(б)У було зараховано і намічено до відклику із східних районів 8362 чоловіки [1]. Саме вони становили основний кістяк партійних, радянських та господарських керівних кадрів.

Певну підготовчу роботу по виявленню, обліку, а в подальшому — формуванню керівного складу обласних, міських та районних органів виконали обкоми КП(б)У, що тимчасово знаходилися на сході.

Слід пам'ятати, що керівники промислових об'єктів союзного підпорядкування формувалися частково, а підприємств першорядного значення — повністю в Москві. Участь у цьому процесі української партійної організації була обмеженою і, по суті, зводилася до створення режиму якнайбільшого сприяння діяльності надісланих з центру господарників. В той же час в умовах війни партійні комітети на місцях, згідно з постановами ДКО, ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, зобов'язувалися оперативно вирішувати завдання по налагодженню виробництва продукції для фронту, цілком і повністю беручи відповідальність на себе. Республіканські партійні органи займалися практично всіма проблемами тилу. В цей період стан з укомплектуванням керівними кадрами підприємств промисловості, транспорту й зв'язку республіканського і обласного відання, сільського господарства майже цілком залежав від місцевих партійних комітетів, республіканських наркоматів, відомств, господарських організацій. В 1943—1945 рр. секретарі по кадрах, завідуючі відділами промисловості, сільського господарства партійних органів мали значну свободу дій. Інакше кажучи, від їх компетентності, відповідальності і, не в останню чергу, особистості залежав якісний добір господарської номенклатури.

Було очевидним, що створення резерву керівних кадрів значно полегшило вирішення питання з укомплектуванням ними областей. До нього входили переважно працівники довоєнного складу, передусім партійна і деякою мірою господарська номенклатура. Повернення, наприклад, у Сталінську область 138 із 156 секретарів міськкомів та райкомів партії старого складу [2] слід було б розцінювати як позитивне явище. І небезпідставно, бо поєднання досвіду керівництва, набутого в екстремальних умовах воєнного часу, із знанням господарства свого регіону довоєнних «командирів виробництва» мало б дати хороші ре-

зультати. Та загалом сприятлива для розгортання відбудовних робіт така комплектація управлінських структур була характерна все ж для індустріальних центрів республіки, де відновлення промислових об'єктів розглядалося ЦК ВКП(б), союзним урядом як пріоритетне. Водночас багато втрачалося від того, що управління відбудовними роботами, які супроводжувалися також великою реконструкцією і новим будівництвом, переведенням економіки на мирні рейки, продовжувало здійснюватися вже добре знаними методами на основі наказів, розпоряджень, введенням на виробництві армійських порядків. Прискорена відбудова економіки, санкціонована центром, не мала і не могла мати інших засобів, окрім посилення директивних начал, централізації, оперативного адміністрування, жорсткого контролю.

Підсумовуючи перший етап кадрової роботи, слід констатувати, що, незважаючи на всю гостроту і складність завдань, партійні комітети, наркомати України зуміли в найстисліші строки мобілізувати виявлені на момент визволення районів республіки кадрові ресурси, перегрупувати їх і в основному укомплектувати ними партійні, радянські та господарські органи, відомства, промислові об'єкти. Але, звичайно, їх дії регламентувалися директивними вказівками, розпорядженнями ЦК ВКП(б).

Якщо розглядати другий етап кадрової роботи, то можна сказати, що з середини 1944 р. відбудовні процеси в радянській економіці спричинили певну черговість завдань в роботі партійних комітетів з номенклатурою. Вона зумовлювалася також гострою потребою в керівниках, яку відчували щойно визволені від фашистських загарбників райони, області України. На порядку денному, по-перше, постали питання створення дійового резерву керівників із спеціалістів, кваліфікованих робітників, по-друге,— досконального вивчення їх, а також працюючих господарників на практичній роботі, висунення на номенклатурні посади різних рівнів нових працівників, котрі вже показали, на що здатні, по-третє,— своєчасного затвердження кадрів на керівних посадах. Проте робота з кадрами на другому етапі не була позбавлена небезпечних помилок, викривлень, найгрубіших провалів. На перший погляд, вони були викликані нібито об'єктивними причинами. Дійсно, в умовах воєнного часу, перших післявоєнних місяців республіка мала у своєму розпорядженні лише невелику частку господарників старого складу. Найбільш компетентні з них перебували в евакуації, інші — в лавах Червоної Армії, партизанських загонах, підпіллі. В період вигнання з України фашистських загарбників, коли в стислі строки і в широких масштабах йшло укомплектування партійних, радянських, господарських, комсомольських і профспілкових органів, не завжди була можливість вивчення ділових якостей працівника, якого висували на номенклатурну посаду. До того ж, в 1943—1945 рр. відділи кадрів партійних комітетів, республіканських та обласних господарських органів, відомств очолювали здебільшого люди, котрі вперше зайняли ці посади, а тому не мали досвіду роботи з кадрами.

Проте названі причини, що за зовнішніми ознаками можна віднести до об'єктивних, все ж при ретельному їх дослідженні не є такими. Для їх розгляду передусім необхідно проаналізувати ефективність роботи тих інстанцій, від яких залежали, власне, добір і розстановка керівників.

Тут важливо коротко нагадати основи кадрової політики ВКП(б)—КПРС. Номенклатурний принцип передбачав нову форму висунення людей на керівну роботу: саме за їх класовим походженням, ідейною переконаністю, особистою відданістю вождю, партії, вищестоящому керівникові, а не за наявністю у них спеціальних знань, умінь, навиків, здібностей. Політизація та ідеологізація економічного управління, орієнтованість його на відповідність ідейно-політичним установкам Сталіна залишали незмінними головні критерії в системі добору номенкла-

тури і у цій сфері суспільного життя. В цілому твердо і незмінно забезпечувався примат «політичних ознак». Водночас такий природний критерій для майбутнього господарського керівника, як його професійна компетентність (а згідно з радянською кадровою термінологією — «ділові ознаки»), відступав на другий план.

Загальноприйняті «анкетні» методи рекрутування номенклатури призводили до зниження рівня самого управління суспільством. Тобто, мова йде не про недоліки окремих управлінців владних структур, а про вади самої адміністративно-командної системи. Для її нормального функціонування органічно неприйнятними були творчі особистості і взагалі тип керівника, наділеного такими якостями, як відповідальність, самостійність, ініціативність, готовність приймати і відстоювати свої рішення, свою незалежну позицію, при необхідності протистояти часом безглуздим директивам, розпорядженням, настановам, що спускалися зверху. Ретельність і беззаперечність виконання будь-яких доручень і наказів — ось що підтримувало життєздатність і стабільність системи.

Як відомо, в 30-ті роки комуністична партія значною мірою обновила свій склад. Її ряди заполонили чимало кар'єристів, одержимих жадобою зайняти вигідні посади, які б давали владу, привілеї і додаткові матеріальні блага. Нове покоління комуністів, котре стало на шлях керівної роботи, беззастережно прийняло сталінські форми і методи управління. Рівень компетентності, грамотності, культури цих висуванців був вкрай низьким *. Водночас роки терору і свавілля, важка обстановка підозрілості, шпигуноманії, постійний страх довершили роботу по формуванню нового типу політичного й державного керівника. Поза всяким сумнівом, страх найнегативнішим чином позначався на працездатності керівних кадрів. За таких умов звичним явищем в середовищі сталінських висуванців були доноси, наклепи, шельмування. Це сприяло укоріненню аморальності, інтриг, дворушництва. Цілком очевидно, що тільки через такі, відповідним чином трансформовані, особистості й можна було управляти країною за допомогою інструкцій, регламентів, норм, директив, наказів, розпоряджень, вказівок, дисциплінарних і репресивних заходів.

В 1943—1945 рр. номенклатура партійних, державних і господарських органів у більшості своїй була укомплектована саме із числа нового поповнення. Вони й вирішували весь комплекс питань по формуванню номенклатури в Україні. Але треба сказати, що всупереч такій системі формувалися і «нетипові» керівники, здатні творчо вирішувати непрості проблеми господарського будівництва. В кінцевому ж підсумку, одних система ламала і вони деградували і як особистості, і як фахівці, інші для того, щоб уціліти, займатися улюбленою справою, приймали продиктовані системою норми, еталони, правила. Життєво важливим стало демонструвати свою стандартність. Такого роду керівники намагалися ні на крок не виходити за межі своїх прямих обов'язків і сповна могли б сказати про себе словами головного героя роману «Нове призначення» О. Бека: «Якщо вже ти служака, то будь Служака з великої літери». В той же час непроста ситуація на щойно визволеній території України вимагала від партійної номеклатури насамперед політичної гнучкості, творчості, мужності, професійних управлінських знань. Тому-то вже в 1944—1945 рр. ЦК, обкоми партії змушені були раз у раз ставити питання про відповідальність, компетентність, спеціальні знання, культуру, дисципліну, підвищення освітнього рівня партійних працівників [3]. Це були уразливі місця в загальному портреті партійної номенклатури. Колосальні завдання відбудови економіки республіки потребували великої кількості розумних, обізнаних із справою, енергійних господарників. Проте база їх комплектування була штучно звужена партійними органами.

В 1943—1945 рр. головними джерелами формування господарської номенклатури стали реевакуйовані господарники і спеціалісти, демобі-

лізовані з лав Червоної Армії військовослужбовці, відряджені із союзних республік керівники, інженерно-технічні кадри і кваліфіковані робітники, учасники партизанського руху і підпілля. Однак їх не вистачало навіть на вирішальних ділянках народного господарства. До того ж, давалася взнаки відсутність у багатьох новоявлених господарських керівників професійної кваліфікації. Послабити напруження із керівними кадрами могли б спеціалісти, в тому числі й номенклатурні працівники середньої та нижчої ланок, котрі з різних причин залишалися на окупованій території. Це факт, що останні становили значну цифру.

Однак питання залучення на номенклатурні посади людей, які перебували в окупації, вирішувалося надзвичайно складно. Як відмічав на проведеній у червні 1944 р. в ЦК КП(б)У нараді секретарів обкомів партії і відповідальних працівників наркоматів і відомств секретар ЦК по кадрах О. І. Кириченко, партійні працівники продовжували дивитися на кадри «довоєнними очима». А чи могло бути інакше? Як вже зазначалося, відбір кандидатури на номенклатурну посаду за «політичними ознаками» являв собою основу основ, альфу і омегу кадрової політики комуністичної партії. Відділи кадрів партійних комітетів на місцях керувалися рішеннями партз'їздів і конференцій, основними положеннями промови Сталіна від 3 липня 1941 р., директивою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 29 червня 1941 р., котрі ніхто не відміняв. Не забуваймо й особливого ставлення Сталіна до українців. В його очах геть увесь український народ складався із одних бандерівців і під час війни нібито не виявив достатнього ентузіазму в боротьбі з німецькими фашистами. В доповіді М. С. Хрущова «Про культ особи і його наслідки», зробленій на XX з'їзді КПРС (1956 р.), вартим уваги є місце, де йдеться про те, що українці уникли депортації за прикладом кавказьких народів, калмиків, кримських татар тільки тому, що їх було надто багато і не було місця, куди їх вислати [4]. Прозорливцем був Олександр Довженко, який вже через кілька місяців після війни і потім ще неодноразово в своїх щоденникових записах передбачав великі страждання населення України в майбутньому за те, що залишилося в окупації [5].

За таких умов серед партійних функціонерів, особливо районного рівня, побутувала думка: якщо людина, а тим більше комуніст, жила в окупації і не вела ніякої боротьби проти фашистських загарбників, а до того ж працювала в окупаційних установах, значить, вона «політично неблагонадійна». Цих людей образливо називали «трофейними», «фашистськими слугами», «зрадниками батьківщини».

В 1943—1945 рр. і протягом багатьох повоєнних років у звітах відділів парткомітетів існувала навіть спеціальна рубрика: «Перебував на окупованій території без спецзавдань», де вказувалася точна цифра оцих кадрів, які займали номенклатурні посади. До кінця 50-х, початку 60-х років бланки листків по обліку кадрів також мали графу: «Чи знаходився на території, тимчасово окупованій німцями в період Вітчизняної війни (де, коли і робота в цей час)».

Отже, питання, яке так гостро постало, мало політичне підгрунтя, і для його розв'язання повинна була б відбутися кардинальна зміна найістотніших політичних орієнтацій партійної номенклатури, що було протиприродним в умовах сталінського режиму.

Та проте саме життя вносило свої корективи у його вирішення.

Повернення зі сходу в індустріальні регіони певної частини партійної номенклатури довоєнного складу, збагаченої досвідом керівництва в екстремальних умовах, концентрація на промислових об'єктах союзного підпорядкування відповідальних працівників ЦК ВКП(б) та господарників з широкими повноваженнями зумовили більш-менш сміливе використання спеціалістів, кваліфікованих робітників, що перебували в окупації [6]. І там, де партійні керівники спромоглися зрозуміти реалії часу і подбали про забезпеченість вирішальних ділянок економі-

ки досвідченими кадрами, відмічався хороший темп відбудовних робіт.

В той же час другорядне значення, яке надавав сільському господарству політичний центр, позначилося на формуванні сільськогосподарської номенклатури. Для райкомів партії типовим був, наприклад, аргумент: в колгоспі важко підібрати кандидатуру на посаду голови колгоспу через те, що майже усі люди в селах залишалися на окупованій території.

Негативне ставлення до керівників, взагалі всіх, хто під час війни залишився на захопленій ворогом землі, викликало те, що більшість обкомівських працівників майже всі без винятку райкомівські, прагнучи бути «від гріха подалі», обходили таких спеціалістів, просто не висували їх на керівні посади, що, безперечно, було найлегшим шляхом. Подібний стан справ вкрай негативно позначався на відбудовних процесах, а на окремих ділянках виробництва створилася критична ситуація. Під загрозою було виконання директив центру. Тому на вже згадуваній червневій 1944 р. нараді секретарів обкомів по кадрах при ЦК КП(б)У цьому питанню була приділена велика увага.

Перша особа в республіці відразу задала відповідний тон нараді. Щодо наполегливих домагань працівників відділів кадрів парткомітетів отримати на номенклатурні посади людей, які не «заплямували» себе перебуванням на окупованій території, реакція М. С. Хрущова була різко негативною. У своєму виступі він наголосив: «Треба ширше використовувати людей, які залишалися на території, зайнятій німцями. Вся Україна була зайнята. У нас, власне, й іншого виходу немає. І не треба створювати такої думки, другосортності. Це невірно й шкідливо. Треба підходити по-діловому. Якщо людина хороша, здібна, може працювати, чесна людина, горить в ділі, значить треба всіляко підтримувати і не нагадувати, і не робити вигляд, що вона неначе має якусь каїнову пляму. Цього робити не треба. Крім шкоди, нічого не буде». М. С. Хрущов поставив партійним органам справедливі вимоги щодо якісної сторони їх роботи з кадрами: «Потрібно зараз менше просити і побільше працювати на підборі людей. Треба вміло підбирати, підібраних перевіряти, допомагати людям...» [7].

Водночас не треба однобічно підходити до позиції М. С. Хрущова щодо порушеного питання. Історик Юрій Шаповал, який в ряді публікацій аналізує політичну біографію М. С. Хрущова, пише: «Не слід забувати і про те, що особисто Хрущов несе відповідальність і за те, що після визволення України від фашистів з формулюванням «не виконав вказівки Сталіна, не вів збройної боротьби проти окупантів» з партії було виключено кілька десятків тисяч чоловік, які залишалися на тимчасово окупованій території України» [8]. Було очевидним, особливо за сталінських часів, що виключений з партії — це людина затаврована, якій загрожують репресії.

Отримавши постанову політбюро ЦК КП(б)У і вказівки М. С. Хрущова з приводу використання на керівній роботі людей, що перебували на окупованій території, партійні комітети на місцях відреагували відповідними рішеннями. Обкоми партії зажадали від міськкомів та райкомів КП(б)У в корені змінити ставлення до цих людей. Пропонувалося використати їх на повну силу і укомплектувати ними народне господарство.

Однак прийняті рішення на практиці реалізовувалися епізодично. Характерною особливістю радянської політичної системи була наявність «подвійного стандарту» діяльності — розрив між словом і ділом. Одна справа декларувати з високих партійних трибун обов'язки, завдання партійних комітетів, комуністів, інша — реально їх виконувати. Як і можна було сподіватися, вірус недовіри і особливо страх репресій, відповідальності за можливі хибні дії паралізували здоровий глузд. Виїжджаючи на місця, відповідальні працівники ЦК вимушені були констатувати, що «...іноді наші секретарі по кадрах, не розібравшись, в

чому справа, увільняють людей неправильно тільки за те, що вони залишалися на окупованій території». Вони переконували партійних чиновників: «Треба покінчити з поділом людей на категорії прибулих із радянського тилу і тих, хто залишався на окупованій території» [9].

Наскільки непослідовну, хитку позицію займали парткомітети в цьому питанні, свідчать спецповідомлення НКДБ УРСР. В них відмічалося поширення у визволених районах України чуток щодо виселення невдовзі у Сибір, Казахстан людей, які проживали на захопленій ворогом території. В той же час зверталася увага на те, що більшість партійних організацій не спростовували подібні чутки, настрої, а нерідко своєю поведінкою, висловлюваннями підігрівали їх. Подібні дії, як інформувався ЦК КП(б)У, були, зокрема, характерні для деяких місцевих партійних органів, багатьох промислових парторганізацій таких індустріальних центрів, як Харківська і Сталінська області [10].

Таким чином, саме вирішенню цього питання, як найважливішої складової роботи партії з кадрами на той час, непоправної шкоди завдало «послідовне проведення більшовицького принципу добору кадрів» в умовах щойно визволеної від фашистських окупантів території України.

Перевірка кадрів, які працювали на керівній роботі, але під час війни перебували на окупованій території «без спецзавдань», йшла безперервно [11]. Цього вимагав ЦК КП(б)У [12]. Не слід забувати, що паралельно «працювала» система каральних органів, яка «забезпечувала» в тому числі й «вирішення» господарських завдань шляхом «ізоляції», «вилучення німецьких прихвостнів».

Відтак радянському обивателю знову підкинули чітко окреслений «образ ворога». За таких умов в середовищі виробничих колективів далеко неоднозначне було ставлення до людей, що перебували в окупації. Зверхність, доноси, цькування, а то й хуліганські самосуди — це теж мало місце в тогочасному житті [13].

Таким чином, гіпертрофована політизація та ідеологізація економіки зумовили різного роду збочення на місцях при вирішенні партійними комітетами цього надзвичайної політичної загостреності питання. Як показав перебіг подій, перевага анкетних даних над діловим і моральним підходом до працівника не дозволила партійним комітетам республіки в цілому раціонально розпорядитися кадровим потенціалом України після вигнання німецьких фашистів.

В 1943—1945 рр. у роботі з керівними кадрами було багато формального, механічного, кампанійського.

Результатом, вдаючись до мови документів того часу, «формально-поверхового, бюрократично-канцелярського» підходу до роботи з керівними кадрами були численні факти, коли на відповідальну посаду висувалися випадкові люди. Наприклад, Краснодонський райком партії рекомендував на посаду парторга ЦК ВКП(б) Приходька, який за спеціальністю був поваром, ніколи не працював в промисловості, до того ж не мав досвіду партійної роботи. Кадіївський міськком партії представив на затвердження бюро обкому парторгом ЦК ВКП(б) шахти «Анненская» кандидатуру Котлярова, а невдовзі зняв його з роботи за систематичне пияцтво і побутовий розклад [14].

Водночас ЦК КП(б)У не приділяв належної уваги добору працівників відділу кадрів партійних комітетів, підвищенню їх ділової кваліфікації. Передусім такої допомоги конче потребували ті, хто вперше прийшов на цю роботу. А необізнаність з кадровою роботою, нерозуміння її важливості, доцільності, а в деяких ще й універсальна безвідповідальність і безініціативність призводили до того, що секретарі по кадрах займалися чим завгодно, а повсякденну працю з номенклатурою проводили або ж на свій власний розсуд, або пускали на самоплив. Це визнавали й самі партійні функціонери. Так, секретар Полтавського обкому партії з кадрових питань П. К. Колінько в середині 1944 р. на одній з нарад констатував: «Треба прямо сказати, що по питанню ро-

боти з кадрами ми ще так фундаментально, з тривогою, зі всією відповідальністю не працювали, а дехто пустив цю справу на милість божу, що бог дасть, то і буде. З цим треба кінчать» [15].

В рішеннях ЦК ВКП(б) з кадрових питань значна увага приділялася створенню резерву керівних кадрів. Дійсно, наявність резерву давала можливість в будь-який момент при необхідності із числа вже перевірених на практичній роботі працівників заповнити вакантні номенклатурні посади, провести заміну тих, хто не відповідав своєму призначенню. При цьому ризик висунення професійно непідготовленої людини зводився майже нанівець. Однак в тім-то й справа, що керівників, які б дійсно відповідали за діловими якостями своїм посадам, адміністративно-командна система і не потребувала. І в цьому не було нічого парадоксального. Систему влаштовували призначенці, котрі робили те, що бажало начальство, адже останнє могло і позбавити їх посади. І у цьому випадку спрацьовував тезис сталінських часів — «у нас незамінних людей немає». Слід зауважити, що, коли виникала потреба, переважно на пріоритетних ділянках виробництва — у важкій, оборонній промисловості,— управління доручали все ж досвідченим, компетентним спеціалістам, інколи навіть і всупереч анкетним даним.

За таких умов відділи кадрів ЦК КП(б)У, обкомів, міськкомів та райкомів партії, наркоматів, центральних та обласних господарських організацій і не могли мати дійового резерву керівників. Тому стихійність у висуненні кандидатур на номенклатурні посади була домінуючою в їх роботі. Візьмемо для прикладу Сталінську область. В Єнакієвському сільськогосподарському районі першим секретарем райкому партії був Богданов, інженер-енергетик за спеціальністю. Водночас в Харцизькому районі, де знаходилася найбільша електростанція Донбасу — Зуївська ДРЕС, на посаді першого секретаря РК КП(б)У перебував Пінчук, за фахом агротехнік [16]. Неважко уявити, на яку віддачу спроможні були такі працівники.

Часто, не бажаючи ризикувати у доборі керівних кадрів, більшість партійних комітетів укомплектовували номенклатурні посади, головним чином, за рахунок працівників, надісланих вищестоящими партійними органами. Так, в результаті вичікувальної позиції, зайнятої рядом райкомів КП(б)У Одеської області, тут тривалий час залишалися вакантними багато посад, в тому числі й в господарських органах, на підприємствах, у сільськогосподарському виробництві [17].

В 1943—1945 рр. в кадровій роботі партійних комітетів значного поширення набула тенденція всілякого зволікання із затвердженням на бюро працівників, котрі займали номенклатурні посади. Так, за станом на 1 січня 1945 р., номенклатурних кадрів обкомів партії було затверджено лише 27,4 % від загальної кількості працюючих [18]. Своєчасно не затверджувалися навіть номенклатурні кадри ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б) [19]. Проте це питання було серйозним політичним заходом, що в умовах сталінського режиму уособлював собою політичну довіру тому чи іншому керівникові.

Які причини згаданого явища? Як вже зазначалося, багато комуністів увійшли до складу партійних комітетів вперше і не мали достатнього досвіду партійної роботи. Не дістаючи вчасно необхідної допомоги у своїй практичній діяльності і відповідного контролю, вони розглядали цей етап у роботі з номенклатурою кадрів як формальну справу. Не останнім мотивом було й бажання перестрахуватися. Не знаючи кадрів і тому уникаючи відповідальності за можливо невдалий добір керівників, партійні чиновники стали на шлях суцільної перевірки кадрів. В умовах війни чекати, приміром, характеристик з місць попередньої роботи прибулих спеціалістів можна було кілька років. Головне, що це не вимагало якихось зусиль. Серйозна складова кадрової роботи парткомітетів, згідно з рішеннями ЦК ВКП(б), так і залишалася нереалізованою.

В 1945 р. в основному стабілізувався лише стан із затвердженням номенклатури ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У[20].

Щоб пояснити, чому робота з номенклатурою знаходилася на такому низькому рівні, недостатньо послатися на труднощі відбудовного періоду, неукомплектованість партійних комітетів, недосвідченість кадрових працівників як партійного, так і державного апарату. Адже цим питанням з боку ЦК ВКП(б), республіканського ЦК приділялася постійна увага. Проте, незважаючи на уживані центром контроль і перевірку виконання його рішень, щоразу з місць в вищестоящі інстанції надходили бадьорі рапорти, зростали обсяги звітної облікової та іншої документації.

Копітку роботу з номенклатурою заміняв жорстко-командний, беззастережно-директивний стиль управління. Характерно, що чимало райкомів КП(б)У ще у 1944 р. не мали своєї номенклатури: при перевірці їх роботи вищестоящими парторганами вони не могли вказати ні посадового, ні кількісного складу своєї номенклатури. Ці факти в доповідних записках пояснювалися тим, що секретарі по кадрах ряду партійних комітетів, особливо міськкомів та райкомів партії, «не зовсім правильно» розуміли смисл і значення номенклатури.

Накази, погрози відправити на фронт, віддати під суд, часові «прочухани», брутальність — такими загалом були методи роботи районного, міського, почасти обласного партійного керівництва. Нерідко господарники мали по кілька доган: одну знімали, другу виносили — і так без кінця. Для багатьох керівників райком став «страхопудом», і його намагалися за будь-яку ціну обійти. За свідченням голів колгоспів і сільрад, коли вони приїжджали в район на збори або нараду, то мали з собою сухарі і білизну, бо не були впевнені, що повернуться додому[21].

Секретар обкому, міськкому, райкому мав, по суті, гарантоване положення «хазяїна» у своєму регіоні. Він був наділений майже абсолютною владою і контролював всі вирішальні ділянки економіки, власне, всі сфери життя і мав фактично необмежену владу над керівними господарськими кадрами. Якщо господарник з тих чи інших причин не підходив (наприклад, його кандидатуру на номенклатурну посаду у свій час не узгодили з відповідним партійним комітетом), був на свою біду не до «вподоби» партійному керівництву, то, незважаючи на його ділові якості, професіональну придатність, можливий гострий дефіцит спеціалістів саме такого профілю, починалося його методичне цькування, виживання. В хід пускалися всі засоби: не гребували нічим і при першій ліпшій нагоді такого керівника усували.

Спостерігалася катастрофічна змінюваність керівних кадрів. В офіційних партійних документах фігурували в основному дві тісно переплетені причини звільнення з номенклатурних посад: за «політичними міркуваннями» та через професійну непридатність. Є безліч прикладів, коли знімали з посади керівника, який ще не встигав навіть приступити до роботи, ознайомитися зі своїми обов'язками[22]. Ламалися долі справжніх господарників. Це явище набуло великого поширення.

Окремо слід сказати про надзвичайно складні умови створення в Західній Україні партійних, державних, господарських органів. До руйнівних наслідків війни у цей період додалися й проблеми, викликані широкомасштабною, важкою і кривавою національно-визвольною боротьбою, з одного боку, і безжальним механізмом терору з боку НКВС—НКДБ проти УПА, українського партизанського руху і місцевого населення, з другого. За таких умов вирішення проблеми керівних кадрів взагалі і господарських, зокрема, на завершальному етапі війни і в повоєнні роки в західних, Ізмаїльській та Закарпатській областях мало свої особливості.

В передвоєнний період керівні кадри почали тут тільки формуватися. Вони складалися переважно із працівників, котрих відряджали

згідно з рішеннями ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У із східних районів. Ще тоді їх гостро не вистачало. Проте зовсім катастрофічне становище з керівними кадрами в цих областях створилося після вигнання нацистських окупантів.

Наприкінці 1945 р. дещо поліпшилося становище лише з кадрами, що входили до номенклатури обкомів, ЦК КП(б)У [23].

В 1945 р. партійні, радянські і господарські органи були забезпечені керівними працівниками, котрі входили до номенклатури ЦК КП(б)У, на 95,3 % проти 87,4 % в 1944 р. [24].

Номенклатура західних областей майже цілком комплектувалася за рахунок відряджених із східних районів [25]. Якщо на перше січня 1946 р. прибуло близько 80 тис. партійних, радянських, господарських та інших працівників, то тільки за 1945 р. в цей регіон було направлено більше 35 тис. чоловік, в тому числі керівних кадрів промисловості — 4416, сільського господарства — 4637 чоловік [26].

В Закарпатську область на протязі 1945 р. прибули 2877 чоловік, з них керівних та інженерно-технічних працівників промисловості — 1057, працівників сільського господарства і заготівельних органів — 93 чоловіки [27].

Проте тільки врахування таких чинників, як якісний склад відряджених та плинність цих кадрів, дає реальну картину становища з господарською номенклатурою в західних, Ізмаїльській та Закарпатській областях.

Незважаючи на мобілізаційні заходи партії, господарських кадрів в західноукраїнському регіоні бракувало як в 1944—1945 рр., так і на протязі багатьох повоєнних років. Рознарядки, спущені в обкоми КП(б)У, партійні комітети східних областей Союзу повністю ніколи не виконувалися.

Але коли справа стосувалася галузей економіки, що працювали на війну, то вони в основному забезпечувалися керівниками. Показовою є картина комплектування кадрами нафтової промисловості Дрогобицької області. З другої половини жовтня 1944 р. і по травень 1945 р. в область ** прибуло кадрів за відрядженням ЦК, викликами обкому КП(б)У і різних наркоматів 7929 чоловік, в тому числі по групі промислових кадрів — 1537. В цілому по лінії промислової групи райкоми, міськкоми і обком партії були укомплектовані номенклатурними працівниками на 93,9 % [28]. На той час порівняно з іншими областями республіки це був досить високий показник.

В чому ж полягали причини подібного стану з керівними кадрами, спеціалістами в цьому регіоні?

В 1944—1945 рр. в партійних комітетах західних, Ізмаїльської і Закарпатської областей УРСР більшість становили демобілізовані з лав Червоної Армії, бійці партизанських загонів, члени підпільних організацій, відряджені із східних областей Союзу і УРСР. Як правило, вони не мали достатньої освіти, фахової підготовки, зокрема досвіду партійної роботи, погано або майже не володіли українською мовою. В умовах розрухи, надзвичайно складної специфічної ситуації партноменклатура була не здатна вести роботу на рівні вимог часу, контролювати ситуацію, впливати на події, що швидко змінювалися, самостійно приймати рішення. Їх кадрова робота характеризувалася некомпетентністю, безініціативністю, безвідповідальністю, надмірною обережністю, недовірою до місцевих кадрів, браком загальної культури.

Не кращим чином була поставлена робота з кадрами в обкомах КП(б)У, обласних та районних відомчих організаціях.

Комплектування керівними працівниками, спеціалістами партійних, радянських та господарських органів парткомітети переклали на відділ кадрів, пізніше — управління кадрами ЦК КП(б)У. Роботу з кадрами вони звели, по суті, до незліченних заявок-прохань в ЦК звільнити такого-то, а на його місце направити іншого.

Надзвичайної гостроти в цей період набуло питання висунення місцевих кадрів на номенклатурні посади. Будь-що обком КП(б)У намагався комплектувати номенклатуру як райкомів, міськкомів, так і власне свою, не кажучи вже про ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б), за рахунок відряджених із східних районів. Причина цього полягала, як уже згадувалося, у відсутності довіри до місцевих кадрів з боку партійного керівництва. Так, секретар Дрогобицького обкому партії з кадрових питань вимушений був заявити: «В районах області не зовсім охоче йдуть наші керівники (партноменклатура.— Т. П.) на висування місцевих кадрів». І разом з тим визнавав: «...Ті кадри, які ми встигли за цей час висунути на керівну роботу, прекрасно справляються зі своїми завданнями» [29]. На серпневому (1946 р.) пленумі ЦК КП(б)У М. С. Хрущов навів висловлювання секретаря Володимир-Волинського РК КП(б)У, де чітко була сформульована позиція цієї більшості: «Місцеві люди, висунуті на керівну роботу, вимагають до себе багато уваги, з ними багато клопоту. А прислані із східних областей мають досвід, і з них можна більше спитати» [30].

У 1945 р. на номенклатурні посади обкомів, міськкомів та райкомів КП(б)У було висунуто із місцевого населення лише 21701 чоловік. Наприклад, директорами підприємств працювали 396, директорами заготконтор — 123 чоловіки. Із 11793 посад номенклатури обкомів КП(б)У місцеві кадри займали 1236, або 9,4 %, а з посад, що входили в номенклатуру міськкомів та райкомів партії,— 54 % до загальної кількості працюючих [31]. Отже, багато посад залишалися вакантними, бо партійне керівництво вперто чекало на відряджених і радо йшло на заміну призначенців із місцевого населення «східняками». За таких умов не могло бути й мови про створення партійними комітетами широкого дійового резерву керівних кадрів із місцевого населення.

Вичерпно суть кадрової проблеми в західноукраїнському регіоні окреслив у своєму виступі на травневій (1945 р.) нараді секретарів по кадрах обкомів КП(б)У західних областей О. І. Кириченко: «Це питання має виключно важливе політичне значення, я вже не кажу про господарське і будь-яке інше значення. Ніколи ми не розв'яжемо проблему з кадрами в західних областях, якщо ми не виростимо місцевих людей. Ніколи не буде знята з порядку денного проблема про кадри, якщо в західних областях не будуть працювати на відповідальних керівних постах люди з місцевого населення, котрі знають побут, культуру, вдачу, звичаї місцевого населення, знають буквально все, що відноситься до місцевих умов. Потрібно покінчити з таким положенням, коли люди весь час поглядають на схід, як би скоріше закінчився строк їх перебування, як би скоріше поїхати у Харківську область або Донбас.

Не можна керувати кадрами, займатися кадрами, живучи тільки сьогоднішнім днем... Перелом в цій справі треба зробити і ми цього доб'ємося» [32].

Однак, як досягти цього «перелому», не уявляли чітко на місцях та й більшість в апараті ЦК. Але потрібно було задати «правильний» напрям дій місцевим партійним комітетам при вирішенні цього питання. 10 липня 1945 р. з'являється спеціальна постанова ЦК КП(б)У «Про добір і висунення кадрів із місцевого населення західних областей УРСР». Її сутність зводилася до того, що обкоми партії повинні докорінно поліпшити добір, виховання і висунення на керівну роботу людей із активу місцевого населення. Критерієм же для висунення обраної кандидатури мала слугувати «на ділі доведена відданість партії і радянській владі», тобто активна боротьба з українськими націоналістами.

У партійних комітетах східних областей стало хибною практикою перекидати номенклатурних працівників, котрі не виправдали себе на попередній роботі, втратили будь-який авторитет, на рівнозначні посади і навіть більш високі у райони з важчими умовами праці. В 1944—1945 рр. це був західноукраїнський регіон.

Не без підстав партійні органи західних областей нарікали на якісний склад прибулих господарських кадрів. В цьому відношенні неодноразово гостро критикувалася ними робота Ворошиловградського, Дніпропетровського, Запорізького, Сталінського, Сумського, Харківського та інших обкомів КП(б)У [33].

Прикриваючи свою неспроможність у здійсненні кадрової політики в західноукраїнському регіоні, що зумовлювало низький рівень керівництва державним, господарським і культурним будівництвом, обкоми партії водночас висували великі претензії до наркоматів відносно якісного добору кадрів. Треба визнати, що останні не подавали тієї допомоги, на яку вони були спроможні і якої від них справедливо чекали.

З цього приводу загальну думку «західників» найбільш точно і в своєрідній образній формі висловив секретар по кадрах Тернопільського обкому партії А. Н. Зозулєв: «...Я звертаюся до начальників відділів кадрів, до заступників наркомів по кадрах. Нам в західних областях працювати важко і іноді буває дуже важко. Тому туди потрібні люди, які мають совість партійну, радянську, які б з інтересом працювали в нашій області. Не можна сказати, що Тернопіль, чи Ровно, чи Луцьк — це якась Абіссінія чи індійські джунглі, що можуть там невігласи працювати» [34].

Більшість надісланих господарників виявилися малописьменними, не обізнаними з тією справою, яку мали робити. Вони розглядали своє місцеперебування як тимчасове, нерідко формально ставилися до виконання своїх обов'язків, а то й просто їх не виконували. Призначення керівних кадрів здійснювалося без врахування бажання людини працювати саме тут. Не знаючи місцевих умов, прибулі в багатьох випадках зарозуміло, зневажливо ставилися до місцевих жителів, не радилися з ними. Прикрим було те, що далеко не всі надіслані наркоматами, обкомами ВКП(б) та й КП(б)У володіли українською мовою. В той же час однією з неодмінних умов для нормальної роботи прибулого в цей край було знання української мови. Інакше годі було сподіватися на успіх у роботі. Натомість секретарі по кадрах західноукраїнських обкомів партії з гіркотою констатували, що навіть уродженці цього регіону, котрі повернулися у рідні місця, забули не тільки звичаї українські, але й мову.

Отже, протягом розглядуваного періоду питання «якості кадрів» стояло досить гостро. Проблема полягала і у надто обмежених ресурсах хороших спеціалістів, були й об'єктивні причини, про які вже йшлося. Ніде так не виявилися їх руйнівні наслідки, як в західноукраїнському регіоні. Масштабність завдань побудови господарства у поєднанні з складною політичною атмосферою західноукраїнського краю вимагали зовсім іншого типу управлінця і фахівця.

* * *

Резюмуючи з приводу процесу формування господарської номенклатури в Україні на завершальному етапі війни, слід відмітити такі моменти. В період «надзвичайщини» в економіці питанню добору і розстановки кадрів партія завжди приділяла особливу увагу. В ньому вбачався дійовий засіб вирішення найважливіших завдань, що постали перед країною. Проте партійна номенклатура, що управляла цим процесом, в силу «анкетного» добору, низького освітнього рівня, некомпетентності, відсутності реального досвіду партійної роботи, політичної культури виявилася неспроможною забезпечити при наявній кількості спеціалістів якісну сторону добору командних кадрів виробництва. Водночас складні ситуації, що виникали на тій чи іншій ділянці господарства, пояснювалися по аналогії з довоєнним періодом засміченістю кадрового складу ворожими елементами. Відтак вживався вже апробований захід — «перетрушування» кадрів. Ніхто із керівного господарсь-

кого складу не міг вважати себе гарантованим від звільнення чи переміщення. Колишні заслуги не враховувалися. За таких умов номенклатурник завжди є тимчасовим керівником. А тому висока мобільність кадрів, їх постійна оновлюваність розвивали у партійних функціонерів, державних чиновників, господарських керівників кар'єристські устремління, безпринципність, нерозбірливість у засобах досягнення бажаних постів, рабську залежність від начальства. Повна підпорядкованість номенклатурних працівників «верхам» породжували покірливість і беззастережне підкорення, прагнення будь-якою ціною зберегти «місце під сонцем». Звідси низькі якісні характеристики управлінців.

Все це не могло не викликати більш жорсткі позаекономічні методи управління. Дійсно, вони дозволяли домогтися швидких результатів в екстенсивному розвитку виробництва — у сфері важкої і оборонної промисловості, сконцентрувати ресурси на пріоритетних з точки зору центру ділянках, здійснити структурні зрушення, підтримати елементарний порядок. Водночас адміністративно-наказові методи обмежували господарську ініціативу, творчий потенціал працівників, призводили до росту управлінського апарату, а відтак до розмитості відповідальності за економічні результати управління. Це робило керівництво негнучким, недостатньо оперативним, утруднювало прийняття своєчасних, компетентних, зважених рішень, слугувало причиною численних прорахунків. Тому-то перебороти наслідки цих руйнувань було важко.

[1] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 45, спр. 916, арк. 4.
[2] Там же, спр. 935, арк. 8; спр. 966, арк. 15, 16, 262.
[3] Там же, спр. 137, арк. 93; спр. 966, арк. 26, 27, 28; спр. 968, арк. 196, 209; спр. 971, арк. 26; спр. 972, арк. 72; оп. 1, спр. 667, арк. 35, 37; оп. 23, спр. 833, арк. 5, 6.
[4] О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н. С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза. 25 февраля 1956 г. // Реабилитация. Политические процессы 30—50-х гг.— М., 1991.— С. 50.
[5] Довженко Олександр. Україна в огні: Кіноповість, щоденник.— К., 1990.— С. 112, 191, 205.
* У зв'язку з цим викликають інтерес дані про склад ВКП(б) на початок війни. Вона була молодою за віком: 50-річний рубіж подолали менш як 5 % членів і кандидатів; найчисленнішою групою були 25—35-річні, котрі разом з молоддю до 24 років становили близько 62 %, 36—50-річних налічувалося 33,5 %. Понад 60 % членів партії були малограмотними і з початковою освітою. Середню і неповну середню (семирічну) освіту мала третина комуністів, вищу — трохи більше 6 %. Близько 60 % членів партії стали ними після XVII з'їзду (Из архивов партии // Известия ЦК КПСС.— 1990.— № 5.— С. 200; Томан Т. Б. Партия в первые месяцы войны: 22 июня — ноябрь 1941 // Вопр. ист. КПСС.— 1991.— № 7.— С. 40).
[6] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 45, спр. 966, арк. 18, 19, 20, 175.
[7] Там же, арк. 190, 319.
[8] Шаповал Юрій: Столітній Хрущов // Демократична Україна.— 1994.— 14 квітня.
[9] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 45, спр. 973, арк. 29.
[10] Там же, оп. 23, спр. 700, арк. 9, 10, 11, 72.
[11] Там же, оп. 45, спр. 966, арк. 167; спр. 922, арк. 33.
[12] Там же, спр. 936, арк. 19, 20.
[13] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 2, оп. 7, спр. 1809, арк. 61; спр. 1816, арк. 46.
[14] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 45, спр. 928, арк. 22.
[15] Там же, спр. 971, арк. 25.
[16] Там же, спр. 953, арк. 15, 17; спр. 966, арк. 264.
[17] Там же, спр. 575, арк. 14.
[18] Там же, спр. 960, арк. 53.
[19] Там же, арк. 60, 61; спр. 930, арк. 17; спр. 941, арк. 10; спр. 957, арк. 31.
[20] Там же, спр. 572, арк. 4, 6.
[21] Там же, спр. 569, арк. 12.
[22] Там же, спр. 971, арк. 36.
[23] Там же, спр. 572, арк. 81, 82.
[24] Там же.
[25] Там же, арк. 96.
[26] Там же, арк. 81, 82.

[27] Там же.
** Визволення Дрогобицької області проходило на протязі липня—жовтня 1944 р.
[28] Там же, спр. 570, арк. 51.
[29] Там же, арк. 54.
[30] Правда.— 1946.— 23 августа.
[31] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 45, спр. 572, арк. 15, 16.
[32] Там же, спр. 570, арк. 138, 139, 140, 141, 142, 143.
[33] Там же, спр. 966, арк. 82, 86, 139, 140, 186; спр. 570, арк. 6.
[34] Там же, спр. 966, арк. 214.

В. А. Гриневич (Київ)

Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944—1945 рр.)

Згідно з законом СРСР «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин і про перетворення в зв'язку з цим народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський народний комісаріат», затвердженим X сесією Верховної Ради СРСР 1 лютого 1944 р., усі союзні республіки отримали право створювати власні наркомати закордонних справ для укладення угод та встановлення дипломатичних і консульських відносин з іноземними країнами [1]. Пояснюючи назрілу потребу прийняття такого екстраординарного рішення (адже йшлося про децентралізацію одного із ключових союзних наркоматів), нарком закордонних справ СРСР, заступник голови Раднаркому СРСР В. Молотов у доповіді на сесії, зокрема, зазначав, що прийняття таких конституційних поправок зумовлене «політичним, економічним та культурним зростанням союзних республік», їх «зрослою потребою у встановленні безпосередніх стосунків з іноземними державами» і має на меті «розширення міжнародних зв'язків та зміцнення співробітництва Союзу РСР з іноземними державами» [2].

Україна першою серед союзних республік зробила реальні кроки на шляху втілення в життя рішень X сесії. Вже 5 лютого 1944 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР наркомом закордонних справ республіки було призначено відомого українського драматурга О. Корнійчука [3]. Він енергійно розпочав розбудову нового зовнішньополітичного відомства. Проте насправді організація НКЗС України стала черговою «політичною грою» сталінського керівництва. Одержавши де-юре право мати власний народний комісаріат закордонних справ, Україна, разом з тим, де-факто не отримала права ані на встановлення дипломатичних зносин з іноземними державами, ані на проведення власного зовнішньополітичного курсу, як і раніше, залишившись повністю підпорядкованою союзному центру.

Питання про створення та перші кроки діяльності Народного комісаріату закордонних справ Української РСР спеціально не досліджувалися радянськими істориками. Автори численних праць, присвячених діяльності України на міжнародній арені, порушуючи вищезгадану проблему, як правило, обмежувалися констатацією факту утворення НКЗС України у 1944 р. та загальними оцінками цієї події як свідчення «подальшого розвитку в роки Великої Вітчизняної війни міжнародно-правового статусу УРСР», «розширення зовнішньополітичної діяльності республіки» тощо. При цьому особлива увага надавалася вступу України до ООН у 1945 р., що свідчило, на думку радянських істориків, про виз-

нання внеску нашої республіки «в перемогу над фашизмом та підвищення її міжнародного авторитету в світі» тощо [4].

Інакше оцінювалися конституційні поправки 1944 р., зокрема, стосовно утворення наркоматів закордонних справ союзних республік, в західній історіографії. Раптове виникнення республіканських наркомзаксправ пов'язувалося зарубіжними дослідниками, передусім, з намаганням сталінського керівництва ввести радянські республіки до Організації Об'єднаних Націй з тим, щоб посилити свої позиції у ній. Самі ж республіканські наркомати розцінювалися ними не інакше як бутафорні [5], а їх наркоми — як «міністри з порожніми портфелями» [6]. Водночас західні вчені досліджували справжню роль Української РСР на міжнародній арені, взаємозв'язок завдань внутрішньої та зовнішньої політики радянського керівництва на завершальному етапі другої світової війни [7]. Проте відсутність доступу для них до матеріалів архівів колишнього Радянського Союзу унеможливила всебічне вивчення ряду принципово важливих проблем, пов'язаних із сталінською політикою «в українському питанні» у той період. Це стосується, зокрема, історії створення зовнішньополітичного відомства УРСР і перших кроків його діяльності. Невідомо, якою була реакція на «конституційні перетворення» 1944 р. у самій Україні, яким було ставлення тих чи інших українських урядовців до справи розбудови НКЗС УРСР і, зрештою, якою мірою воно відповідало тій лінії, що її було визначено Москвою у питанні «розширення прав» союзних республік. Висвітлення цих питань становить мету автора даної статті.

Як відомо, політична гра Й. Сталіна щодо «вдосконалення радянської федерації» у 1944 р. була спрямована на вирішення ряду аспектів як зовнішньої, так і внутрішньої політики. При цьому Україні, враховуючи її ключову роль у розв'язанні проблем, пов'язаних з майбутніми кордонами СРСР, її близьке сусідство до країн, які сталінське керівництво готувало до «радянізації», а також зважаючи на піднесення у ній в роки війни національно-визвольного руху, відводилося особливе місце. Від улагодження в цій «другій радянській республіці» вищеозначених питань багато в чому залежала доля усього СРСР. Як згадував колишній держсекретар США Ед. Р. Стетініус, Й. Сталін не приховував свого занепокоєння «українським питанням». У приватній бесіді з президентом США Ф. Рузвельтом 7 лютого 1945 р. (під час проведення Ялтинської конференції) він заявив, що почуває свою позицію в Україні досить складною та непевною, і місце для України в ООН, по суті, є необхідним для збереження єдності Радянського Союзу [8].

Отже, невипадково під час повернення радянської влади в Україну у 1943—1944 рр. Й. Сталін поєднував наступ Червоної армії з справжнім пропагандистським наступом, в якому домінували теми відродження української радянської державності, сплюндрованої німцями, та возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській радянській державі, що стало можливим лише за умов утворення СРСР і завдяки зусиллям «особисто маршала Й. Сталіна».

Конституційні перетворення в СРСР надали ще більшого імпульсу цій кампанії. «Український народ,— зазначала 15 лютого 1944 р. «Радянська Україна»,— схвалює державні перетворення, вбачаючи в них новий крок уперед в розв'язанні національного питання, новий ступінь в розвитку і зміцненні своєї державності. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української Радянської Соціалістичної Республіки і, зокрема, призначення на пост народного комісара закордонних справ УРСР видатного громадського і державного діяча України товариша Корнійчука О. Є. зустрінуте з почуттям глибокого задоволення. Закони, прийняті X сесією Верховної Ради СРСР, відкривають нові сторінки в історії радянської України» [9].

Зазначимо, що призначення на таку високу державну посаду саме письменника не було чимось несподіваним для України. Адже ще у

1943 р. видатні українські поети П. Тичина і М. Бажан стали наркомами, відповідно, освіти та культури (цікаво, що Павло Тичина навіть не був у той час членом партії).

Така кадрова політика, що її проводив Микита Хрущов, відповідала вищезгаданому пропагандистському наступу і мала на меті посилити патріотичні почуття українського народу та його лояльність до радянської влади [10]. У цей період готувалися й інші «письменницькі призначення» на державні посади [11].

Зростання авторитету О. Корнійчука як політичного діяча значною мірою пояснювалося успіхом його п'єси «Фронт», що з'явилася на сценах радянських театрів у 1942 р. Ідея твору — конфлікт між старою і новою генерацією командирів Червоної армії, що значно різнилися між собою як за рівнем освіти, так і за способом мислення,— була підказана драматургу самим Й. Сталіним. На той час, коли радянські війська відчули гіркі наслідки цього конфлікту поколінь, п'єса була дуже актуальною.

19 лютого 1943 р., одразу після визволення Харкова (як виявилося, тимчасового), О. Корнійчук знову-таки за «підказкою зверху» опублікував у «Радянській Україні» статтю, що започаткувала дискусію у радянській пресі з приводу так званої польської проблеми, передусім, стосовно нових державних кордонів та політичної орієнтації післявоєнної Польської держави. Питання про швидкий розвиток Західної України у складі УРСР, розвинуте у цій статті, було спрямоване на акцентування «українського аспекту» польської проблеми. Наступного дня статтю українського драматурга передрукував центральний партійний орган — газета «Правда», а невдовзі О. Корнійчука було призначено заступником наркома закордонних справ СРСР у справах слов'янських країн, що, зрозуміло, мало певне символічне значення.

Перебування протягом року в кабінетах союзного НКЗС не минуло безслідно для О. Корнійчука. Він набув не лише певного дипломатичного досвіду, але й встановив знайомства, відчув «дух» зовнішньополітичного відомства.

Щодо реакції НКЗС СРСР (точніше, його кулуарів) на рішення X сесії Верховної Ради Союзу, то ніхто в цій установі, здавалося, не ставив під сумнів потребу їх виконання. Як свідчили західні дипломатичні джерела, чиновники наркомату в приватних бесідах із західними дипломатами висловлювали думку про те, що ухвалені сесією конституційні перетворення запозичені з практики Британської Співдружності [12]. А наркомзакспрaв СРСР, «головний теоретик реформ» В. Молотов 6 лютого 1944 р. під час обіду, даного на честь британського посла в Москві, на запитання, чи можна налагоджувати дипломатичні відносини з союзними республіками, відповів, що це мають вирішувати уряди союзних республік та іноземних держав [13].

Зазначимо також, що надання Україні зовнішньополітичних повноважень мало історичний прецедент. Адже з 1919 по 1923 р. вона мала дипломатичні представництва в Англії, Польщі, Італії, Австрії, Чехословаччині, Литві, Естонії, Болгарії та інших країнах, а також підписала 48 угод з урядами іноземних держав [14]. Проте, піклуючись про створення єдиної союзної держави і водночас боячись поширення «конфедералістських настроїв» в Україні, керівництво країни на чолі з Сталіним добилося ліквідації будь-яких ознак самостійності УСРР, перебравши на себе після утворення СРСР усі повноваження в галузі зовнішніх відносин. У 1944 р., здавалося, союзний уряд повернувся до практики початку 20-х років, надаючи республікам право брати безпосередню участь у виробленні зовнішньополітичного курсу Радянського Союзу.

Вже у першій декаді лютого 1944 р., тобто через декілька днів після призначення, О. Корнійчук передав М. Хрущову начерки концепції діяльності зовнішньополітичного відомства України. «Військова могут-

ність і міжнародний авторитет СРСР, а також перетворення УРСР за роки радянської влади на велику індустріально-колгоспну державу,— зазначалося в ній,— дають нам усі підстави розраховувати на широкі міжнародні зв'язки з іноземними державами. Ці зв'язки нам необхідні в інтересах подальшого зміцнення позицій Радянського Союзу при вирішенні міжнародних проблем» [15].

Обгрунтовуючи право республіки на участь у післявоєнних мирних конференціях, щойнопризначений нарком наголошував на тому, що воно зумовлене, передусім, тими великими втратами, яких зазнала Україна під час боротьби з гітлерівською Німеччиною та її сателітами. «Вона,— підкреслював О. Корнійчук,— це право має більше, ніж будь-яка інша європейська держава, а тому є необхідність забезпечити участь українських представників у мирній конференції, конференціях з перемир'я з Румунією, Угорщиною, а також у роботі різних комітетів та комісій з питань війни та післявоєнного устрою» [16].

Важливим завданням зовнішньополітичної діяльності НКЗС УРСР О. Корнійчук називав встановлення дипломатичних контактів «з дружніми нам Польщею, Чехословаччиною та післявоєнною Румунією» [17]. Виходом республіки на міжнародну арену, на думку наркома, мало стати встановлення дипломатичних зносин з Великобританією і Сполученими Штатами. «Якщо ми встановимо дипломатичні зв'язки з цими країнами,— пояснював О. Корнійчук,— або тільки з однією з них, то багато інших країн антигітлерівської коаліції наслідують їх приклад, оскільки уряди цих країн у своїй політиці переважно орієнтуються на Велику Британію і США. Цим актом ми не тільки прискоримо встановлення необхідних нам зв'язків з іноземними країнами, але й забезпечимо позитивне вирішення питання про нашу участь у мирних переговорах» [18].

Для виконання вищевказаного завдання О. Корнійчук пропонував звернутися до наркома закордонних справ СРСР В. Молотова з проханням дати вказівку радянським послам у Лондоні і Вашінгтоні прозондувати настрої урядових кіл щодо можливості обміну дипломатичними місіями з УРСР. Крім того, український нарком вважав за доцільне організувати через Англо-Російський Парламентський Комітет спеціальний запит до британського парламенту з цього питання. О. Корнійчук інформував голову українського уряду про те, що британський і американський посли в СРСР Керр та Гарріман у бесіді з В. Молотовим, а пізніше і з ним самим висловили бажання відвідати Київ і, крім того, надіслали на ім'я О. Корнійчука теплі вітальні листи у зв'язку з його призначенням на посаду наркомзаксправ України. Корнійчук наводив текст привітання британського посла: «Коли Ви з часом улаштуєтеся й остаточно призвичаєтеся з вашими новими обов'язками, Ви, безперечно, знайдете мене стукаючим у Ваші двері» [19]. Тому він дійшов висновку, що англійці та американці виступали за встановлення дипломатичних стосунків з Українською РСР і розраховував у разі їх прибуття до Києва влаштувати послам теплий прийом, а за умов позитивного вирішення вищезазначеного питання посольствами СРСР у Великобританії та США одразу встановити дипломатичні відносини з цими країнами.

О. Корнійчук наголошував на необхідності активізувати пропагандистську діяльність на зовнішньополітичній арені щодо ролі України як великої європейської держави, її внеску в боротьбу з гітлерівською Німеччиною, її політичного, економічного та культурного розвитку за роки радянської влади. З цією метою він пропонував, зокрема, запросити до Києва групу західних кореспондентів і влаштувати для них пресконференцію з участю наркомзаксправ УРСР. Водночас слід активізувати діяльність органів масової інформації України. О. Корнійчук радив провести в ЦК КП(б)У спеціальну нараду з участю працівників преси,

письменників, учених, яким «дати завдання підготувати серію статей для закордонної преси» [20].

Наркомзакспрaвом України був представлений М. Хрущову також проект плану організації наркомату (він датувався 9 лютого 1944 р.) [21]. По суті, в цьому документі відображено бачення Корнійчуком структури зовнішньополітичного відомства республіки.

За розробленим О. Корнійчуком штатним розкладом наркому належало мати двох заступників — по країнах та по кадрах і господарству. До компетенції першого відділу наркомату входили зв'язки з сусідніми державами — Польщею, Румунією, Чехословаччиною, другого — з Великобританією та Америкою, третього — з Болгарією, Югославією, Угорщиною, Грецією, Туреччиною. Четвертий відділ вирішував питання, пов'язані з Німеччиною, зокрема, мав готувати матеріали для мирної конференції, яку планувалося провести після перемоги над Гітлером.

Передбачалося й утворення ряду інших відділів — протокольного, правничого, консульського, відділу друку, кадрів, шифрувального, адміністративно-господарського, а також організація бібліотеки, архіву, друкарського бюро, експедиції, учбової частини (для вивчення співробітниками іноземних мов), пошивочної майстерні, гаражу, бюро обслуговування іноземців, їдальні, бухгалтерії тощо.

Згідно з проектом планувалася підготовка кадрів для посольств, місій та консульств. З цією метою належало зарахувати до наркомату старшими референтами та референтами по Польщі, відповідно, 2 і 6 чол., по Румунії — 1 і 4, по Чехословаччині — 2 і 6, по Великобританії і Америці — 2 і 9 чол.

Загалом, за проектом О. Корнійчука, штат НКЗС УРСР без урахування працівників допоміжних підрозділів (їдальні, бухгалтерії тощо) мав становити 156 чол., з них 42 — в основних чотирьох відділах [22].

Хоча структуру наркомату закордонних справ Української РСР не можна було назвати професійно складеною, адже розклад по відділах виглядав досить сумбурно, вона в цілому відповідала тим завданням, що їх накреслив у своєму проекті О. Корнійчук: грунтувалася на визнанні примату загальносоюзних інтересів та усвідомленні прерогатив союзного відомства, хоча водночас була спрямована на встановлення дипломатичних стосунків України з іншими державами, тобто на реальну участь республіки у виробленні зовнішньої політики СРСР.

Проте між планами і дійсністю, як з'ясувалося невдовзі, пролягала глибока прірва. У тому вигляді, що його уявляв О. Корнійчук, НКЗС України не судилося бути створеним.

Формування українського зовнішньополітичного відомства одразу здійснювалося не шляхом утворення відділів для встановлення прямих контактів з іншими країнами. За період перебування на посту першого наркома з «основних відділів» було утворено лише політичний (зав. відділом — Плахін), який займався складанням етнографічних карт західних областей України, написанням історичних довідок, а також добіркою матеріалів довідкового характеру про окремі країни. Втім, навіть цю роботу за умов відірваності від засобів інформації здійснювати було нелегко, адже навіть про найближчих сусідів — Польщу, Угорщину, Румунію, Чехословаччину, Болгарію, Туреччину, Югославію — НКЗС України, крім матеріалів ТАРС і частково радіозведень НКДБ УРСР, жодними матеріалами не оперував.

Серед інших відділів, що їх було організовано в цей час, можна назвати секретно-шифрувальний, протокольно-консульський, а також відділ кадрів та управління справами. На липень 1944 р., за штатним розкладом, НКЗС УРСР мав складатися з 75 працівників, проте в ньому було лише 40 (з урахуванням допоміжно-технічного персоналу) [23].

Звістка про рішення центру усунути О. Корнійчука з посади наркомзакспрaв України застала його зненацька. В архіві зберігається

лист М. Хрущова у Москву, в якому лідер українських комуністів докладно інформує Й. Сталіна про свою бесіду з Корнійчуком з приводу його відставки. За повідомленням М. Хрущова, 11 липня 1944 р. нарком закордонних справ прибув до Києва з Одеси, де перебував у відрядженні, і був відразу запрошений на прийом до ЦК КП(б)У. Вважаючи, що предметом бесіди мають стати результати його поїздки до Одеси, О. Корнійчук почав розповідати про неї М. Хрущову (йшлося про переговори з союзниками на предмет встановлення консульських зв'язків).

Голова українського уряду уважно вислухав доповідь наркомзакспрaв, а потім повідомив О. Корнійчуку про те, що «є рішення» про його заміну на посаді наркомзакспрaв іншою особою. «Зараз обставини вимагають,— пояснив М. Хрущов мотиви цього рішення,— щоб на посаді народного комісара закордонних справ України був такий товариш, який володів би іноземними мовами, і тим самим йому було б легше виконувати свої обов'язки під час переговорів з представниками іноземних держав». «Я сказав йому,— писав М. Хрущов,— що на посаду наркомзакспрaв України рекомендується товариш Мануїльський, який досконало володіє французькою мовою та іншими іноземними мовами, а його, Корнійчука, доцільно було б використати на посаді голови Комісії у справах мистецтв при РНК УРСР» [24].

Від роботи в Комісії, попри умовляння Хрущова, Корнійчук категорично відмовився, мотивуючи своє рішення тим, що робота забере в нього багато часу, а він хоче писати. Проте український драматург запитав, чи буде в такому разі його зняття з посади подане, як «у зв'язку з переходом»? Хрущов відповів схвально і рекомендував ще подумати.

Наступного дня, заспокоївшись і обміркувавши всі «за» і «проти», український драматург знову прийшов на прийом до М. Хрущова. У бесіді з останнім він заявив, що вчорашнє повідомлення приголомшило його, оскільки сприйняв його не на рахунок незнання іноземних мов, а на рахунок того, що ним незадоволені в цілому. О. Корнійчук також підтримав кандидатуру Д. Мануїльського і додав, що не жалкує про це рішення, адже він був незадоволений своєю роботою. При цьому екс-наркомзакспрaв дав згоду на роботу в Комітеті, щоправда, поцікавившись при цьому, хто саме із заступників голови РНК УРСР займається питанням роботи цього Комітету. На відповідь М. Хрущова, що цим займається М. Бажан, український драматург «зробив багатозначний жест» і попросив у голови Раднаркому дозволу звертатися в разі потреби до нього безпосередньо [25].

12 липня 1944 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У шляхом опитувального голосування було прийнято рішення «обрати товариша Мануїльського членом політбюро ЦК КП(б)У», а вже наступного дня, 13 липня 1944 р., оприлюднені Укази про призначення Д. Мануїльського наркомом закордонних справ України та заступником голови РНК УРСР, а також про перехід О. Корнійчука на іншу роботу [26].

В західній історіографії утвердилася думка, що начебто заміна О. Корнійчука влітку 1944 р. на посаді наркомзакспрaв України партійним функціонером Д. Мануїльським була пов'язана, головним чином, з політичною діяльністю дружини українського драматурга, польської письменниці-комуністки Ванди Василевської (яка, до речі, невдовзі, 21 липня 1944 р., стала віце-президентом Польського Комітету Національного Визволення, тобто Тимчасового уряду Польщі). Таким чином, чоловік мав зустрічатися за столом переговорів з власною дружиною як представники різних держав [27].

Зазначимо, що такі глузування почали з'являтися на сторінках іноземної преси ще з 1943 р., коли В. Василевську було призначено головою створеної на терені Радянського Союзу так званої Спілки Польських Патріотів. Однак на той час офіційна посада її чоловіка — заступника наркома закордонних справ СРСР — в самій Країні Рад нікого не тур-

бувала та й для Заходу була не більшою мішенню для нападок, ніж, скажімо, радянське громадянство та членство у Верховній Раді СРСР польської письменниці.

Тому вважаємо, що причини кадрових змін у наркомзакcправі УРСР влітку 1944 р. були зумовлені внутрішніми пружинами сталінської політики.

Дійсно, пробудження й швидке зростання виявів українського патріотизму в «другій радянській республіці», прагнення втілити в життя у повному обсязі рішення X сесії Верховної Ради СРСР як у галузі оборони (наполегливі спроби наркома оборони УРСР В. Ф. Герасименка добитися розбудови власного наркомату), так і в галузі зовнішніх зносин (намагання О. Корнійчука встановити безпосередні контакти України з іноземними державами тощо) почали непокоїти союзний центр, адже «гра в розширення прав союзних республік» сприймалася в Україні «за чисту монету».

З іншого боку, для тієї гри, що її дедалі активніше проводив Й. Сталін на «дипломатичному фронті», потрібні були люди зовсім іншого гатунку, ніж український драматург: «ортодоксальному пристосуванцеві» О. Корнійчукові не вистачало ані «повного розуміння політичного моменту», ані практичного більшовицького досвіду. Інша справа — старий більшовик Д. Мануїльський!

Справді, новопризначений нарком закордонних справ УРСР був фігурою колоритною. Отримав блискучу освіту у вузах Парижа і Петербурга, володів кількома європейськими мовами, а головне був «перевіреним партійним кадром». З XI з'їзду РКП(б) Д. Мануїльський незмінно входив до складу ЦК партії і всією своєю попередньою діяльністю — підтримкою сталінського «плану автономізації» під час утворення Союзу РСР (нагадуємо, що саме Д. Мануїльський у 1923 р. активно підтримував Й. Сталіна в боротьбі проти намагань Х. Раковського і М. Скрипника добитися збереження куцих прав республіки у сфері міжнародних зносин), боротьбою з українським націонал-комунізмом наприкінці 20-х — на початку 30-х років — виявив особисту відданість вождеві. Показовий факт — від загальновизнаного раніше лідера партії більшовиків Л. Троцького Д. Мануїльський у свій час заслужив характеристику «одного з найбільших ренегатів українського комунізму» [28].

Безумовно, Д. Мануїльський мав незрівнянно більший досвід дипломатичної діяльності, ніж О. Корнійчук. Ще у квітні 1918 р. за рішенням ЦК РКП(б) його було призначено членом мирної делегації РСФРР, що вела переговори з урядом гетьмана Скоропадського в Києві. В 1920 р. у складі делегації радянської Росії та України Д. Мануїльський вів переговори про укладання перемир'я з Польщею. З 1923 р. він майже 20 років працював у Комінтерні, а, отже, мав досвід таємної дипломатії світового масштабу.

І, нарешті, прибувши в Україну, Д. Мануїльський не тільки негайно став заступником голови РНК УРСР, але й членом політбюро ЦК КП(б)У, в якому він очолив «ідеологічну роботу». Направлений центром в Україну Д. Мануїльський мав виконувати ще й суто фіскальні функції — напівгласно наглядати за М. Хрущовим й бути готовим припинити надмірну захопленість останнього «українським моментом». Отже, нове призначення Д. Мануїльського свідчило про намір Москви дати зрозуміти, що вона не допустить виходу з-під контролю патріотичної ейфорії в Україні.

Підтекст проведеної в наркомзакcправі кадрової зміни одразу зрозуміли в Україні. Переказували також, що нібито планується заміна голови Раднаркому України «за перегини у національній політиці» А. Ждановим. Тому заміна О. Корнійчука Д. Мануїльським патріотично настроєна українська творча інтелігенція сприйняла в цілому негативно. Так, у розмові з приводу вищенаведених чуток, що відбулася у се-

редині липня 1944 р. між Ю. Яновським і П. Панчем, останній зауважив: «Хрущов, Мануїльський, Жданов — чи не забагато для Вкраїни?» [29–30].

Якими ж були погляди нового наркома щодо розбудови зовнішньополітичного відомства України? Уявлення про це дають нотатки, зроблені Д. Мануїльським приблизно у другій половині 1944 р. Зміст цього документа свідчить про те, що наркомзаксправу УРСР було доручено розробити проект Положення про народні комісаріати закордонних справ союзних республік (зазначимо, що Положення про республіканські наркомати оборони розробив НКО СРСР).

Завдання, накреслені Д. Мануїльським у проекті Положення, складалися з 11 пунктів, написаних російською мовою, із вставками і виправленнями. На відміну від «проекту Корнійчука» в цьому документі не наголошувалося на необхідності встановлення прямих зв'язків республік СРСР з іноземними державами. Натомість фіксувалася, так би мовити, другорядна, допоміжна функція республіканських НКЗС, їх підпорядкованість у всіх питаннях центру. Показово, що питання про участь республік у зовнішньополітичній діяльності розглядалося в останніх пунктах документа. Так, згідно з пунктом «з» лише за власною ініціативою республіканські уряди могли ставити перед НКЗС СРСР питання про врегулювання, в бажаному для республік дусі, взаємовідносин даної республіки з сусідніми іноземними державами (кордони, втрати, обмін дипломатичними представництвами тощо). Під час переговорів між представниками союзного центру і урядів іноземних держав з політичних і торговельних питань відповідні «зацікавлені республіканські НКЗС» мали лише «залучатися» (пункт «і»); під час дипломатичних місій союзного НКЗС за кордон (ще до відкриття самостійних представництв) працівники «зацікавленого республіканського НКЗС» мали включатися до складу цих місій, передусім, до тих країн, в яких були компактні групи емігрантів, що переселилися в різні часи з відповідних республік (пункт «к») [31].

Зазначимо, що посилена увага до питань еміграції відрізняла «проект Мануїльського» від «проекту Корнійчука», де про них навіть не йшлося. Це зумовлювалося принаймні двома моментами: по-перше, посиленням експансіоністських устремлінь сталінського керівництва наприкінці війни, в здійсненні яких питання еміграції та національних меншин в іноземних країнах мали відігравати певну роль, і, по-друге, занепокоєнням з приводу зростання під час другої світової війни кількості емігрантів з Радянського Союзу, що створювали на Заході свої організації і товариства, які переважно вороже ставилися до сталінського режиму.

Отже, фіскальні функції, що їх раніше в основному виконував НКДБ відносно еміграції, Мануїльський рекомендував частково передати республіканським НКЗС. Так, у пункті «в» документа йшлося про необхідність «вивчення політичної еміграції, що переселилася в різні часи з теренів Росії в іноземні держави, вивчення її питомої ваги в політичному, економічному житті цієї держави, її організацій національного й культурного характеру, рівно як і стану тих національних меншин в іноземних державах, основні національні маси яких мешкали на території СРСР». А у пункті «г» проекту Мануїльський навіть зробив спробу поширити це завдання на територію СРСР, наголошуючи на необхідності вивчення також «усіх іноземних підданих, що мешкають на території даної республіки», і навіть більше (щоправда, останнє було автором викреслено) — «рівно як і радянських громадян іноземного походження, їх реєстрації з метою політичного контролю і ідейно-політичного обслуговування цих груп населення» [32].

Пункти «а» і «б» документа безпосередньо стосувалися вивчення внутрішньої й зовнішньої політики сусідніх з даною радянською республікою іноземних держав, а також країн, в яких відповідні республі-

ки були якоюсь мірою політично чи економічно зацікавлені, чи у випадку, коли діяльність певних держав суперечила інтересам окремих радянських республік [33].

Особлива увага в «проекті Мануїльського» приділялася проблемі воєнних втрат. У ньому фактично розвивалися пропозиції О. Корнійчука про підготовку республік до післявоєнної мирної конференції. Республіканські НКЗС мали перевірити узагальнені Надзвичайною Комісією дані про економічні та людські втрати та збитки, що їх завдали загарбники промисловості, сільському господарству тощо республік, які були цілком чи частково окуповані (пункт «в»). Республіканські наркомзакспрaв мали також з санкції НКЗС СРСР організувати поїздку дипломатичних представників та представників преси іноземних держав на території, що були тимчасово окуповані (пункт «ж») [34].

В пункті «д» проекту визначалися заходи, спрямовані на підвищення кваліфікації працівників республіканських наркоматів закордонних справ, вказувалося на потребу налагодження систематичного вивчення ними міжнародних відносин, світової політики, географії, економіки, всесвітньої історії і особливо іноземних мов (англійської, французької і мов прикордонних держав) [35].

Отже, «проект Д. Мануїльського» в цілому не просто обмежував участь республік у міжнародній діяльності, але й фактично зводив її до нуля. В концепції новопризначеного наркома чітко простежувалося намагання центру використовувати республіканські НКЗС лише як свої допоміжні філії, що діяли в суверенних державах, вирішуючи таким чином геополітичні та пропагандистські завдання сталінської політики.

Подальший розвиток подій в Україні цілком відповідав планам, накресленим Д. Мануїльським. Втім, майже увесь 1944 і 1945 рр. пройшли під знаком очікування в Україні встановлення дипломатичних стосунків з іноземними країнами.

Ще під час передачі повноважень від попереднього наркома до нового в акті від 20 липня 1944 р. констатувалося, що «утворений в березні місяці поточного року НКЗС УРСР знаходиться в даний час у такій стадії організації, що може забезпечити початкове виконання безпосередніх функцій дипломатичних зв'язків з іноземними державами» [36]. Надалі представники НКЗС УРСР, зустрічаючись з членами різних іноземних делегацій, також запевняли їх у намірах українського уряду встановити з ними найближчим часом дипломатичні відносини. Зокрема, на запитання прем'єр-міністра Югославії І. Шубашича, який наприкінці листопада 1944 р. побував у Києві, чи має намір уряд України встановити після війни дипломатичні стосунки з Югославією та іншими країнами, завідуючий консульсько-протокольним відділом НКЗС УРСР К. Волохов відповів, що республіканські наркомати, зокрема наркомзакспрaв України, утворені з цією метою, тобто для встановлення зовнішніх зв'язків республіки [37]. Навіть нарком Д. Мануїльський під час конференції у Сан-Франциско в травні 1945 р. наголошував на тому, що Україна готова у будь-який момент обмінятися дипломатичними і консульськими представництвами з будь-якою країною [38].

Серед країн, з якими вже найближчим часом очікувалося встановлення прямих контактів, були передусім слов'янські сусіди України — Польща і Чехословаччина. Про специфічні національні цілі республіки, що визначали потребу встановлення тісних зв'язків саме з цими країнами, часто говорили українські депутати у Верховній Раді СРСР і Верховної Ради УРСР, писала преса.

В свою чергу, нові, зорієнтовані на СРСР уряди Польщі і Чехословаччини висловлювали бажання встановити дипломатичні відносини з Україною. До речі, першим поздоровив О. Корнійчука з призначенням наркомом закордонних справ УРСР чехословацький посол у Москві Фірлінгер. 11 лютого 1944 р. «Радянська Україна» надрукувала тексти

вітальних телеграм, якими обмінялися чехословацький посол і О. Корнійчук. «Високоповажний Олександр Євдокимович!— писав Фірлінгер.— Разом з сердечним привітанням шлю побажання нового успіху на посту, ввіреному Вам Верховною Радою УРСР. Впевнений, що Ваше призначення на цей важливий і відповідальний пост буде могутнім заохоченням дружніх відносин, що все поглиблюються між нашими країнами, і старої дружби між чехами, словаками і українцями, дружби, яку вже давно розвивали наші кращі патріоти Коллар, Шафарик, Гавлічек, Ваш великий Шевченко і Іван Франко. Переконаний, що Ваша діяльність буде на користь співробітництву України, Чехословаччини і Польщі...» [39]

Надії на встановлення тісних зв'язків між Україною та Чехословаччиною не зменшилися й після приходу в наркомзаксправ УРСР Д. Мануїльського. Влітку 1945 р. Президент Чехословаччини Е. Бенеш висловився за те, що Україна могла б стати ключовим членом слов'янського блоку [40].

Проте дипломатичні стосунки між Чехословаччиною і Україною не були встановлені. Після підписання радянсько-чехословацького договору від 29 червня 1945 р. про передачу Карпатської України «її споконвічній матері — Радянській Україні» про встановлення дипломатичних стосунків між УРСР та Чехословаччиною забули. Зазначимо, що підписання цього договору відбулося без участі українських дипломатів, хоча формально його текст було написано українською, російською і словацькою мовами (але не чеською) [41].

Дипломатичні стосунки України з Польщею обмежилися переговорами з прорадянським «люблінським урядом», угодою про евакуацію українського і польського населення (підписаною 9 жовтня 1944 р. Уповноваженим від уряду УРСР головою РНК М. Хрущовим і Уповноваженим ПНКВ головою Комітету Осубкою-Моравським) та обміном державними візитами польських лідерів у жовтні 1945 р. до Києва і М. Хрущова у грудні 1945 р. до Варшави. Проте обміну дипломатичними представництвами внаслідок цього не відбулося.

Однак не слід вважати, що українські урядовці не брали участі у вирішенні питань, пов'язаних з визначенням післявоєнних кордонів України. Бурхливу діяльність у цьому напрямку проводив, зокрема, М. Хрущов, який, по суті, став одним з ініціаторів збирання в єдиній українській державі її етнічних земель. Втім, як правило, діяльність М. Хрущова не обмежувалася столом переговорів, а грунтувалася на застосуванні як силових, так і суто пропагандистських акцій або «таємної дипломатії». Наприклад, у листі до Сталіна від 20 липня 1944 р. М. Хрущов пропонував утворити в так званій Закерзонії — районах Польщі, заселених українським населенням, які не увійшли після 1939 р. до СРСР, радянське правління з метою надалі, «коли це буде вигідно, проголосити офіційно про входження цих районів до складу Радянського Союзу з приєднанням до радянської України» [42]. З Холмського, Трубешівського, Замостського, Томашевського, Ярославського районів і деяких населених пінктів, за планами голови РНК України, могла б бути створена Холмська область УРСР з центром у м. Холм [43]. Ці пропозиції М. Хрущова «з політичних міркувань» не знайшли підтримки в Москві, проте чимало «пропозицій» лідера українських більшовиків було враховано, зокрема, відносно Закарпатської України.

Щодо встановлення дипломатичних відносин УРСР з країнами Заходу, то останні досить швидко розпізнали суть «сталінської гри» з «розширенням прав республік». «Дезінтеграція» союзного НКЗС, як вважали західні дипломати, не позбавила його філії в республіках здійснення функцій надконтролю і, передусім, щодо проведення його зовнішньої політики [44]. Тому від встановлення безпосередніх зв'язків з Україною західні країни відмовилися. Додамо, що пропозиція британського уряду про встановлення дипломатичних відносин з Україною

викликала роздратовану реакцію В. Молотова, який «запевнив» британців у тому, що Київ не зацікавлений у розширенні дипломатичних контактів [45].

Зазначимо, що і в самому зовнішньополітичному відомстві України після приходу Д. Мануїльського поступово почали усвідомлювати справжнє місце українського наркомзаксправу. Наприклад, коли навесні 1945 р. Одеський обком партії в зв'язку із прибуттям у місто значної кількості іноземців порушив питання про відкриття у ньому дипломатичного агентства, українські чиновники з НКЗС не наважилися запропонувати центру свої послуги. Завідуючий оргвідділом А. Плахін у листі на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка зазначав: «Відверто кажучи, не можу сказати, чи це має бути дипагентство від НКЗС СРСР чи від НКЗС УРСР. Тому мені здається, краще не згадувати у листі (мається на увазі до Москви.— *В. Г.*) про це, що я і зробив» [46]. Це питання Москва вирішила на власний розсуд, зрозуміло, не радячись з Києвом. 31 травня 1945 р. НКЗС СРСР утворив дипагентство в Одесі й направив туди зі столиці дипагента Царьова з певним штатом [47].

Після входження України до ООН (що сталося майже виключно внаслідок тиску сталінської дипломатії) і розгортання в ній специфічної діяльності її делегації на чолі з Д. Мануїльським подальша розбудова НКЗС УРСР була знята з порядку денного. У цей період зовнішньополітичне відомство УРСР нагадувало заморожений ембріон, що не встиг розвинутися. Його навіть перестали помічати. У своїх мемуарах М. Джилас згадував про «красномовця, жвавого дідуся, «міністра без міністерства» Мануїльського, що марнословив певний час в Об'єднаних Націях» [48].

Втім, оцінка Д. Мануїльського колишнім югославським комуністом є не зовсім правильною, передусім його ролі в ООН. Найстарший серед радянських дипломатів в Організації Об'єднаних Націй, він, по суті, спрямовував роботу представників СРСР у цій організації. Не випадково деякі дослідники відзначають у своїх працях «еру Мануїльського в ООН», «золотий вік української радянської дипломатії» тощо [49]. Проте, якщо про «еру Мануїльського» можна говорити, то «золотим віком української дипломатії» 1944—1945 рр. слід вважати досить умовно. Одержавши право мати власний НКЗС, вийшовши на міжнародну арену, Україна, разом з тим, не дістала реальних прав на вироблення власної зовнішньополітичної лінії, тим більше на встановлення безпосередніх зносин з іноземними державами. Українська делегація в ООН завжди була alter ego союзного уряду.

Однак утворення НКЗС УРСР навіть у такому вигляді мало певні позитивні наслідки. Це стосувалося не тільки появи поняття «держава Україна» у назвах матеріалів західної преси, але й зрушень, які внаслідок цього відбувалися в самій Україні. Адже сам факт «виходу республіки на міжнародну арену», безумовно, сприяв зростанню національної самосвідомості українців, відчуття ними себе нацією, що заслуговує на представництво в світовій міжнародній організації.

Певне розмороження ембріону НКЗС УРСР почалося під час «хрущовської відлиги», коли зовнішньополітична діяльність України була дещо розширена. Однак лише після проголошення її в 1991 р. самостійною державою виникла реальна можливість недорозвинутому ембріону досягти рівня справжньої зовнішньополітичної установи країни, що має власні інтереси і проводить власну міжнародну політику.

[1] Рад. Україна.— 1944.— 2 лют.
[2] Там же.— 3 лют.
[3] Там же — 6 лют.
[4] Українська РСР у міжнародних відносинах.— К., 1959; Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів. 1944—1961 рр.— К., 1963; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр. В

3-х томах.— К., 1969.— Т. 3; Суярко Л. А. Д. З. Мануильский: революционер, дипломат, ученый.—К., 1983; та ін.

[5] Так, О. Верт у своїй праці «Russia at War 1941—1945» (London, 1964.— P. 978) згадував про відвідування ним у 1946 р. Міністерства закордонних справ Грузинської РСР. За його свідченням, розташоване в трьох-чотирьох кімнатах «імпровізоване» Міністерство не сприймалося всерйоз навіть його нечисленними працівниками.

[6] Aspaturian Vernon V. The Union Republics in Soviet Diplomacy: A Study of Soviet Federalism in the Service of Soviet Foreign Policy.— Geneve—Paris, 1960.— P. 190.

[7] Див. також: Сосновський М. Україна на міжнародній арені. 1945—1965: Проблеми і перспективи української зовнішньої політики.— Торонто—Оттава, 1965; Sawczuk K. The Ukraine in the United Nations Organization: A Study in Soviet Foreign Policy, 1944—1950.— New York and London, 1975; Bilinsky Y. The Second Soviet Republic. The Ukraine after World War II.— New Brunswick, 1964; Olynyk S. D. Soviet Federalism in Theory and Practice.— Washington, 1965.

[8] Sawczuk K. Op. cit.— P. 18—19.

[9] Рад. Україна.— 1944.— 15 лют.

[10] Цікаво, що росіянин М. Хрущов у цей період всіляко уникав розмов про своє неукраїнське походження. «Оскільки було незручно,— коментував цей момент у своїх споминах колишній югославський комуніст М. Джилас,— що на Україні навіть голова уряду — неукраїнець! Було дійсно дивним для нас, комуністів, здатних виправдовувати і пояснювати все, що могло б зіпсувати ідеальну картину, яка зображувала нас самих, що між українцями (нацією за розмірами більшою, ніж французька, і де в чому культурнішу за російську) не знайшлося особи на місце голови уряду» (Джилас М. Лицо тоталитаризма.— М., 1992.— С. 88).

[11] Колишній член ЦК КП(б)У, перший секретар ЦК ЛКСМУ В. С. Костенко розповідав, що під час наступу радянських військ восени 1943 р. М. Хрущов певний час брав на фронт «з метою вивчення» відомого українського письменника і кіномитця О. П. Довженка, якого планували висунути на один з найвищих постів у республіці.

[12] Foreing Relation of the United States. Diplomatic Papers. 1944 Europe.— Waschington, 1966.— Vol. IV.— P. 820.

[13] Ibid.— P. 829.

[14] Субтельний О. Україна. Історія.— К., 1992.— С. 335.

[15] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 713, арк. 64.

[16] Там же.

[17] Там же, арк. 65.

[18] Там же.

[19] Там же, арк. 66.

[20] Там же.

[21] Там же, арк. 1—6.

[22] Там же. Підраховано автором.

[23] Там же, арк. 33—35.

[24] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 713, арк. 5.

[25] Там же, арк. 7.

[26] Рад. Україна.— 1944.— 13 лип.

[27] Bilinsky Y. Op. cit.— P. 381; Aspaturian V. Op. cit.— P. 66.

[28] Троцкий Л. Д. Об Украине // Комс. знамя.— 1990.— 2 нояб.

[29–30] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1389, арк. 5.

[31] Центральний державний архів вищих органів України (далі — ЦДАВО України), ф. 4669, оп. 1, спр. 20, арк. 2.

[32] Там же, арк. 1.

[33] Там же.

[34] Там же, арк. 1 зв.

[35] Там же.

[36] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 713, арк. 30.

[37] Там же, арк. 58.

[38] Правда.— 1945.— 29 мая.

[39] Рад. Україна.— 1944.— 11 лют.

[40] Aspaturian V. Op. cit.— P. 196.

[41] Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР и иностранными государствами.— М., 1955.— Т. XI.— С. 31—32.

[42] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 949, арк. 33.

[43] Там же, арк. 33—34.

[44] Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question. 1938—1953. A Documentary Collection. Kingston, Ontariou—Vestal.— New York, 1987.— P. 155.

[45] Aspaturian V. Op. cit.— P. 197.

[46] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1444, арк. 1.

[47] Там же, арк. 10.

[48] Джилас М. Указ. соч.— С. 87.

[49] Sawczuk K. Op. cit.— P. 145.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Л. П. Маркітан (Київ)

Кінолітопис Великої Вітчизняної

«Пройдуть тяжкі часи війни... На руїнах, що зберігають терпкий запах гару й крові, ми почнемо будувати нові міста, села, розбивати квітучі сади, заливати асфальтом глибокі воронки від снарядів і авіабомб, викорчовувати з орної землі обвуглену, іржаву сталь німецьких танків, що згоріли...

Тоді витягнуть із сталевих незгоряємих сейфів рулони кіноплівки, сотні кілометрів стрічки — безцінного літопису великих наших днів, який ми зараз називаємо простим словом — кінохроніка.

І притихне занурений у темряву глядачевий зал, де будуть наші діти...

І, дивлячись на екран, згадає тоді схвильований і вдячний кіноглядач імена тих героїв — операторів, які крок у крок, день у день, рік у рік в ім'я Батьківщини і перемоги фіксували на плівку незабутні події наших днів»,— так писала «Правда» влітку 1942 р. [1], коли фашистські орди рвалися до Сталінграда, а Україна і Білорусія стікали кров'ю.

Так, ще в перший, найтяжчий, етап бойових дій з'явилося поняття — кінофотолітопис Великої Вітчизняної війни. Десятки тисяч метрів кіно- і фотоплівки, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву кінофотофонодокументів України (ЦДАКФФД України) і Центрального державного архіву кінофотодокументів Росії (ЦДАКФД Росії),— це документи безприкладного подвигу багатомільйонного радянського народу, свідчення небаченого в історії масового героїзму.

Збулося передбачення газети. Давно вже заліковано рани війни, відбудовано міста, відроджено села, але в пам'яті народній назавжди залишилися ті, хто для нас і прийдешніх поколінь часом ціною свого життя здобував перемогу, чий подвиг зафіксувала плівка.

Створення кінофотолітопису війни — акт великої мужності. Близько 250 кінооператорів, сотні фотокореспондентів працювали на фронтах, поділяючи з бійцями весь тягар війни. Багато хто з них віддав своє життя, знімаючи бойові дії на передньому краї, під вогнем ворога.

Тисячі окремих кінозйомок (так званий «літописний матеріал»), випуски «Союзкіножурналу», в яких брали участь і українські оператори, «Радянської України» [2], «За Радянську Україну», «Новини дня», десятки спеціальних випусків та документальних фільмів, окремі сюжети, що не увійшли в готову продукцію і не демонструвалися на екранах кінотеатрів, безліч фотографій — усе це й складає фонд кінофотолітопису Великої Вітчизняної. Найповніше, найоб'ємніше він представлений в Росії, в ЦДАКФД. Тут зберігаються кіно- й фотоматеріали, зняті не лише на території СРСР, а й в країнах Східної Європи, у Німеччині, скрізь, де пройшов радянський солдат.

Хоча більшість документів кінофотолітопису розшифровано, але ще й сьогодні чимало таких, що потребують подальшого ретельного вивчення із залученням писемних та архівних джерел, особистих архівів фронтових кінооператорів і фотокореспондентів, тобто всієї супутньої документації, тогочасної преси, мемуарної літератури. Цю роботу мають здійснити архівісти, дослідники, журналісти, майстри документального кіно, краєзнавці. І тоді зникне анонімність енських військових частин, які засекречувалися через воєнний час.

Велику роботу по уточненню безцінної кінохроніки провели співробітники ЦДАКФФД України, видавши до 30-річчя визволення республіки «Кінолітопис» (Анотований каталог) [3]. Він містить перелік усіх документальних кінофільмів, кіножурналів та кіносюжетів, що зберігаються в архіві, а також окремих сюжетів з фондів ЦДАКФД Росії. На жаль, кінохроніка Великої Вітчизняної війни представлена в Києві далеко не повно, обмежена головним чином роботами українських кіноустанов. Немає тут таких фундаментальних кінотворів, як «Розгром німців під Москвою», «Сталінградська битва», «Ленінград у боротьбі», стрічок про визволення Білорусії, Прибалтики, Молдови, країн Східної Європи, про розгром гітлерівців на території самої Німеччини.

ЦДАКФФД України постійно поповнюється за рахунок фільмів, які створюються кіно- і теледокументалістами на основі осмислення подій минулої війни, скрупульозного вивчення архівної кінохроніки і широкого її використання. Яскравим прикладом цього може бути двадцятисерійна телевізійна кіноепопея «Велика Вітчизняна», яка широко демонструвалася на Заході під назвою «Невідома війна». Ця стрічка стала науково-історичним дослідженням на екрані. Саме про цей телефільм уславлений радянський воєначальник генерал армії, двічі Герой Радянського Союзу П. І. Батов писав: «Чимало я бачив документальних стрічок про війну — від перших випусків воєнної хроніки, які ще ніби не остигли від жару боїв, що гриміли..., до повнометражних творів останнього часу, де війна досліджується з вершин історичної мудрості.

Та не було ще в історії кіно нічого, подібного до двадцятигодинної програми фільмів «Велика Вітчизняна», ...не було такого масштабного, такого всеохоплюючого, спільного за задумом і звершенням документально-публіцистичного свідоцтва народної, священної війни проти гітлерівської чуми, яка загрожувала всьому світові» [4].

Чимало фільмів створено українськими документалістами у повоєнні роки із залученням фронтової кіно- і фотохроніки. Серед них кінострічки «Невідомому солдату», «Битва під Корсунем», «І згадав партизан», фільми-портрети «Згадуючи Черняховського», «Їй завжди двадцять» (про Героя Радянського Союзу юну кіноактрису М. (Гулю) Корольову), «Безсмертна мить» (про політрука О. Єременка) [5] та інші.

Для створення кіно- і телефільмів воєнної тематики широко залучаються й документальні фотографії. Ретельно підібрані та органічно поєднані з хронікальними кінокадрами, вони допомагають повніше відтворити події тих років.

Зупинимося докладніше на змісті самих документів.

22 червня 1941 р., коли на екранах країни ще демонструвався останній кіножурнал мирного часу, в Центральній студії кінохроніки (Москва) вже готувався до випуску перший кіножурнал Великої Вітчизняної війни. Він вийшов на екрани через день — 24 червня [6]. У ньому ще немає матеріалів з фронту, ще тільки готувалися до виїзду перші кінооператори, але весь журнал присвячений війні — мітинг на заводі «Серп і молот», виступи робітників. У наступних випусках показано перебудову країни на військовий лад, і лише в липні — серпні з'явилися перші фронтові репортажі. Бойові дії, штаб Південно-Західного фронту на чолі з генерал-полковником М. П. Кирпоносом, відступ військ, зруйновані промислові об'єкти, будинки, залізничні станції, палаючі села, евакуація мирного населення. На плівці відбито тяжке київське літо 41-го, героїчна оборона міста [7].

Одесі, що мужньо билася з ворогом, присвячено ряд кіножурналів і кіносюжетів [8]. Тут — вулиці й майдани, вкриті барикадами, протитанковими «їжаками», окопами та щілинами. Робітники заводу ім. Січневого повстання будують бронепоїзд, представники командування одержують бронемашини. Виготовляється і ремонтується військова техніка. Зенитники ведуть бій з ворожими літаками. Плівка донесла до нас і кінопортрети героїв оборони міста — простих трудівників, бійців і ко-

мандирів Червоної армії. Серед останніх — генерал В. Ф. Воробйов (95-а стрілецька дивізія), полковник Я. І. Осипов (1-й полк морської піхоти), майор М. В. Богданов (265-й стрілецький полк), майор Л. Л. Шестаков (69-й авіаційний полк), льотчик-винищувач П. В. Полоз та інші.

1942 р. На всіх фронтах Червона армія веде важкі оборонні бої. В ті дні (18 лютого) на екрани країни виходить перший повнометражний документальний воєнний фільм «Розгром німців під Москвою»[9]. В нього увійшли найкращі кадри з 9-ти номерів спецвипуску «На захист рідної Москви», зняті під час оборони міста. Ця кінострічка — свідчення першого відчутного удару по фашистській армії, що розвіяв міф про її непереможність. Цікаво відзначити, що у дні нашого наступу з екранів гітлерівської Німеччини зникли репортажі зі Східного фронту, а в пресі з'явилося повідомлення міністерства пропаганди про те, що в Росії, особливо під Москвою, стоять занадто сильні морози, які заважають роботі кінознімальної техніки.

Проте мороз не завадив нашим кінооператорам показати втечу гітлерівців під Москвою. Авторський колектив цієї стрічки удостоєний Державної премії, а американська Академія кіномистецтв присудила їй першу премію, як кращому документальному фільму 1942 р.[10]

Серед воєнної кінодокументалістики слід згадати і «День війни»[11]. 160 кінооператорів, які знімали на фронтах і в тилу, розповідають про один, 356-й день Великої Вітчизняної, а саме — 13 червня 1942 р. На плівці — бойові дії на Північно-Західному, Західному, Південному, Ленінградському, Калінінському фронтах, робота в тилу — на Уралі, у Середній Азії, Закавказзі. Фільм містить кінопортрети героїв фронту й тилу, зокрема майбутнього маршала А. А. Говорова, уславлених льотчиків М. М. Громова, В. К. Коккінакі, авіаконструктора С. В. Ільюшина, знатного гірника О. І. Семиволоса та ін.

Про безприкладну мужність радянських людей, виявлену під час 250-денної оборони Севастополя, розповідають серія кіножурналів і кіносюжетів та документальний фільм «Чорноморці»[12]. Згодом про враження, яке справляла ця стрічка на глядачів, фронтовий оператор В. Мікоша писав: «...Перед моїми очима постав маленький кінозал на студії Чарлі Чапліна, де ми, радянські кінооператори, показували йому фільм про оборону Севастополя — «Чорноморці». Коли погаснув екран, Чаплін повернувся до нас, маючи щось сказати. Проте так нічого і не сказав. В його очах були сльози, і, ховаючи їх від нас, він нахилив голову в складені долоні. Потім підвів голову і промовив: «Я такий приголомшений! Пробачте, я не можу говорити»[13].

Документальний кінофільм «Радянський народ у боях за Батьківщину (за рідний Донбас)»[14] змальовує напружену роботу донецьких робітників, які виготовляли й ремонтували бойову техніку, зброю, видобували вугілля у важких умовах стрімкого наближення фронту.

У кінофотолітопису Великої Вітчизняної важливе місце посідають документальні матеріали про Сталінградську битву. Кінозйомки, проведені 15-ма операторами за 6 місяців (з червня 1942 по лютий 1943 рр.), відтворюють всеохоплюючу панораму подій. У лютому 43-го на екрани вийшов спецвипуск «Союзкіножурналу», присвячений ліквідуванню Сталінградського угруповання фашистських військ, а в березні того ж року — повнометражний документальний фільм «Сталінград»[15]. Ця кінострічка — унікальний документ, що дає змогу простежити увесь перебіг битви, що поклала початок докорінному зламу в ході війни. Кінозйомки, зроблені в умовах жорстокої, смертельної сутички з ворогом, вражають своєю об'єктивністю і достовірністю. Авторів фільму було нагороджено Державною премією СРСР[16].

Справжнім шедевром не лише української, а й світової кінодокументалістики є стрічки О. П. Довженка «Битва за нашу Радянську Україну» (1948 р.)[17] і «Перемога на Правобережній Україні та вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель»

(1945 р.) [18]. Багатогранні за охопленням подій, ці фільми є безцінним матеріалом як для істориків, так і для фахівців з культурної спадщини минулого. Довженко якнайширше використав зйомки 24-ох кінооператорів, багатьох фотокореспондентів, зроблені на території України від початку війни. Ці матеріали були розкидані у вигляді кіносюжетів по різних кіножурналах, спецвипусках і т. ін. Митець зібрав їх докупи, переосмислив, підвів до висот історичного узагальнення, вибудував в єдину струнку картину найбільшої трагедії і найвеличнішого подвигу українського народу.

Перші найважчі місяці війни. Тяжкі кровопролитні бої, відступ на всіх фронтах. Червона армія намагається зачепитися за кожний зручний рубіж, аби зупинити ворога. Та вдається це далеко не всюди і не завжди.

Чи не найпершим використовує Довженко трофейну німецьку кінохроніку, зняту в мажорних, майже урочистих тонах. З відомих причин, не акцентуючи на ній особливу увагу, він, так би мовити, підтекстом говорить глядачам, що перший етап війни іноді дійсно обертався для гітлерівців парадним маршем.

Яскраво змальовані й події, що розгорталися по той бік фронту. Це передусім рух народних месників на території України: партизанські будні, партизанський побут, а головне — партизанська війна, що зростила таких видатних її ватажків, як С. А. Ковпак, С. В. Руднєв, О. М. Сабуров та інші. Всі вони неодноразово представлені у цих фільмах.

Окремий епізод — перехід до партизанів словацької військової частини, яка не бажала воювати за гітлерівський рейх. Нею командував капітан Ян Налєпка, який загинув 17 листопада 1943 р. в бою за м. Овруч і був посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Не обминув Довженко і самовіддану роботу радянського народу в тилу, що була невід'ємною складовою частиною перемоги над фашизмом. В епізодах його документальних фільмів ми зустрічаємо відомих тоді всій країні О. Г. Стаханова, М. В. Гнатенко, М. С. Демченко, які під час війни працювали на казахській землі. Чи була то данина Довженка гучному пропагандистському галасу навколо тих імен у передвоєнні роки? Можливо. А можливо, у нього просто не знайшлося під руками рівноцінних, з тодішньої точки зору, кіноматеріалів. А ось виробничі портрети видатних українських вчених Є. О. Патона, О. О. Богомольця, В. П. Філатова — це вже не випадково, бо вони, кожний у своїй царині, дійсно зробили великий внесок у загальнонародну справу розгрому ворога.

Свою розповідь про визвольний похід Червоної армії по Україні митець починає з Курської битви. І це закономірно, бо ця історична битва, по-перше, була переломною у перебігу Великої Вітчизняної війни і, по-друге, вона відбувалася поблизу географічних кордонів України.

Ми говоримо про фільми, як про збірники документів, не торкаючись їх мистецької сторони. Така вже практика склалася у той час. Усе, що привозили кінооператори з фронтів, з тих чи інших причин йшло або в різні форми кінохронікальної продукції, або знищувалося. Тому кінопродукція, що залишалася, є єдиним масивом кінодокументів, які зберігаються і сьогодні. Решта — втрачена безповоротно.

Довженко обрав найвиразніші, найпереконливіші кадри визволення українських міст і сіл, битви за Дніпро, Київ, фрагменти з Корсунь-Шевченківської операції. Окремою темою показано митцем страшні злочини фашистських загарбників на українській землі. Це свідчення людей, які перебували на окупованій території, і кадри розривання загальних могил з розстріляними й закатованими мирними жителями, серед них — ще не бачена в історії людства могила принаймні ста тисяч жертв — Бабин яр у Києві.

Не можна не відзначити, що у фільмах Довженка звучить хвилюючий, пристрасний дикторський текст, написаний автором, емоційна музика А. Я. Штогаренка та Д. Л. Клебанова, синхронний запис очевидців — і все це сприяє глибокому, цілеспрямованому сприйманню кінокартин.

1944 р. вийшли кінострічки «Київ» [19], «Битва за Севастополь» (про Кримську наступальну операцію, проведену спільними зусиллями військ 4-го Українського фронту, Окремої Приморської армії, Чорноморського флоту та Азовською військовою флотилією) [20], «Львів радянський» (про визволення міста) [21], «Похорон генерала армії М. Ф. Ватутіна» [22], «Дніпробуд» (про початок відбудовчих робіт на ГЕС) [23] тощо.

Маємо у фондах ЦДАКФФД України і кінофотозйомки про бойові дії Червоної армії на території Східної Європи, зокрема Польщі, Словаччини, Румунії [24].

Рамки часописної статті не дозволяють окремо зупинитися на кожному кінодокументі воєнної доби. Але не можна обминути увагою таку кінострічку, як «Суд народів» [25], що зберігається в українському архіві. Нюрнберзький процес був своєрідним підсумком Великої Вітчизняної і другої світової війн. Це був вирок волелюбних народів світу такому потворному, страхітливому явищу XX ст., як німецький фашизм.

У системі доказів, висунутих обвинуваченням, важливу роль відіграли кінофотодокументи. Коли в залі, де відбувався процес, гасло світло і спалахував екран, присутні здригалися, підсудні відвертали очі. Бо одна справа читати про гори трупів, інша — бачити їх своїми очима. Одна справа читати про виснажених в'язнів концтаборів, інша — бачити живі скелети... І, може бути, саме тут, у Нюрнберзькому Палаці правосуддя кіно- і фотокадри вперше одержали статус справжніх історичних документів.

Їх називають зараз зримим образом своєї доби. Вони стоять на грані наукового дослідження, на грані логічного і емоційного начал. Це цілком нове явище у джерельній базі історичної науки — літопис, написаний світлом і тінню.

[1] Правда.— 1942.— 11 лип.
[2] У ЦДАКФФД України зберігається 80 номерів кіножурналів Радянської України воєнних років.
[3] Кинолетопись. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. Аннотированный каталог документальных фильмов, киножурналов и киносюжетов.— К., 1975.
[4] Искусство кино.— 1979.— № 6.— С. 3.
[5] ЦДАКФФД України, одиниця збереження (далі — од. зб.) 2430, 4199, 3535, 4187, 3904, 4971.
[6] Страницы живой истории.— М., 1961.— С. 113.
[7] ЦДАКФФД України, од. зб. 2075, 2188, 4550, 2185.
[8] Там же, од. зб. 2071, 2073, 2076, 2188.
[9] Страницы живой истории.— С. 115.
[10] Там же.— С. 118.
[11] ЦДАКФФД України, од. зб. 2195.
[12] Там же, од. зб. 212, 2182; ЦДАКФД Росії, од. зб. 0—4680, 0—4719, 0—5010, 0—5956, 0—5992, 0—5993, 0—6073, 0—10767.
[13] Искусство кино.— 1979.— № 6.— С. 21.
[14] ЦДАКФФД України, од. зб. 1677.
[15] Страницы живой истории.— С. 120.
[16] Там же.— С. 121.
[17] ЦДАКФФД України, од. зб. 592, 3944.
[18] Там же, од. зб. 1536, 3635.
[19] Там же, од. зб. 537.
[20] Там же, од. зб. 1434.
[21] Там же, од. зб. 521.
[22] Там же, од. зб. 555.
[23] Там же, од. зб. 562.
[24] Там же, од. зб. 1775, 2223, 3504, 543, 4549.
[25] Там же, од. зб. 2048.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Н. М. Руденко (Київ)

Участь українців і вихідців з України в антифашистській боротьбі молдавського народу

Швидка окупація Молдавії фашистськими загарбниками не дала можливості завершити до відходу Червоної армії розпочате в республіці формування партизанських загонів і підпільних організацій, кістяком яких були здебільшого бійці винищувальних батальйонів, що з нашестям противника припинили бойові дії. Однак з ініціативи окремих громадян, військовослужбовців Червоної армії і при підтримці підпільних партійних комітетів уже після загарбання республіки воно було продовжене.

Влітку і восени 1941 р. у тилу ворога діяло 14 підпільних організацій і груп загальною чисельністю близько 200 патріотів [1]. Вони були у Кам'янському районі, Кишиневі, Кагулі, Бельцях, Бендерах, Тирасполі та інших населених пунктах.

Розгром наприкінці вересня 1941 р. республіканського підпільного партійного центру, втрата зв'язку партизанів з ЦК КП(б) Молдавії стали причиною того, що підпілля не набуло централізованого розвитку. Тому кожна організація чи група діяла сама по собі.

Незважаючи на труднощі в розвитку руху Опору, ворог з перших же кроків відчув активне протиборство молдавського народу, на зростання якого, особливо у Придністров'ї, значний вплив справила оборона Одеси. Саме в цей період на окуповані землі, у тому числі в Молдавію, були направлені організатори підпілля, зв'язкові, партизанські загони і диверсійно-розвідувальні групи, які завдяки розгортанню боротьби в тилу ворога мали підтримати радянські війська, що захищали Одесу. У другій половині вересня тільки штаб Приморської армії направив у суміжні райони Молдавії і Одеської області 8 партизанських загонів (загалом близько 400 патріотів) [2].

Після залишення частинами Червоної армії Одеси партизанська боротьба в Молдавії пішла на спад. З осені 1941 р. до початку 1944 р. основними її формами у республіці були диверсійна й агітаційна діяльність понад 40 підпільних організацій і груп.

Партизанські формування і підпільні організації, створені у Молдавії ще до відходу частин Червоної армії, а з окупацією республіки — у тилу ворога, молдавські історики умовно відносять до перших двох груп підпільно-партизанських сил.

Третю групу становлять створені у Білорусії і в Україні із завданням виходу на територію Молдавії рейдові партизанські загони і сформовані на їх базі 1-ше, 2-ге і 3-тє Молдавські партизанські з'єднання, четверту — загони і групи, закинуті у 1944 р. в Молдавію Молдавським відділом Українського штабу партизанського руху (УШПР), військовими радами фронтів і армій [3].

Враховуючи той факт, що підпільно-партизанська боротьба розгорталася на окупованій території як єдине для всіх народів СРСР суспільно-політичне явище, вона мала яскраво виражений інтернаціональний характер. Українці і вихідці з нашої республіки взяли участь у всіх чотирьох основних групах підпільно-партизанських формувань.

Відсутність на окупованих територіях Молдавського підпільного центру, втрата зв'язку з керівництвом республіки і ряд інших обставин

спонукали молдавських патріотів встановлювати контакти з підпільниками і партизанами суміжних областей України.

Прикладом такої співдружності може бути діяльність Кам'янської районної підпільної партійної організації, до складу якої влітку 1942 р. входило 94 чол., з яких 33 — молдовани, 35 українці, 4 росіяни, решта — представники інших народів. Хоробро воювали колишні директор школи с. Слобідка Кодимського району Одеської області Б. А. Гаврисевич, голова колгоспу с. Болган Піщанського району Вінницької області С. В. Волянський, секретар Комишевської районної Ради депутатів трудящих Запорізької області І. І. Доценко [4].

Багато зробив для створення у Кам'янському районі підпільних партійних організацій уповноважений ЦК КП(б) України, другий секретар (до війни) Комсомольського райкому партії Вінницької області М. Ф. Підгаєцький. У лютому і травні 1943 р. він зустрічався з патріотами Кам'янської районної підпільної організації і обговорював питання про створення у районі партизанського загону і передання організації зброї [5].

Громадяни України взяли участь у формуванні підпілля в Тирасполі, де утворилося кілька підпільних груп. В одній з них, що виникла наприкінці 1941 р. на чолі з В. С. Паніним, з 13 патріотів чотири — М. А. Сосідько, Є. П. Сочинська, О. М. Топор, А. К. Петровська — були українцями [6].

Входили вихідці з України, зокрема І. Ф. Бояр із Вінницької області, А. С. Коротецький (Коломієць) із Харківської області, і до складу створеної у 1942 р. підпільної партійної організації селища Григоріополь [7].

Здебільшого з молдаван, українців і росіян складалися виниклі у м. Сороки наприкінці 1941 — на початку 1942 р. підпільно-патріотичні групи Г. І. Гуменного і Г. М. Булата, що об'єднували понад 40 патріотів [8], а також 11 підпільних груп м. Бендери, що вели боротьбу з ворогом з липня 1941 по грудень 1943 р. [9].

Через відсутність на окупованій території Молдавії керівного підпільного центру партизанська і підпільна боротьба у республіці не набула належного розвитку. З метою її налагодження і подальшого розгортання на початку грудня 1942 р. при УШПР було створено Молдавський відділ. УШПР надав йому допомогу в доборі і підготовці спеціалістів для організації партизанських загонів на території Молдавії, закиданні їх у тил ворога, керівництві народною боротьбою в республіці. Зокрема, з 200 організаторів партизанської боротьби, підготовлених Молдавським відділом взимку 1942/43 р., значна кількість навчалася у школі УШПР [10–11].

Існування Молдавського відділу, а також успіхи Червоної армії на фронті сприяли зростанню бойової активності вже діючих підпільно-партизанських груп і створенню нових. Влітку 1943 р. антифашистське підпілля діяло у всіх районах Придністров'я. Наприкінці 1943 р. чисельність Кам'янської районної підпільної організації збільшилася до 150 чол. Значно поповнилася у 1943 р. й підпільна партійна організація селища Григоріополь. Цілком імовірно, що в них зросла і кількість громадян України. У Григоріополі навесні 1943 р. з'явилася ще одна молодіжна організація на чолі з М. Г. Ричковим. Поряд з молдаванами, росіянами, представниками інших народів СРСР у ній боролися з ворогом українці Б. П. Арсененко, І. Є. Ганущак, В. Х. Іщенко [12].

Чимало жителів сусідніх із Молдавією українських сіл Чорна і Римарівка Одеської області входили до складу створеної на початку 1943 р. у м. Дубоссари підпільно-патріотичної групи на чолі з М. Д. Молчановим, приблизно 20 українських патріотів із Фрунзівського району Одеської області були членами іншої дубоссарської підпільної організації, очолюваної М. І. Куликовим.

Для розвитку підпільної боротьби в Молдавії важливе значення мало створення у травні 1943 р. Рибницького районного підпільного партійного комітету, секретарем якого певний час був колишній завідуючий військовим відділом Лосинівського райкому партії Чернігівської області В. І. Рибалко. Комітетові вдалося сформувати кілька підпільних осередків і груп у молдавських і сусідніх із Молдавією українських селах, внаслідок чого в організації, в якій було майже 100 патріотів, боролося з ворогом чимало українців [13].

З метою розгортання в республіці партизанського руху ЦК КП(б) Молдавії прийняв рішення про створення на початку 1943 р. на території України і Білорусії молдавських партизанських загонів, які після відповідної підготовки повинні були вийти з Полісся в Молдавію. Їх організацією мав займатися УШПР, у тому числі Молдавський відділ.

Найбільш зручним місцем для десантування і початку діяльності молдавських організаторських груп було визнано Лельчицький район Поліської області, на території якого партизанське з'єднання О. М. Сабурова мало великий аеродром, завдяки якому УШПР забезпечував партизанів, у тому числі молдавських, що дислокувалися там, зброєю, боєприпасами, організаторами нових груп.

Саме на цей аеродром 13 березня 1943 р. прибули перші 13 організаторів партизанського загону [14–17]. До його командного складу входили представники молдавського — М. А. Кожухар (командир), українського — П. Ф. Бондар, О. Г. Дручин, В. А. Конечний, російського — І. Ф. Карандеєв і білоруського — І. Г. Скороходов народів [18].

На початок квітня 1943 р. загін здебільшого сформувався, одержав назву ім. Г. І. Котовського і деякий час був базою для створення інших молдавських загонів з прибулих сюди організаторських груп [19].

9 травня 1943 р. на аеродром О. М. Сабурова була десантована група організаторів ще одного молдавського загону, сформованого 20 травня,— «За визволення Радянської Молдавії». Командиром і комісаром його були призначені уродженці України Д. Ю. Бабич і Г. В. Львов [20].

З перетворенням першого молдавського загону на з'єднання у середині травня 1943 р. уродженець України Ф. О. Томаш * став начальником його штабу, Л. С. Дяченко із Любашівського району Одеської області ввійшов до складу групи працівників штабу. До 4 червня представники командного складу майбутнього 1-го Молдавського з'єднання прибули у партизанські загони, а на 10 червня формування його було завершене [21].

У різний час до командного складу загону ім. Г. І. Котовського цього з'єднання входили вихідці з України М. Ф. Сорока (командир) і А. Г. Дручин (комісар). Начальником штабу загону ім. О. В. Суворова був уродженець Баранівського району Житомирської області В. П. Кирилюк, командиром загону ім. К. Є. Ворошилова — уродженець с. Миропіль Дзержинського району Житомирської області В. І. Тимощук, а комісаром його — виходець із Кам'янець-Подільської області І. Л. Щетинський.

До 22 липня 1943 р. з'єднання вийшло в Городницький район Житомирської області. На цей час у ньому налічувалося 257 партизанів. Інтенсивне зростання його відбувалося за рахунок мешканців Городницького, Ємільчинського, Новоград-Волинського і Шепетівського районів Житомирської і Кам'янець-Подільської областей, колишніх військовослужбовців Червоної армії.

Із серпня — вересня 1943 р. з'єднання дислокувалося у Славутських, Баранівських і Городницьких лісах Кам'янець-Подільської і Житомирської областей [22]. На 1 жовтня загальна чисельність його становила 872 чол., з яких 367 були нашими співвітчизниками [23]. Найбільшим воно було на 1 січня 1944 р.— 2892 чол., з яких 1443 — українці [24].

У зв'язку з тим що здійснена його командуванням у червні 1943 р. спроба прорватися до Молдавії по глибоких тилах фашистських військ

закінчилася невдало, восени і взимку 1943 р. партизани вели бойові дії на території України.

Чимало партизанів-українців виявили у боротьбі з ворогом зразки героїзму і відваги, за що удостоєні високих урядових нагород. Наприклад, В. І. Тимощуку 24 березня 1944 р. присвоєно звання Героя Радянського Союзу [25], Ф. О. Томаш 18 листопада 1943 р. нагороджений орденом Червоного Прапора і представлений 14 липня 1944 р. до нагородження орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, Л. С. Дяченко нагороджений 18 листопада 1943 р. орденом Червоної Зірки і представлений 14 листопада 1944 р. до нагородження орденом Леніна [26].

Прославилися і партизанки-українки, зокрема член диверсійно-підривної групи Є. Г. Лукащук, розвідниця Галина Назаренко (Козаренко), начальник шифрувального відділення штабу з'єднання О. С. Голикова, фельдшер Б. А. Государська (Гусарська), радистка Г. К. Буряк, зв'язкова І. А. Калюжинська та ін.

1-ше Молдавське з'єднання виконало поставлені перед ним завдання — деякі його групи вийшли на територію Молдавії і діяли там. Здійснивши ряд складних рейдів по глибоких тилах противника, пройшовши при цьому близько трьох тисяч кілометрів, воно зустрілося з частинами Червоної армії, хоча не дійшло до Дністра 45—50 км. 54 партизани-українці у боях з ворогом загинули.

Чимало громадян України боролися з гітлерівцями також у складі 2-го Молдавського з'єднання, сформованого 5 вересня 1943 р. Деякий час воно діяло на залізницях Коростень — Сарни, Рокитне — Олевськ. 3 січня 1944 р. у Рокитнівському районі партизани зустрілися з радянськими військами. 16 січня 1944 р. формуванню під час визволення спільно з частинами Червоної армії райцентра Володимирець Ровенської області вдалося вийти у тил ворога. Просуваючись по Ровенській, Львівській і Тернопільській областях, партизани мали 8 сутичок з формуваннями УПА. Велика насиченість гітлерівців, що відступали, перешкоджала виходу з'єднання на територію Молдавії. 28 лютого 1944 р. воно вдруге з'єдналося з радянськими військами, спільно з якими вело бої з ворогом у районі м. Оргеєв, але вийти в тил гітлерівців не змогло. 3 червня 1944 р. воно було розформоване [27].

За час бойової діяльності з'єднання в його складі воювали 418 партизанів, серед яких — 204 українці [28]. Половина їх — це люди віком від 15 до 25 років (104 чол.), більшість — селяни, майже половина з яких (61 чол.) до війни працювала у власному господарстві, переважна більшість (124 чол.) — неписьменні, малописьменні люди або ж такі, що мали освіту не вище четвертого класу [29].

У 2-му Молдавському з'єднанні українці перебували на різних посадах: Я. П. Шкрябач був його командиром, В. Т. Дроздов — комісаром, П. М. Данько — начальником штабу, О. Д. Гудимов — заступником командира з'єднання по розвідці. К. С. Павлушенко, В. І. Белецький, О. П. Шкуропатський займали посади командирів взводів, Д. О. Шумський, О. М. Новак, І. М. і П. В. Зайковські, Ф. Г. Шелестовський, І. Г. Прокопенко — командирів відділень, Н. І. Гречанок і К. Т. Стещук були фельдшерами, В. Є. Поляков — радистом.

8 наших співвітчизників загинули в бою і пропали безвісти. Загинули в бою Сава Сугнач і О. М. Шакалов, вбито на посту В. П. Примака, загинув під час розвідки Д. І. Павлусенко, у січні 1944 р. пропали безвісти розвідники М. Г. Олійник, А. Д. Налепко, П. О. Гнатюк і боєць П. М. Барабаш [30].

Як свідчить «Цифрова таблиця про склад 3-го Молдавського з'єднання», складена його командиром полковником Я. О. Мухіним, 74 представники українського народу * взяли участь у бойових діях з ворогом у складі цього формування [31].

31 грудня 1943 р. Я. О. Мухін, призначений 18 грудня командиром 3-го Молдавського з'єднання, на чолі загону з 18 чол. спільно з сек-

ретарем ЦК КП(б) Молдавії І. І. Альошиним у районі м. Овруч Житомирської області перейшов лінію фронту і 1 січня 1944 р. прибув на базу 2-го Молдавського з'єднання, де мав на основі трьох загонів 1-го Молдавського з'єднання сформувати велике партизанське угруповання.

Разом із з'єднанням Я. П. Шкрябача загін Я. О. Мухіна 7 січня розпочав рейд по тилах німецько-румунських військ. Але становище на фронті і у тилу ворога не сприяло діям великого партизанського угруповання. Я. О. Мухін із загоном в 38 чол. розпочав самостійний рейд. У складній воєнній обстановці і кліматичних умовах партизани, вміло маневруючи, пройшли по території України і вийшли на землю Молдавії, де успішно провели 17 бойових операцій. На час переходу кордону МРСР у складі загону перебувало 58 партизанів, серед яких 31 українець [32].

З 31 грудня 1943 р. по 20 квітня 1944 р. формування виросло до 178 чол., з боями пройшло по тилах ворога 1794 км, взявши участь у визволенні разом із військами 2-го Українського фронту Кам'янського, Рибницького, Резінського, Оргеєвського та інших районів республіки, провело 33 бойові і диверсійні операції [33].

За активну участь у бойовій і диверсійній діяльності в тилу ворога на території Молдавії 72 партизани представлені до нагородження орденами і медалями, серед них 32 українці [34].

Створення в Україні молдавських партизанських з'єднань з метою виходу їх на окуповану територію Молдавії було значною допомогою українського народу молдавському в боротьбі зі спільним ворогом. Але вона надавалася й іншим шляхом.

Організаторські групи українських партизанів під командуванням І. О. Артюхова, П. М. Морозова, Д. Б. Мурзіна, направлені на початку 1944 р. УШПР у південно-західні області України, мали із наближенням лінії фронту йти до Молдавії.

Український партизанський загін «Смерть німецьким окупантам» під командуванням П. І. Варфоломеєва, що діяв у дніпровських плавнях, пройшовши по тилах ворога від Миколаївської області до кордонів Молдавії, у лютому 1944 р. вийшов на територію Одеської області, а незабаром — Тираспольського і Оргеєвського районів Молдавії.

Партизанські загони М. М. Струкачева, М. Г. Тугушева, П. Критопуло, які у березні 1944 р. вийшли у тил ворога на територію Молдавії, допомогли частинам Червоної армії форсувати Дністер у районі населених пунктів Атаки і Сороки. Організаторська група українських партизанів на чолі з Героєм Радянського Союзу О. В. Тканком, що в середині березня 1944 р. десантувалася у Чернівецьку область, виросла у загін, який вів бойові дії з ворогом у суміжних районах України й Молдавії.

Паралельно УШПР і Молдавський відділ надавали безпосередню допомогу молдавським патріотам, які діяли у глибокому тилу ворога. Це здійснювалося шляхом підготовки й десантування в Молдавію невеликих партизанських загонів, організаторських і диверсійно-організаторських груп. Так, у січні — березні 1944 р. УШПР і Молдавським відділом були десантовані на територію Молдавії загони і групи (загальною кількістю 84 чол., серед яких 48 були вихідцями з України), очолювані С. Д. Автенієвим, А. І. Лисициним, І. І. Лисовим, А. Й. Макаренком, Є. І. Петровим, Т. Ф. Прокіним, М. В. Смілевським, С. І. Строговим, І. Ф. Чечоткіним. П'ять з названих командирів — С. Д. Автенієв, А. І. Лисицин, А. Й. Макаренко, М. В. Смілевський, І. Ф. Чечоткін — українці за походженням. Комісарами й начальниками штабів вказаних формувань були здебільшого громадяни України. Німецько-румунські війська більшість цих груп розбили або розсіяли, лише групам С. Д. Автенієва, Є. І. Петрова і І. І. Лисова вдалося закріпитися і розпочати бойові дії.

Розгром десантованих партизанських загонів і організаторських груп — результат активізації діяльності румунських каральних органів, що її спричинили наступальні дії Червоної армії, а в зв'язку з цим необхідності очищення своїх тилів від партизанських формувань.

У березні — квітні 1944 р. частини Червоної армії визволили Придністров'я і північну частину Правобережної Молдавії. Це значно сприяло розгортанню боротьби з ворогом у центральних і західних районах Молдавії, де до цього часу через відсутність природних умов діяли лише підпільні організації молдавських патріотів.

Для налагодження партизанської боротьби у Молдавію представництвами УШПР при військових радах 2 і 3-го Українських фронтів протягом травня — липня було закинуто ряд невеликих партизанських формувань. Із 151 партизана, які входили до названих груп, 65 були нашими співвітчизниками *.

Більшість груп була десантована у трикутник Кишинів — Тирасполь — Котовськ, деякі з них — на відстані кількох десятків кілометрів на захід від Кишинева і Котовська, схід і південний схід від Тирасполя.

Героїчно воювали партизани загону, очолюваного українцем М. А. Лясоцьким. За місяць бойових дій у районі на північний схід від Кишинева загін провів, крім дрібних сутичок, дві значні операції проти румунських солдатів, що здійснювали облави поблизу розташування партизанів. Десантниками було знищено більше як 70 ворожих солдатів [35].

Найбільше представників українського народу — 34 з 53— воювали у партизанському загоні під командуванням В. О. Шпака, понад половина їх (6 чол.) була у диверсійній групі О. В. Корецького, половина (4 чол.) — у диверсійно-розвідувальній групі О. І. Костелова [36].

Для розгортання партизанської боротьби молдавського народу і керівництва нею у перших числах липня 1944 р. з Києва до м. Сороки передислокувався, по суті, заново сформований Молдавський відділ УШПР, очолюваний Я. О. Мухіним [37]. У липні — на початку серпня йому і штабам партизанського руху при військових радах 2 і 4-го Українських фронтів вдалося підібрати необхідну кількість людей для створення 6 молдавських партизанських загонів, а також групи перекладачів (4 особи) для штабу партизанського руху при Військовій раді 2-го Українського фронту.

Я. О. Мухін вважає, що, якби Молдавський відділ було переведено в республіку на три місяці раніше, вдалося б створити не 6 партизанських загонів, а десятки, що дало б можливість розгорнути дійсно масовий партизанський рух. У зв'язку з цим передчасним був, на його думку, розпуск 1 і 2-го Молдавських з'єднань, особовий склад яких можна було б використати для створення партизанських загонів з подальшим закиданням їх у тил ворога [38].

Із 18 представників командно-політичного складу загонів шість були уродженцями України: командири загонів ім. Г. І. Котовського — А. В. Обушинський, ім. С. Г. Лазо — М. А. Червоний, начальники штабів загонів ім. І. І. Альошина — В. Й. Сичинський, ім. С. Г. Лазо — П. С. Рослик, ім. М. В. Фрунзе — Г. М. Федорук, ім. К. Є. Ворошилова — Г. К. Духопелов [39].

Серед невеликого жіночого колективу молдавських партизанських загонів були також три громадянки України: лікар партизанського загону ім. К. Є. Ворошилова В. І. Котвицька, радистка загону ім. М. В. Фрунзе А. Ф. Зубкова, командир групи підривників загону ім. С. Г. Лазо Є. А. Полянська [40].

Значними є досягнення останніх шести партизанських загонів, у складі яких воював 31 громадянин України (загальна кількість — 129 партизанів на час десантування): вбито 2413 військовослужбовців противника, пущено під укіс 8 військових ешелонів, знищено 91 автомобіль, пошкоджено 200 м телеграфно-телефонних ліній, взято великі трофеї.

Партизани запобігли вивезенню до Німеччини 36 тис. місцевих жителів і 17600 голів великої рогатої худоби.

Молдавські партизанські загони дезорганізовували тилові комунікації противника, перешкоджали будівництву оборонних споруд, чим відволікали значні сили ворожих військ. Вони вели розвідку і своєчасно передавали цінну інформацію радянському командуванню.

Загони втратили вбитими 12 чол., зокрема командира партизанського загону ім. С. Г. Лазо М. А. Червоного, який загинув під час приземлення, начальника штабу загону ім. М. В. Фрунзе Г. М. Федорука. Такими, що пропали безвісти, загони втратили 15 партизанів, але загалом зросли на 93 чол. [41].

Після розформування партизанських загонів у вересні 1944 р. їх особовий склад було передано у розпорядження командування Червоної армії і рекомендовано на керівну роботу.

Отже, представники українського народу взяли найактивнішу участь у розгортанні підпільно-партизанської боротьби на окупованій території Молдавії. З перших днів війни підтримка молдавських патріотів здійснювалася шляхом безпосередньої участі у боротьбі підпільних організацій і груп наших співвітчизників, які з різних причин проживали у республіці (на 1941 р.— понад 200 тис. чол.). Згодом українські партизанські загони перебазовувалися на територію Молдавії і вели спільні бойові дії з молдавськими патріотами у прикордонних районах обох республік, а українці прикордонних з Молдавією районів брали участь у підпільній боротьбі молдавського народу.

На розгортання діяльності молдавських підпільно-партизанських формувань значною мірою вплинули і громадяни України з числа воїнів Червоної армії, що опинилися в тилу ворога. Вони входили до складу майже всіх місцевих підпільно-партизанських з'єднань.

З утворенням при УШПР Молдавського партизанського відділу участь українців у розгортанні підпільно-партизанської боротьби на території Молдавії набрала більш різноманітних і дієвих форм і здійснювалася шляхом надання допомоги у доборі і підготовці командного складу для молдавських підпільно-партизанських формувань, десантуванні їх у Молдавію, керівництві боротьбою.

[1] Партизанское движение в Молдавии // Великая Отечественная война: Энциклопедия.— М., 1985.— С. 535.

[2] Афтенюк С., Елин Д. и др. Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.— Кишинев, 1970.— С. 212.

[3] Левит И. Э. Некоторые итоги и задачи изучения истории народной борьбы против фашистских захватчиков на временно оккупированной территории МССР в 1941—1944 гг. // Известия Академии наук Молдавской ССР. Серия общественных наук.— 1975.— № 2.— С. 9.

[4] Гратинич С. А. На левом берегу Днестра, 1941—1944: Страницы совместной борьбы трудящихся смежных районов Молдавии и Украины против немецко-румынских фашистских захватчиков.— Кишинев, 1985.— С. 68—70.

[5] Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.): Зб. документів і матеріалів.— Одеса, 1971.— С. 188; Бурченко Д. Т. Рейд к Южному Бугу.— К., 1988.— С. 207, 208.

[6] Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, 1941—1945: Сб. документов и материалов в 2-х т.— Кишинев, 1975—1976.— Т. 2.— С. 587.

[7] Там же.— С. 596; Коммунистическое подполье Молдавии, 1941—1944.— Кишинев, 1984.— С. 54, 55; Гратинич С. А. На левом берегу Днестра, 1941—1944.— С. 71, 72.

[8] В излучине среднего Днестра: (Очерк истории города Сороки).— Кишинев, 1975.— С. 102; Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, 1941—1945.— Т. 2.— С. 593; Нерушимая дружба украинского и молдавского народов в период социализма.— К., 1980.— С. 219.

[9] Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, 1941—1945.— Т. 2.— С. 360, 587; Туфар Н. Бойцы подполья: (Из истории борьбы трудящихся Молдавии против фашистских захватчиков).— Кишинев, 1976.— С. 32—34.

[10—11] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 89, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 2; Левит И. И. Указ. соч.— С. 8, 10; Нерушимая дружба украинского и молдавского народов в период социализма.— С. 222.

[12] Коммунистическое подполье Молдавии, 1941—1944.— С. 57, 60; Гратинич С. А. На левом берегу Днестра, 1941—1944.— С. 95, 96.
[13] Коммунистическое подполье Молдавии, 1941—1944.— С. 32, 33.
[14–17] ЦДАГО України, ф. 89, оп. 1, спр. 1, арк. 2, 3.
[18] Там же, спр. 23, арк. 9—12.
[19] Там же, спр. 1, арк. 3, 4; спр. 2, арк. 2.
[20] Там же, спр. 1, арк. 4, 5; спр. 23, арк. 10, 11.
* За деякими документами, Ф. Г. Томаш (ЦДАГО України, ф. 89, оп. 1, спр. 1, арк. 5).
[21] ЦДАГО України, ф. 89, оп. 1, спр. 1, арк. 5, 6; спр. 23, арк. 9, 10.
[22] Там же, спр. 1, арк. 22, 23, 28, 39—41, 44.
[23] Там же, спр. 15, арк. 9.
[24] Там же, спр. 1, арк. 45, 47; спр. 15, арк. 15.
[25] Там же, спр. 1, арк. 67, 210, 244; Золотые Звезды Полесья: Очерки о Героях Советского Союза.— К., 1985.— С. 430—432.
[26] ЦДАГО України, ф. 89, оп. 1, спр. 1, арк. 247; спр. 20, арк. 2; спр. 23, арк. 44.
[27] Там же, ф. 90, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 2.
[28] Там же, арк. 111.
[29] Там же, спр. 2, арк. 1—22.
[30] Там же, арк. 54, 55.
* За іншими джерелами, 86 партизанів (ЦДАГО України, ф. 91, оп. 1, спр. 1, арк. 4; спр. 2, арк. 1; ф. 166, оп. 3, спр. 137. арк. 15).
[31] ЦДАГО України, ф. 91, оп. 1, спр. 1, арк. 27.
[32] Там же, арк. 3, 4; спр. 2, арк. 4, 5.
[33] Там же, спр. 1, арк. 4.
[34] Там же, спр. 2, арк. 10, 11.
* Національність і місце народження чотирьох партизанів встановити не вдалося.
[35] ЦДАГО України, ф. 62, оп. 4, спр. 211, арк. 1, 14, 17, 31—33.
[36] Там же, спр. 404, арк. 9—13; спр. 166, арк. 43; спр. 171, арк. 97, 100, 102, 104.
[37] Там же, оп. 1, спр. 158, арк. 21.
[38] Там же, арк. 48, 49.
[39] Там же, арк. 10—13, 25; оп. 4, спр. 8, арк. 43, 44; спр. 36, арк. 2, 3, 28, 29; спр. 253, арк. 3; спр. 254, арк. 3; спр. 381, арк. 26, 41; ф. 89, оп. 1, спр. 24, арк. 1/2, 10, 11, 15, 16, 18, 19.
[40] Там же, ф. 62, оп. 4, спр. 8, арк. 43, 46, 47; спр. 253, арк. 3; спр. 381, арк. 26.
[41] Там же, оп. 1, спр. 158, арк. 41—43, 124.

С. Я. Єлисаветський (Київ)

Євреї в антифашистському Опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні

У роки другої світової війни євреї були не тільки жертвами фашизму, вони ще воювали проти гітлерівських загарбників у лавах Радянських Збройних Сил, інших союзних армій, брали участь в антифашистському підпіллі, вели боротьбу проти окупантів у партизанських загонах.

У даній розвідці мова йтиме про опір геноциду та участь євреїв у партизанському русі на території України.

Відомо, що в республіці гітлерівські айнзацгрупи знищували єврейське населення майже відразу після окупації міст, як, наприклад, у Києві. Гетто, якщо і створювалися, то існували недовго і правили за місце збору для наступного тотального знищення євреїв. Такі обставини значно обмежували можливість опору акціям холокосту, тим більше організації партизанських дій. Але матеріали Надзвичайної державної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників, підрозділів Комісії в областях і містах України свідчать про численні факти опору приречених євреїв.

Багато єврейських сімей, щоб уникнути екзекуцій, різними шляхами кінчали життя самогубством. Восени 1942 р. частина євреїв містечка Мізоч на Рівненщині здійснила відчайдушний трагічний акт. Вони самі підпалили цілий квартал, де розміщувалися, родинами кидались у вогонь і згорали, щоб не потрапити до кривавих рук фашистів. У результаті загинуло 200 чол. [1]

В Браїлові на Вінниччині під час розстрілу євреїв у лютому 1942 р. молода дівчина Ліза Перкель відмовилася роздягнутися і вимагала, щоб її розстріляли одягнутою. Дівчину били прикладами, кололи багнетом, але нічого не змогли з нею вдіяти. Тоді комендант Крафт вирішив сам навести «порядок». Він підійшов ближче і дав розпорядження. Повалена дівчина піднялася на ноги, з рота лилася кров, плаття було подерте на клоччя. Спокійно зустріла вона погляд коменданта, що підходив, і плюнула йому в обличчя. «Вогонь!» — крикнув він. Пролунав залп. Ліза Перкель загинула, але зломити її волю, гідність і честь фашистам було не під силу [1a].

Там, де існували гетто і табори, євреї організовували бойові групи. До літа 1942 р. у гетто Західної Волині (Волинська і Рівненська області) було створено 18 єврейських бойових груп, у тому числі в Любомлі, Шацьку, Маневичах, Ковелі, Дубно, Рафалівці, Дубровиці та в інших містах [2].

На території Західної Волині збройні виступи євреїв проти нацистських катів відбулися 1942 р. у гетто Луцька, Кременця, Мізоча і Тучина. 9 серпня 1942 р., на світанку, кременецьке гетто було оточене поліцією і німецькою жандармерією, яким вдалося зненацька увірватися на його територію. Тому опір був дещо безладним. Однак за перші два дні бою бійці гетто знищили 16 німців і поліцаїв. На третій день єврейські бойовики запалили гетто з усіх боків. Пожежа і боротьба за його мурами, за свідченнями мешканців Кременця, тривала цілий тиждень [3].

Найбільш підготовленим було збройне повстання у тучинському гетто. Воно спалахнуло 24 вересня 1942 р. Головний удар у сутичці з поліцією прийняли на себе 60 молодих повстанців, більшість з яких загинула. В ході повстання було знищено чимало поліцаїв, але найсуттєвішим було те, що майже 2 тис. чол. вдалося втекти з гетто [4].

У Східній Галичині збройні виступи в'язнів-євреїв мали місце у Бродах, Рогатині, Борщові, у львівському гетто та Янівському концтаборі. В доповіді начальника СС і поліції «дистрикту Галичина» зазначалося: «В гетто Рогатина євреї побудували три великі підземні схови, які назвали «Сталінград», «Севастополь» і «Ленінград». Коли поліцаї прийшли до схову «Сталінград», по них почали стріляти. Незважаючи на заклик залишити схов, євреї не виходили... Схов було спалено» [5].

Навесні 1942 р. у борщівському гетто на Тернопільщині було організовано антифашистську групу молоді, якій вдалося здобути незначну кількість зброї. Напередодні ліквідації гетто підпільники перебрались у сусідній ліс, утворивши партизанську групу. Окупаційний гебітс-комісаріат іменував групу «Борщовер банда» («Борщівська банда»). 17 листопада 1943 р. бійці групи напали на Борщівську в'язницю і звільнили 50 в'язнів. 6 грудня група була оточена великими силами німців і після багатогодинного бою розсіялася. Під час бою єврейські бійці зазнали великих втрат, але й вони знищили певну кількість німців [6].

У деяких містечках Прикарпаття під час ліквідації гетто приречені євреї вдавалися до опору. Годинами, а інколи і кілька днів точилася збройна боротьба. Проте факти про ці події надто бідні і потребують дальшого дослідження. В'язні, зокрема молодь, свідомо йшли на загибель заради одного: у боротьбі з фашизмом зберегти свою честь. Їм допомагали українська і польська інтелігенція, робітники і селяни, які, нехтуючи небезпекою, встановлювали з ними зв'язки, сприяли їхній боротьбі з гітлерівськими катами, рятували її від неминучої смерті [7].

Антинацистське підпілля у львівському гетто, що прагнуло до активних рішучих дій проти окупантів, очолили поет Я. Шудріх (Янкель) та адвокат Є. Горович (Мундик). Вони сподівались організувати широкий вихід молоді з гетто у ліси і створення там партизанських груп. Їм вдалося встановити контакти з представниками Гвардії Людової і членами антифашистської підпільно-партизанської організації — Народної Гвардії ім. Івана Франка. Представники Армії Крайової (АК) заявили, що не хочуть мати з євреями нічого спільного, і відмовилися від будь-яких контактів [8].

У березні 1943 р. львівське підпілля встановило зв'язок з підпіллям бродівського гетто. За допомогою водія-німця, що виявився провокатором, гестапівцям вдалося заманити у пастку 17 підпільників-євреїв, котрі мали приєднатися до бродівських партизанів. 16 травня 1943 р. охоронники і жандарми увірвалися до домівки Я. Шудріха. Поет-партизан вдався до збройного опору і загинув у нерівній боротьбі. Ярослав Галан пізніше про нього писав: «Я не можу також забути свого друга Шудріха. Цей досвідчений підпільник знав, що таке боротьба. Він міг сконати тільки так, як умирає солдат» [9].

1 червня 1943 р. на територію львівського гетто в'їхали машини з гестапівцями, щоб ліквідувати гетто й останніх його мешканців. Навіть сьогодні, через півсторіччя, не припиняються дискусії серед істориків, чи було повстання у львівському гетто, чи не було. Очевидно, що повстання такого масштабу як у гетто Бєлостока чи Вільнюса, у Львові не було. Після відправлення найбільш підготовлених людей до бродівських лісів та невдалих втеч у травні 1943 р. єврейському підпіллю львівського гетто бракувало сил для повстання. Проте там мав місце збройний опір нацистським катам. Три дні погано озброєні групи підпільників вели збройну боротьбу з переважаючими силами гітлерівців. З вікон, горищ будинків, підвалів — звідусіль приречені прагнули поразити ворогів кулями і камінням, саморобними гранатами. «Великою кров'ю,— пише дослідник,— доводилося платити за гідність і волю, оскільки в жорстоких умовах гетто неможливо було за надто стислі строки навчити військовій справі цивільне населення, якому протистояли треновані вбивці, озброєні артилерією і вогнеметами» [10].

Нацисти спалювали цілі квартали гетто, щоб зламати відчайдушний опір приречених. «Чим менше залишалося євреїв, тим міцнішим ставав їхній опір»,— констатував у звіті начальник СС і поліції «дистрикту Галичина» Кацман. Оточені з усіх боків великими силами ворога, бійці львівського гетто бажали загинути зі зброєю в руках, але не капітулювати. Групенфюрер Кацман доповідав: «Щоб уникнути власних втрат, необхідно було із самого початку діяти з особливою жорстокістю. При цьому були змушені підпалити і підірвати багато будинків... Під час очищення єврейського району необхідно було витягнути з всіляких сховів залишки трьох тисяч осіб, які кінчили життя самогубством за допомогою отрути» [11]. Восени 1943 р. гітлерівське керівництво дистрикту вирішило остаточно ліквідувати Янівський табір і всіх його в'язнів, у тому числі й особливу команду євреїв, що мала знищити нацистських злочинців (її називали «бригада смерті»). Робітники цієї бригади на чолі з Херхесом дізналися про плани гестапівців. 120 смертників сформували групу, завданнями якої були знищення охоронників, захоплення зброї й організація втечі до лісу. Був розроблений план дій. Групу було поділено на бойові четвірки, до кожної доведено, що вона мала робити [12].

19 листопада 1943 р. Херхес таємно зібрав членів бойових четвірок і звернувся до них із запальними словами: «Колеги і брати! Настав час життя або смерті. Зранку згоримо або опинимось на волі. Чи не краще полягти від кулі і загинути з честю за волю, аніж до самої смерті їм надійно прислужувати? Допомагати їм нищити і притаювати сліди вбивств? Не буде цього!» [13].

Смертникам вдалося частково виконати свій план. Кількох охоронників було вбито лопатами, захоплено невелику кількість зброї, в'язні вирвалися на волю. Але підрозділи табірної варти наздогнали і розстріляли більшість беззбройних втікачів. Інші загинули у нерівній сутичці. Лише кільком в'язням пощастило досягти лісу і таким чином врятуватися [14].

Професор Я. Хонігсман, який зробив незаперечний внесок у дослідження катастрофи євреїв Львова, в своїй праці пише: «Індивідуальний терор проти фашистів не давав і не міг дати користі приреченим людям в гетто і концтаборах. Навпаки, він став причиною загибелі багатьох невинних людей» [15]. Проте автор справедливо стверджує, що з весни 1943 р. акти індивідуального терору євреїв проти гітлерівських катів відбувалися все частіше і наводить кілька прикладів. Ми вважаємо, що індивідуальні боротьба і терор приречених євреїв проти нацистських катів свідчать про нездоланний дух опору, про прагнення віддати своє життя в боротьбі в умовах, коли остаточна приреченість в'язнів гетто і таборів усвідомлювалась уже багатьма з них — адже це була весна 1943 р. Тому твердження, що індивідуальний терор проти фашистів «став причиною загибелі багатьох невинних людей» є некоректним у багатьох відношеннях.

Свій внесок у боротьбу проти гітлерівських окупантів у лавах антифашистського підпілля зробили сини і дочки єврейського народу і на Правобережній Україні. Звичайно, вони діяли не самотужки, а в тісній бойовій співдружності з українцями, росіянами, представниками інших народів.

Сміливим і безстрашним бійцем київського антифашистського підпілля була Тетяна Маркус — член бойової диверсійної групи В. Кудряшова. Вона особисто «знищила десятки німецьких солдатів і офіцерів, зрадників... Виконувала найвідповідальніші доручення по підготовці диверсій...» [16–17].

Колишній працівник київської міськради С. Пекер брав участь в обороні Києва. За допомогою жінки, українки за національністю, було знято квартиру на Козачій вулиці. Згодом було встановлено зв'язок з підпільниками Д. Лисовцем і П. Четвертяковим. Вони принесли до квартири Пекера радіоприймач, і він почав регулярно прослуховувати й записувати зведення Радінформбюро. Пізніше Четвертяков приніс каучукове друкарське кліше. Підпільники розгорнули друкування листівок. На наступ Червоної армії від Сталінграда відреагували листівкою-відозвою «Наближається час, коли Україна буде вільною». Коли почалися облави на молодь і депортація її до Німеччини, було надруковано листівку «Не від'їжджайте до Німеччини, бо там люди гинуть». Окрім друкування та розповсюдження листівок, група Лисовця—Пекера виготовляла різні документи, довідки, метрики, що давало змогу врятувати деяких підпільників від вивезення до Німеччини [18].

В окупованій румунами Одесі в смертельно небезпечній роботі по встановленню зв'язків з партизанами катакомб, по друкуванню і розповсюдженню листівок пліч-о-пліч з українцями і росіянами діяли єврейські дівчата, сестри Олена й Оля Канторовичі [19]. Одеську підпільницю О. П. Якобсон було заарештовано гестапо за два тижні до визволення Одеси. Її звинувачували в організації підпілля, в зв'язках з партизанами с. Нерубайське (група Клименка) і після жорстоких знущань розстріляли. В одному з фондів архіву Яд Вашем є документ-характеристика Ольги Якобсон, підписана командуванням партизанської групи «Радянські патріоти». Документ характеризує її «як віддану патріотку своєї Батьківщини, що героїчно боролася проти німецько-румунських загарбників» [20].

Найбільш дійовою формою опору єврейського населення нацистським катам був, звичайно, перехід до партизанської боротьби. В середині серпня 1941 р. Жовтневий райком КП(б)У м. Дніпропетровська

затвердив партизанський загін у складі 19 бійців. Командиром загону було призначено В. Шахновича, колишнього завідуючого міськфінвідділом, комісаром — П. С. Вишняцького, доцента Дніпропетровського транспортного інституту. Загін був переданий у розпорядження 6-ї армії. Протягом двох тижнів бійці загону проходили військову підготовку. Після цього вони прийняли партизанську присягу [21].

Просування гітлерівців на схід викликало необхідність передислокації загону до новомосковських лісів на Лівобережжі Дніпра. Бойову діяльність загін Шахновича розпочав у кінці вересня 1941 р. На той час він мав на озброєнні кулемет і 50 гранат. Кількість гвинтівок і мін не встановлена. Партизани загону зуміли перерізати важливий кабель зв'язку Дніпропетровськ — Павлоград. Спільно з партизанським загоном Масалигіна вони підірвали два німецькі військові ешелони на лінії Дніпропетровськ — Красноград [22].

У жовтні — листопаді 1941 р. загони Шахновича і Масалигіна здійснили напади на німецьку базу в радгоспі Вільне. Було захоплено трофеї, знищено 30 гітлерівців. Пізніше бійці загону Шахновича брали участь у визволенні 300 радянських військовополонених [23]. Звичайно, що ці дії потрібно розглядати не під кутом зору розгортання масового партизанського руху в Україні 1943 року. Ці сміливі й рішучі партизанські операції проти фашистського «нового порядку» відбулися в найтяжчі і найсуворіші для Радянського Союзу й України осінні місяці 1941 року, і саме в цьому контексті їх треба й оцінювати.

Німецьке командування кинуло проти радянських партизанів у новомосковському лісі два полки охоронної дивізії СС і сотні поліцаїв. Ліс було блоковано. 24 грудня 1941 р. есесівці увірвалися до лісу. Нерівна боротьба тривала 10 діб. У боях з німецько-фашистськими загарбниками загинули смертю хоробрих командир Шахнович, комісар Вишняцький, майже всі бійці загону, в якому з 19 воїнів 9 були євреї. 5 січня 1942 р. загін Шахновича припинив своє існування [24]. Великих втрат зазнали й інші радянські партизанські загони, що перебували у новомосковських лісах. Лише кільком партизанам вдалося вийти з оточення і врятуватись.

Чимало євреїв — колишніх офіцерів і солдатів Червоної армії, які опинились у ворожому оточенні на початку війни чи потрапили у полон, але спромоглися вирватися, брали участь у формуванні радянських партизанських загонів в Україні восени 1941 р.— навесні 1942 р. Певною ілюстрацією цього твердження був бойовий шлях Л. Беренштейна, лейтенанта Червоної армії. На його особистому рахунку 8 підірваних ворожих ешелонів, руйнування кількох мостів, захоплення складу з пальним. У серпні 1943 р. Л. Беренштейна призначено начальником штабу партизанського загону ім. Пожарського, а наприкінці року він очолив загін. Влітку 1944 р. його було перебазовано літаком у Карпати, де він розгорнув бойові дії проти окупантів на півдні Польщі, а згодом перейшов у Східну Словаччину на допомогу словацьким повстанцям-антифашистам [25].

Лейтенант Червоної армії Є. Волянський влітку 1941 р. потрапив у вороже оточення, але йому пощастило вирватися з кільця. Він знаходився в різних партизанських загонах, сформованих колишніми військовослужбовцями Червоної армії, які опинились у фашистському тилу. На початку 1943 р. Є. Волянський — у партизанському з'єднанні полковника Я. Мельника. Його призначено заступником командира розвідувального загону. Завдяки його великому досвіду, хисту розвідника партизани з'єднання чотири рази непоміченими і без втрат виходили з ворожого оточення [26].

В серпні 1944 р. група, у складі якої був капітан Волянський, була десантована на територію Словаччини. Вона започаткувала загін, а згодом — партизанську бригаду, яку майже півроку (до з'єднання з частинами Радянської армії) очолював Є. Волянський. Тільки з серпня по

жовтень 1944 р. бійці бригади знищили 1145 гітлерівців. Кавалер трьох орденів Червоного Прапора, багатьох зарубіжних бойових нагород, 23-річний капітан Волянський став «почесним громадянином» п'яти словацьких міст [27].

Наприкінці жовтня 1941 р. під час звірячого знищення румунськими окупантами десятків тисяч одеських євреїв невеличкій групі людей вдалося вийти з кільця оточення і сховатися. Серед них був Г. Фурман, солдат першої світової війни, з родиною. Під його керівництвом 25 втікачів-євреїв, серед яких Д. Красноштейн, Д. Семберг, Х. Лібензон, Е. Заславський. Ш. Фельдман, К. Васіна дісталися до Куяльника, де мешкав каменяр В. Іванов, друг дитинства Фурмана. Він був зв'язаний з одеським підпіллям і допоміг партизанам-підпільникам Фурмана зв'язатися з партизанським загоном Бадеєва, що діяв у одеських катакомбах. Навесні 1942 р. під час збройних сутичок партизанів з окупантами було знищено 45 і поранено 60 фашистів [28].

Самостійні єврейські партизанські групи і загони вперше виникли на Волині в 1942 р. Однією з таких груп була бойова група з 12 партизанів, сформована в жовтні того ж року М. Місюрою й Е. Бакальчуком, колишніми працівниками міліції м. Сарни Ровенської області. Група почала діяти, майже не маючи зброї. За кілька діб їй вдалося здобути 3 гвинтівки, 2 рушниці і невелику кількість патронів. Поблизу Сарн і Висоцька ховалися численні групи єврейського цивільного населення. Партизани головні зусилля спрямовували на їх захист і підтримку, а також на поповнення своїх рядів молоддю, зокрема з колишніх в'язнів гетто [29].

В цьому ж районі опинився О. Абугов, молодший лейтенант, єврей, який з групою товаришів утік з табору військовополонених у Ковелі. Спільно з єврейською молоддю, яка до них приєдналася, група Абугова утворила другий єврейський партизанський загін [30]. У кінці 1942 р., за пропозицією полковника А. Бринського, обидва загони з'єдналися. В лютому 1943 р. командиром формування, що одержало назву «Загін ім. Ворошилова», було призначено Максима Місюру. Е. Бакальчук став начальником лісового цивільного табору євреїв [31]. Загін ім. Ворошилова спочатку ввійшов до партизанської бригади А. Бринського. Командир бригади писав після війни про єврейські партизанські групи і загони Волині, що вони, «почавши свою бойову діяльність майже без зброї..., згодом неодноразово постачали зброю сусіднім загонам — все за рахунок трофейної зброї, захопленої в боях проти ворога» [32]. За даними М. Місюри, у його загоні на початку 1943 р. воювали й українці, й білоруси, і поляки, й 80 євреїв [33].

Найактивнішим партизанським загоном Західної Волині був загін, яким керував Микола Коніщук — партизанська кличка «Крук», колишній голова сільради у с. Грива. З самого початку загін складався з 17 партизанів-євреїв, але і в подальшому вони становили в ньому значну частину (навесні 1944 р.— біля 34 %). А. Бринський зазначав, що загін Крука зріс до 120 чоловік, а на останньому етапі в ньому налічувалося вже 700 бійців. Загін здійснював диверсійні операції, і «цю роботу круківці проводили блискуче. На бойовому рахунку загону більш як сто підірваних військових ешелонів» [34]. Багато бійців загону Крука віддали своє життя в боротьбі проти гітлерівських окупантів.

Х. Грушка, який брав участь у знищенні чотирьох німецьких ешелонів, згадував: «До загону ввійшли євреї, яким пощастило втекти з гетто. Вони мали помститися за загиблих. Командував загоном Коніщук. Взводами командували І. Райхман, М. Едельштейн, Б. Лорбер. Ми брали участь у багатьох боях, під укіс пустили десятки ворожих ешелонів. Крім того, ми виробляли тол. Цією справою керував Ю. Кіршенбаум. У боях загинуло багато наших, серед них дівчина Рая Плюс, на рахунку якої було шість ворожих ешелонів, і командир взводу М. Едельштейн» [35].

Мужній і вмілий партизанський командир із загону Коніщука Йосип Бланштейн особисто знищив 18 озброєних ворогів, підірвав 11 ворожих ешелонів і 8 автомашин, брав участь у розгромі роти гітлерівських солдатів у с. Повурськ, у руйнуванні важливого залізничного мосту на ділянці Камінь-Каширський—Ковель. Самовіддано билися і загинули брати Йосипа Абрам і Герш Бланштейни [36].

Бригада Бринського піклувалася про долю єврейського населення, яке складалося з втікачів з гетто і зосереджувалося в чотирьох цивільних таборах. Табори пересувалися разом з підрозділами бригади, а при появі карателів їх перекидали під охороною партизанів у більш безпечні місця. Поступово, в міру забезпечення загонів зброєю, вся молодь, чоловіки і жінки середнього віку перейшли до бойових загонів. У таборах залишилися тільки старі і діти. Але й вони всіляко допомагали партизанам.

«Неоціненні послуги,— згадував А. Бринський,— подавав нам єврейський табір круківського загону». В ньому було велике господарство. Люди скошували сіно, сіяли і збирали жито і пшеницю. На території круківського табору працювали млин і пекарня, які забезпечували хлібом бойові загони. В таборі знаходився госпіталь. Але найбільш цінне, що було в цьому таборі для партизанів,— це майстерня боєприпасів. З німецьких снарядів видобувався тол, який використовували для виготовлення бомб і мін. Майстерня знаходилася в лісі поблизу Вольської Волі. Більш як 15 тонн вибухівки передав партизанам єврейський табір.

Справа була важкою і небезпечною. Під час виготовлення боєприпасів загинули 16-річний П. Райтер і 13-річний Ц. Цвейбель з містечка Маневичі. Завершуючи доповідь про в'язнів гетто в бригаді, полковник А. Бринський наголошував, що багато євреїв, «вливаючись до сім'ї партизанів, незабаром ставали відважними бійцями і командирами» [37].

Найбільш відомим єврейським партизанським формуванням на Волині була рота «дяді Михайла». «Дядя Михайло» — це 40-річний інженер і підприємець з містечка Корець на Рівненщині Моше Гільденман. Коли стало відомо про наступне тотальне знищення тут євреїв, в'язні гетто намагалися маленькими групами тікати до лісу. В ніч на 24 вересня 1942 р. у призначеному місці в лісі зустрілися 22 юнаки. В них не було ні зброї, ні карт, ні проводирів. Вони обрали командиром М. Гільденмана і попрямували лісовою стежкою на північ. 10 жовтня 1942 р., влаштувавши засідку, «озброєні» ломаками і кілками, вони знищили групу німецьких урядовців і поліцейський ескорт, що їх супроводжував. На початку листопада було атаковано поліцейський пост у Вежицях, захоплено 12 гвинтівок, 4 ручні кулемети. Цей вдалий бій дав змогу забезпечити кожного партизана загону Гільденмана особистою зброєю [38].

В січні 1943 р. партизани загону зустрілися в лісах Рівненщини із з'єднанням генерала А. Сабурова. Загін увійшов до складу з'єднання і був реорганізований. Генерал Сабуров дозволив М. Гільденману сформувати окрему роту з 31 бійця, яка одержала назву «Єврейська рота дяді Михайла». Вона діяла як самостійний підрозділ на півночі Житомирщини до самого визволення цього району в грудні 1943 р. Останньою партизанською акцією цієї роти була допомога одній з дивізій 13-ї армії, за що Гільденман одержав особисту подяку від генерал-полковника Пухова [39].

Перелік бойових дій партизанів під командуванням і за особистою участю М. Гільденмана досить значний і різноманітний. На їх рахунку понад 150 бойових операцій, десятки пущених під укіс залізничних ешелонів з живою силою, озброєнням і боєприпасами ворога, кілька тисяч закладених на шляхах мін, визволення більше трьохсот в'язнів з різних німецьких таборів. Командира роти іноді називали «королем євреїв-

партизанів» — така була сила особистого прикладу і впливу «дяді Михайла» [40].

В більш складних і несприятливих умовах билися проти нацистів та їх пособників партизани-євреї на території Прикарпаття. Тут набагато менше було радянських партизанів, у лісах панували формування УПА, більш значною була насиченість території охоронними підрозділами гітлерівців і допоміжною поліцією. Менш сприятливими порівняно з північною Волинню були й умови місцевості.

Підпільники-втікачі з гетто Бродів і Львова навесні 1943 р. створили спільний партизанський загін. Його базу було закладено в районі лісової вузькоколійки поблизу Бродів. Ініціатором створення партизанської бази і партизанського загону була єврейська бойова організація у Бродах на чолі з С. Вейлером і Я. Ліндером, започаткована восени 1942 р [41]. На кінець квітня 1943 р. чисельність лісового загону зросла до 80 бійців. Переважали колишні в'язні бродівського гетто, але значну частину становили прибулі зі Львова. Командиром партизанського загону було обрано Я. Ліндера, а його заступником — Е. Горовича зі Львова [42].

Єврейських партизанів переслідували охоронні і поліцейські формування. Прорватися до Волині, де просторі лісові масиви, їм не вдалося. Проте партизанський загін Ліндера—Горовича за недовгий строк здійснив кілька успішних операцій. Поблизу села Соколівка бійці загону вивели з ладу скипидарну фабрику, яка працювала на окупантів. Було здійснено напад на каменярню в Сасові, де знаходився табір примусової праці. Під час операції партизани захопили 50 кілограмів динаміту. Інженер Меєр Файєрштеїн використав його для виготовлення мін. Однією такою міною було підірвано німецький ешелон біля станції Красне, за 40 кілометрів від Бродів. На підході до Бродів було знищено головний німецький пост. Єврейська бойова організація звернулася до в'язнів бродівського гетто із закликом чинити опір окупантам, «як це роблять герої-повстанці варшавського гетто». На початку травня 1943 р. до лісового партизанського загону приєдналася велика група єврейської молоді, якій вдалося втекти з гетто Бродів [43].

Штаб і партизанські групи лісового загону весь час перебували в русі. 16 травня 1943 р. гітлерівці виявили їх, і наступного дня два німецькі батальйони, жандарми і рота місцевої поліції оточили партизанський табір. Жорстока сутичка в урочищі Бареучіна точилася кілька годин. У бою загинуло 30 партизанів. Залитий кров'ю Я. Ліндер встигнув знищити кількох німців, що наближалися. Він відстрілювався до останнього патрона. Смертю хоробрих загинув і його заступник Е. Горович (Мундик). Окремі бойовики, витративши всі патрони, приймали ціанистий калій, але жоден не склав зброї. Лише кільком партизанам вдалося вирватись з оточення [44].

В єврейських партизанських загонів Західної Волині і Прикарпаття були різні долі, але спільні труднощі: відсутність бойового досвіду, брак зброї і боєприпасів, загроза з боку різних лісових формувань, складність у встановленні і розвитку контактів, зокрема з радянськими партизанами. Встановлення таких контактів часто супроводжувалося втратою командної й оперативної самостійності, а в окремих випадках — вилученням зброї.

Наведемо кілька прикладів про те, як ставилися окремі командири партизанських загонів до втікачів з гетто. Особливо войовничим антисемітським запалом відзначався командир одного із загонів бригади Бринського І. Насекін, що прибув до Волині з Білорусії. Він і деякі його підлеглі прагнули довести А. Бринському, що загін Коніщука зайнятий не боротьбою проти окупантів, а врятуванням євреїв, які втекли з гетто і ховаються в лісах. Насправді, за свідченням А. Бринського, саме загін Насекіна «був бездіяльним..., мали місце випадки мародерства і здирства. Особисто Насекін пиячить і в п'яному вигляді поводить

себе обурливо... Взаємовідносини з населенням склались ненормальні... Та і в самому загоні була та ж система: Насекін намагався керувати за допомогою маузера, люди його страхались...» [45].

За спогадами Д. Лорбера, Насекін планував атакувати загін Коніщука і ліквідувати єврейський цивільний табір. Пізніше він спробував знищити групу єврейської молоді з Ковеля, захопити чуже військове спорядження. За всі ці дії Насекіна було відкликано до з'єднання Лінкова («Баті»), звідки він прийшов, засуджено до вищої міри і розстріляно. Сувора дисципліна, запроваджена Бринським у загонах, зменшила масштаби свавілля і неморальних дій, спрямованих як проти місцевого населення, так і проти євреїв — партизанів і цивільних осіб [46].

Деякі архівні партизанські документи розповідають про рішучі заходи, які застосовувалися командуванням партизанських з'єднань, щоб подолати дії, спрямовані на розпалювання міжнаціональної ворожнечі, зокрема юдофобії. Особливий відділ 2-ї партизанської бригади, яка діяла на Вінниччині, засудив командира загону ім. Кірова М. М. Кореневського до страти за самочинні розстріли партизанів і грабіж населення [47].

Сьогодні досить складно визначити навіть орієнтовно чисельність радянських партизанів-євреїв. Д-р Арад, не наводячи джерел підрахунку, стверджує: «В окупованих районах Радянського Союзу діяло приблизно 25—30 тис. єврейських партизанів» [48].

Скільки ж з них воювало в радянських партизанських формуваннях на території України? В 1946 р. були підготовлені статистичні дані про особовий склад радянських партизанів України. Ці матеріали, розроблені членом Комісії АН з історії Великої Вітчизняної війни в Україні О. К. Бобишкіним, не були надруковані і збереглися лише як архівні документи. Але вони і зараз становлять значний інтерес. У партизанському русі на Україні брали участь представники 62 національностей [49].

Дані про національний склад партизанів України взяті на 98,5 тис. чол., хоча, за відомостями УШПР, на території України діяло майже 200 тис. партизанів. За матеріалами Бобишкіна, в Україні воювали 1078 партизанів-євреїв (1,2 % від загальної кількості партизанів) [50]. Ці цифри, на нашу думку, є суттєво заниженими. Наведемо кілька аргументів. За книгою списків особового складу вінницької партизанської бригади (командир — А. Г. Кондратюк), в бригаді воювали 154 євреї, а за статистичними даними Бобишкіна, в бригаді значаться тільки 53 євреї [51]. В Рівненському партизанському з'єднанні генерал-майора В. Бегми налічувалося 308 бійців і командирів — євреїв [52], а за даними довідки О. Бобишкіна — 102 чол. Цю невідповідність статистичних матеріалів Комісії АН України фактичному стану речей можна було б продовжити, але справа не в кількості прикладів чи аргументів.

За нашими підрахунками, тільки на території Західної Волині (Волинська і Рівненська області) восени 1943 р. у складі 5 радянських партизанських з'єднань билися проти окупантів понад 900 партизанів-євреїв [53]. Інші підрахунки наводить дослідник Яд Вашем д-р Ш. Спектор у своїй книзі «Холокауст євреїв Волині» (мова англ.), що вийшла в Єрусалимі 1990 р. Він стверджує і доводить, що тільки на Волині у складі 12 радянських партизанських з'єднань і загонів налічувалося від 1700 до 1900 бійців-євреїв, які становили 14 % усіх радянських партизанів у цьому регіоні України [54]. Слід враховувати і той фактор, що чимало євреїв приходили до загонів, приховуючи свою національність, змінивши документи, прізвища, імена.

У Чернігово-Волинському партизанському з'єднанні О. Ф. Федорова, за списками особового складу, налічувалося 155 бійців і командирів — євреїв (дані неповні, оскільки підраховані з трьох чвертей облікового складу). Комісаром одного із загонів, що входив до з'єднання, був кадровий військовий Яків Письменний. Під його командуванням у

травні 1944 р. партизани загону визволили с. Тур Волинської області, знищивши 72 ворожих солдатів і офіцерів, захопивши в полон 67 чол. [55] Іншим партизанським загоном керував А. Ліхтенштейн з Мелітополя.

Тяжко поранений танкіст Самуїл Готсбан у серпні 1941 р. потрапив до ворожого полону. Незабаром йому вдалося втекти з табору і знайти шлях до партизанів О. Ф. Федорова. У двох боях він особисто знищив 18 ворожих солдатів. Але Готсбан став не тільки сміливим стрільцем, а й вправним диверсантом-підривником. Разом з іншими партизанами він вивів з ладу 6 паровозів і 72 вагони з військовим вантажем [56].

На бойовому рахунку командира взводу з Чернігово-Волинського з'єднання Олександра Маргуліса 10 знищених німецьких солдатів і 2 офіцери. Бійці взводу і його командир відзначилися при здобутті міста Брагін у 1943 р., а також у бою під Ковелем у лютому 1944 р. В останньому бою О. Маргуліс загинув смертю хоробрих. Медсестра Дуся Баскіна винесла з поля бою 49 поранених бійців і командирів. Другий «фах» Баскіної — досвідчений підривник [57].

Техніку-лейтенанту Семену Юдовичу, що контуженим опинився у ворожому полоні, поталанило втекти з табору у Бобруйській фортеці і приєднатися до партизанів у клітнянських лісах на Брянщині ще в грудні 1941 р. У вересні 1942 р. С. Юдович перейшов до партизанського з'єднання О. Ф. Федорова. Енергійний і наполегливий, він швидко завоював авторитет у диверсійному взводі, до якого був зарахований. Згодом взвод було реформовано у численну диверсійну групу з'єднання, політруком якої було призначено С. Юдовича [58]. До листопада 1943 р. на бойовому рахунку групи було 96 підірваних ворожих ешелонів. Дефіцит вибухівки примусив підривників, як згадує Герой Радянського Союзу В. І. Клоков, перейти на міни з кілограмовим набоєм. Ці міни ставили «на кийки» на момент наближення ешелону, що досить небезпечним було для мінера. При найменшій необачності міг відбутися передчасний вибух. Саме такими мінами було підірвано ще три фашистські ешелони. Сотий ворожий ешелон — «ювілейний» — пустив під укіс Семен Юдович. Це відбулося 7 листопада 1943 р. на стратегічній магістралі Ковель — Рівне [59].

У бойовій атестації партизана зазначається, що він «брав участь у багатьох боях з німецько-фашистськими загарбниками, особисто знищив 17 німецьких катів..., виявив мужність, сміливість і вміння керувати підрозділом. Неодноразово керував диверсійними операціями на залізниці, особисто мінував полотно 11 разів, підірвав 11 німецьких ешелонів з військами і технікою. Внаслідок його підривної роботи знищено 11 паровозів, 76 вагонів з військами і вантажем, вбито й поранено 320 німецьких солдатів та офіцерів» [60].

Не можна не згадати підлітків-партизанів у Чернігово-Волинському з'єднанні. Мишко Давидович до війни закінчив чотири класи. Після загибелі матері разом із сестрою він подався до злинських лісів, розшукав партизанів, пізніше потрапив до з'єднання О. Федорова. Він став партизанським зв'язковим і розвідником. Під час виходу з оточення невелика група розвідників зіткнулася з німецькою засідкою. Всі загинули. Мишка було тяжко поранено. Коли шість німців впритул наблизилися до нього, він потягнув за кільце гранати. Йому було 13 років [61].

Слід зазначити, що в списках особового складу загонів Чернігово-Волинського партизанського з'єднання в графі «відомості про родину», де мова йде про бійців-євреїв, у багатьох випадках є запис «родину розстріляно німцями». Є й такі записи: «жонатий, родина в загоні». Про це згадував і командир з'єднання О. Ф. Федоров. «Чимало євреїв,— писав він,— приходило до нас цілими сім'ями. Чоловіки воювали, а старі, жінки і підлітки працювали у нашому «тилу». Пам'ятаю кілька таких родин — Якубовичі, Карасики, Давидовичі, Сировські, Непомнящі» [62].

У Сумському з'єднанні партизанських загонів, на основі якого у 1944 р. було сформовано 1-у українську партизанську дивізію ім. С. А. Ковпака, воювали 97 бійців і командирів — євреїв. Помічником начальника штабу з'єднання був майор С. Стрільцов, командирами взводів — О. Зільберглейт, П. Шепшинський, Й. Горенштейн. Старшина батальйону Д. Цирлін «брав участь у 39 боях проти німецьких окупантів, під час яких виявив себе мужнім і сміливим командиром» [63]. Старший сержант Л. Геллер відзначився у 20 бойових операціях. 18 березня 1944 р., перебуваючи з роєм у розвідці, він зіткнувся з німецькою заставою. Не втрачаючи ініціативи, з ходу атакував противника, примусив його тікати і захопив значні трофеї. З першого дня нацистської окупації (27 серпня 1941 р.) в глухівському партизанському загоні воював С. Хотимський, колишній завідуючий Глухівським райфінвідділом. На його бойовому рахунку вдалі диверсії, запеклі сутички з карателями. 16 березня 1942 р. у бою поблизу с. Старше він загинув [64].

Командир полку 1-ї української партизанської дивізії П. Брайко у своїх спогадах згадує Григора Лубенського, який у критичну хвилину бою очолив взвод і вміло керував ним. У березні 1943 р. під час жорстокої тригодинної боротьби з переважаючими силами карателів поблизу с. Нова Красниця цей взвод тримав позицію (як було наказано) до моменту, коли на партизанському аеродромі приземлилися радянські літаки. В цьому бою Г. Лубенського було смертельно поранено. «Ми втратили,— зазначив П. Брайко,— одного з кращих партизанів, відважного, чудового командира» [65].

Семен Добкін прийшов з оточення до партизанських загонів Ковпака ще в березні 1942 р. Очолив штаб партизанського батальйону. В бойовій характеристиці записано: «Вміло і правильно з позицій тактики керував штабом і бойовими операціями батальйону. Брав участь у 86 боях, де показав себе стійким і мужнім воїном. Особисто очолював батальйон в атаках» [66]. Начальником медичної служби 1-ої української партизанської дивізії було призначено Надію Маєвську. Тільки «завдяки виключній енергії лікаря Н. Маєвської 75 % загальної кількості поранених бійців і командирів поверталися у стрій». Врятовано і виліковано у з'єднанні понад 500 партизанів [67].

Партизанський загін під командуванням Г. Розенблата, основу якого становили колишні в'язні з містечка Софіївка зустрівся в лісі на півночі Рівненщини із з'єднанням С. А. Ковпака й увійшов до його складу. В лавах з'єднання євреї-партизани пройшли сотні кілометрів, беручи участь у карпатському рейді. Під час рейду вчитель Х. Вотчин, Й. Глуз і А. Купер із загону Розенблата сформували з визволених в'язнів гетто м. Скалата 7 єврейську роту, яка відважно билася проти окупантів, втративши у боях більшу частину свого складу. Г. Розенблата і Х. Вотчина було нагороджено медаллю «За відвагу» [68].

Партизани-євреї у складі Рівненського з'єднання, яким командував В. Бегма, брали участь у визволенні населених пунктів на півночі Рівненщини та у боях на підступах до обласного центру наприкінці січня 1944 р. Бойові характеристики партизанів, командирів і бійців загонів з'єднання змістовні і високі. Про Х. Вольпера зазначається: «За час перебування в партизанах брав участь у 10 підривах військових ешелонів, знищенні 5 автомашин, руйнуванні 2 шосейних мостів і водокачки» [69]. Бакальчук Григор — політкерівник артдивізіону, брав участь у багатьох диверсіях і боях з німецькими окупантами. Як згадує В. А. Бегма, артилерійська група Г. Бакальчука в бою за м. Цумань у січні 1944 р. влучними пострілами знищила чотири вогневих точки, два дзоти, понад сотню гітлерівців [70]. Серед 50 бійців артдивізіону і підривної групи проти окупантів воювали 14 партизанів-євреїв.

Наведемо характеристики ще двох медиків з'єднання. Лікар Борух Ерліх: «У партизанському загоні — з вересня 1942 р. Очолив санітарну частину загону. Брав участь у всіх бойових операціях. Завжди

надавав допомогу бійцям на полі бою. В тяжких умовах в тилу ворога завжди хворих забезпечував перев'язочним матеріалом і медикаментами. В загоні організував курси санітарів». Лікар Олександр Герц: «Завдяки його чесній і самовідданій праці санчастина загону була зразковою, а смертності від хвороб не було зовсім, оскільки не було інфекційних захворювань. Брав безпосередню участь у боях, подавав першу допомогу під вогнем ворога. Являє собою взірець лікаря партизанського загону» [71]. Всі характеристики підписані командиром з'єднання генерал-майором В. Бегмою і комісаром М. Корчевим.

У складі вінницької партизанської бригади, яку очолював Анатолій Кондратюк, вели боротьбу проти окупантів представники 30 національностей [72]. Бригада складалася з трьох загонів-полків. Крім того, при з'єднанні було створено єврейський партизанський загін з 96 бійців, яким командував Давид Мудрик [73]. Масштаб дій бригади був значним і різноманітним: від диверсійних операцій і нападів на окремі німецькі підрозділи та окупаційні служби до визволення великих населених пунктів Вінниччини.

Комісарами батальйонів бригади були О. Бліндер і Б. Золотарьов, політкерівником роти — Л. Шварцштейн, який виявив у боях особливу мужність і військову майстерність. Серед тих, хто, згідно з наказом по з'єднанню, найбільш відзначився у партизанських боях були ройовий М. Філіппов, рядові Г. Інтензон, І. Вінницький, М. Галузинський, М. Скобинський [74].

На початку 1943 р. у ворожий тил було десантовано організаторську групу з 13 чол. на чолі з М. Г. Салаєм. Серед десантованих були І. Мейтін, І. Шкловський, А. Каменський [75]. Група започаткувала Полтавське партизанське з'єднання, командиром якого було призначено М. Салая. Його заступником став майор І. Мейтін, помічником по розвідці — Р. Монгейт, комісаром загону — І. Шкловський. Влітку 1943 р. у з'єднанні налічувалося 650 партизанів, які успішно діяли проти окупантів на Чернігівщині і Полтавщині [76].

Найбільший партизанський загін з'єднання очолив Олександр Каменський. У 1941—1942 рр. він працював заступником директора Московського авіазаводу. В січні 1943 р. він звернувся в партійні органи із заявою-проханням направити його до партизанського загону в Україну. Після короткострокового навчання в спецшколі його прохання було задоволено. В бойовій атестації, підписаній начальником УШПР генералом Строкачем, зазначається: «На посаді командира загону виявив великі організаторські здібності, внаслідок чого загін зріс до 265 чол. і являв зразок дисципліни, сміливості і хоробрості. Знищено з травня 1943 року по січень 1944 року 13 танків, 49 автомашин, пущено під укіс 15 ешелонів..., підірвано 4 мости. Загін Каменського подав величезну допомогу 654 стрілецькому полку й артдивізіону, забезпечивши вихід з оточення та їхнє з'єднання з 15 стрілецьким корпусом 13-ї армії» [77].

У складі київського партизанського з'єднання — командир І. А. Хитриченко — вели боротьбу проти гітлерівських окупантів 63 бійці і командири-євреї. Підривники з'єднання П. Шленський і Д. Гороховський на початку жовтня 1943 р. зуміли при наявності великої ворожої охорони закласти пакети з толом під міст через річку Ірпінь. Міст довжиною до 150 метрів було зруйновано. Під час вибуху було піднято в повітря автомашину з 12 гітлерівцями, що рухалася по мосту. Один із загонів з'єднання очолював Б. Міндич. У червні 1943 р. група партизанів на чолі з ним підірвала підземний кабель, що вів до Берліна, знищила під час нічного бою 25 ворогів. У липні партизани загону розгромили приміщення поліції в с. Бабинцях, у вересні зірвали вивіз окупантами зерна, диверсійна група загону підірвала три ворожі ешелони і на ділянці Ворзель — Тетерів пошкодила полотно залізниці. На бік партизанів з липня по вересень 1943 р. перейшло 150 поліцаїв і козаків.

Загін Міндича, що налічував восени 1943 р. 95 бійців, організував оборону кількох сіл від відступаючих власівців. Командир загону передав достовірні розвідувальні дані і зброю командуванню 1-го гвардійського кавкорпусу, зокрема, 2 кулемети, 58 автоматів і гвинтівок, а також 14 коней [78].

У Кам'янець-Подільському партизанському з'єднанні ім. Ф. Михайлова (командир — А. З. Одуха) начальником радіовузла був М. Фурман. У бойовій характеристиці підкреслюється, що він у виключно складній обстановці оточення зумів винести з бою і зберегти радіомайно. З червня 1943 р. по квітень 1944 р. він передав 380 і прийняв 200 радіограм, що забезпечило систематичний безперебійний зв'язок з'єднання з УШПР. Як керівник радіозв'язку виявив неабиякі командирські здібності [79].

У складі з'єднання партизанських загонів Кіровоградської області сміливо діяв командир розвідувально-диверсійної групи Кам'янського загону А. Цемберг, колишній підпільник. Під час об'єднання з частинами Червоної армії ця група знищила 19 фашистів і захопила в полон 49. Полонених було передано 111-й Олександрійській стрілецькій дивізії. За відмінні бойові дії А. Цемберга було представлено до урядової нагороди [80].

Участь євреїв у підпільній і партизанській боротьбі проти гітлерівських окупантів в Україні була пов'язана з численними втратами і великими труднощами. Тисячі євреїв віддали життя під час боротьби у підпіллі, повстань в гетто, у партизанському русі. А труднощі в значній мірі переборювалися самовідданістю і сміливістю борців. Велике значення мали допомога і людяне ставлення багатьох партизанів і партизанських командирів — українців, росіян, інших — до євреїв.

Бойова діяльність євреїв у складі радянських партизанських формувань і підпілля в Україні — це яскрава сторінка боротьби проти гітлерівських загарбників. Вони внесли певний вклад у спільну антифашистську боротьбу всіх народів колишнього СРСР.

[1] Держ. арх. Рівнен. обл., ф. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 210.
[1a] «Черная книга».— Иерусалим, 1980.— С. 55.
[2] Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews 1941—1944.— Jerusalem, 1990.— Map № 2.— P. 224.
[3] Archiwum Centralnej Zydowskiej Komisji Historyczney w Polsce, m. 1670.— Archiwum ZJH w Warszawie.
[4] Ruch podziemny w ghettach i obozach (Materialy i dokumenty). Warszawie — Łódz.— Kraków, 1946.— S. 100—103; Spector Shmuel.— Op. cit.— P. 216—217.
[5] Шульмейстер Ю. А. Гитлеризм в истории евреев.— К., 1990.— С. 176.
[6] Арх. Яд Вашем.— № М—I/Е — 1005/895, 548/489; Літопис Борщівщини.— Борщів, 1993.— Вип. 4.— С. 12.
[7] Хонигсман Я. Катастрофа львовского еврейства.— Львов, 1993.— С. 42.
[8] Ruch podziemny w ghettach i obozach...— S. 155.
[9] Цит. за: Шульмейстер Ю. А. Указ. соч.— С. 177.
[10] Гельстон И. Счастье — умереть в бою // Высокий замок.— 1991.— 23.11.
[11] Biuletyn GKBZN w Polsce. Sprawozdanie Kacmana.— Warszawa.— T. VI.— S. 176—181.
[12] Ruch podziemny w ghettach i obozach...— S. 191—193.
[13] Там же.— С. 194.
[14] Там же.— С. 194—198.
[15] Хонигсман Я. Указ. соч.— С. 49—50.
[16–17] Непокоренная земля Киевская. Из истории всенародной борьбы в тылу врага.— К., 1985.— С. 19; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 169, арк. 154; Держ. арх. Київ. обл., ф. 5, оп. 2—6, спр. 176, арк. 147—148.
[18] Арх. Яд Вашем, ф. 0—33/2682.
[19] Держ. арх. Одес. обл., ф. 92, оп. 1, спр. 25, арк. 86; спр. 31, арк. 1—3.
[20] Арх. Яд Вашем, ф. М—33/313.
[21] Держ. арх. Дніпропетр. обл., ф. 19, оп. 8, спр. 1, арк. 60, 61.
[22] Там же, арк. 125.
[23] Там же, арк. 122, 126.
[24] Там же, арк. 123.
[25] ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 125.

[26] Там же, ф. 62, оп. 5, спр. 18, арк. 285; Партизанская дружба. Воспоминания о боевых делах партизан-евреев, участников Великой Отечественной войны.— М., 1948.— С. 120—121.

[27] ЦДАГО України, ф. 62, оп. 5, спр. 18, арк. 286; ф. 117, оп. 1, спр. 1, арк. 29—48; спр. 18, арк. 3—4.

[28] Держ. арх. Одес. обл., ф. 92, оп. 1, спр. 1, арк. 9 зв., 15 зв., 17 зв.

[29] Spector Shmuel.— Op. cit.— P. 278.

[30] Арх. Яд Вашем, 03/2375.

[31] Spector Shmuel.— Op. cit.— P. 279.

[32] Партизанская дружба...— С. 72.

[33] Бегма В. А., Кизя Л. Е. Шляхи нескорених.— К., 1977.— С. 186.

[34] Партизанская дружба...— С. 72, 73.

[35] Арх. Яд Вашем, 03/2375.

[36] Держ. арх. Волин. обл., ф. 597, оп. 1, спр. 46, арк. 5, 6, 32.

[37] Партизанская дружба...— С. 75—79.

[38] Арх. Яд Вашем, 033/521.

[39] Там же, 033/524.

[40] Голос инвалида войны.— 1989.— № 2.— С. 48—49.

[41] Ruch podziemny w ghettach i obozach...— S. 154—155.

[42] Archiwum ZIH w Warszawie. Pamientnik № 170 S. Weilera.

[43] Ruch podziemny w ghettach i obozach...— S. 160—161.

[44] Там же.— С. 162—164.

[45] Бринский А. По ту сторону фронта. Воспоминания партизана.— М., 1958.— С. 380—384.

[46] Арх. Яд Вашем, 03/2367.

[47] ЦДАГО України, ф. 116, оп. 1, спр. 7, арк. 95.

[48] Арад И. Холокауст. Катастрофа европейского еврейства. Яд Вашем.— Иерусалим, 1990.— С. 86.

[49] ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 102, арк. 15.

[50] Там же, арк. 16.

[51] ЦДАГО України, ф. 116, оп. 1, спр. 27, арк. 23, 44, 56—60; ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 102, арк. 16, 21, 45.

[52] Держ. арх. Рівнен. обл., ф. 1, оп. 1, спр. 14, арк. 21.

[53] Підрахунки зроблені за: ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 113, 114, 119, 125, 127, 129; ф. 64, оп. 1, спр. 31—38, 42, 62; Держ. арх. Рівнен. обл. ф. 1, оп. 1, спр. 14а, 21; Партизанская дружба. Воспоминания о боевых делах партизан-евреев, участников Великой Отечественной войны.— М., 1948.— С. 69—79, 128—131.

[54] Spector Shmuel. Op. cit.— P. 322—323.

[55] ЦДАГО України, ф. 64, оп. 1, спр. 31—38, 42, 62; спр. 103, арк. 36—38.

[56] Там же, спр. 34.

[57] Там же, спр. 56, арк. 130—132; Партизанская дружба...— С. 61—62.

[58] ЦДАГО України, ф. 62, оп. 5, спр. 132, арк. 46—47.

[59] Із свідоцтва С. Юдовича — диктофонний запис зроблено С. Єлисаветським у травні 1994 р. у м. Рівному.

[60] ЦДАГО України, ф. 62, оп. 5, спр. 132, арк. 46; Клоков В. И. Два партизана // Партизанская дружба...— С. 139—140.

[61] Давидзон Я. Уходили в поход партизаны.— К., 1975; Орлята партизанских лесов.— К., 1979.— С. 87—93.

[62] Партизанская дружба...— С. 67.

[63] ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 114, 119, 127; спр. 119, арк. 35, 50, 54.

[64] Там же, спр. 127, арк. 31; спр. 125, арк. 68.

[65] Партизанская дружба...— С. 28—30.

[66] ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 126, арк. 42, 42 зв.

[67] Там же, спр. 125, арк. 39, 39 зв.

[68] Там же, спр. 127, арк. 102—104; Голос инвалида войны.— 1989.— № 2.— С. 27, 49—50.

[69] ЦДАГО України, ф. 69, оп. 1, спр. 12, арк. 31.

[70] Бегма В. А., Кизя Л. Е. Назв. праця.— С. 455.

[71] ЦДАГО України, ф. 69, оп. 1, спр. 17, арк. 143; спр. 12, арк. 167, 190; спр. 13, арк. 37.

[72] Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945.— К., 1975.— Т. 3.— С. 419.

[73] Держ. арх. Вінниц. обл., ф. Р—6022, оп. 1, спр. 36, арк. 11—13.

[74] ЦДАГО України, ф. 116, оп. 1, спр. 30, арк. 55, 57, 67, 68.

[75] Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945.— К., 1968.— Т. 2.— С. 184.

[76] ЦДАГО України, ф. 95, оп. 1, спр. 18, арк. 21.

[77] Там же, ф. 62, оп. 5, спр. 41, арк. 218.

[78] Там же, ф. 77, оп. 1, спр. 11, 12, 13, 14; спр. 1, арк. 131—132; ф. 166, оп. 2, спр. 32, арк. 2—8.

[79] Там же, ф. 96, оп. 1, спр. 57, арк. 78.

[80] Держ. арх. Кіровогр. обл., ф. 429, оп. 3, спр. 19, арк. 132.

О. Є. Лисенко (Київ)

До питання про становище церкви в Україні у період другої світової війни

Боротьба за вплив на свідомість людей у всі часи була пріоритетним напрямом діяльності більшовицької партії. В ідеологічні параметри радянської системи не вписувалися віра людей в Бога та діяльність впливової церковної ієрархії, адже в цьому вбачалася примара внутрішньої опозиції, неприйняття соціалістичних ідеалів.

Надзвичайною гостротою відзначалися стосунки кліру і сталінського режиму на Україні. Наявність кількох конфесій, сила освячених століттями народних традицій, які було важко викоренити протягом кількох десятиліть, не давали змоги радянській владі розраховувати тут на швидкий успіх.

Духовна люмпенізація народу супроводжувалась акціями, спрямованими на ліквідацію тих конфесій, які сповідували, окрім християнських, ще й ідеї відродження української суверенної державності.

До 1939 р. в Україні залишалися лише 3 митрополити та один архієпископ Російської православної церкви (РПЦ). На початку того ж року в республіці не було жодного православного архієрея і лише в грудні, після приєднання західноукраїнських земель до УРСР, Московська патріархія призначила екзархом на Україні архієпископа Миколая [1]. Загальна кількість храмів на українських землях у цей час ледь сягала 9 % дореволюційної.

Нові труднощі чекали більшовицький режим на території Західної України, де за переписом 1931 р., здійсненим польськими властями, проживали 2 млн. римо-католиків, 1,5 млн. православних, 800 тис. іудеїв [2]. На 1939 р. там налічувалося 35 громад, 17 пасторів, близько 5 тис. віруючих Української євангельсько-реформованої церкви [3], очолюваної прибулими з-за океану П. Кратом і В. Кузівом.

Предметом особливого занепокоєння радянських керівників стала авторитетна в цьому регіоні Українська греко-католицька церква (УГКЦ), яка напередодні другої світової війни мала 3040 парафій, 4 млн. 283 тис. віруючих, 4 440 каплиць, 5 єпархій [4]. Це була поважна сила, з якою слід було рахуватися. Тим більше, що УГКЦ, ставши генератором національної самосвідомості місцевого населення, мала досвід протистояння, протидії асиміляторській політиці польського уряду. Глава уніатів митрополит А. Шептицький, який так і не присягнув польським властям, залишався послідовним поборником прав своєї пастви і після входження Західної України до складу УРСР. Наділений непересічними людськими та громадянськими якостями, А. Шептицький не боявся апелювати до найвищих урядових чиновників, коли їх дії зачіпали інтереси його конфесії. Одним з адресатів митрополита став секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов, за вказівкою якого в результаті на деякий час були зменшені грабіжницькі побори та оподаткування духовенства і парафій [5].

Однак епізодичні вияви поміркованого ставлення жерців культу особи Сталіна до служителів релігійного культу суттєво не вплинули на загальну тенденцію. Близько 40 уніатських священиків були ув'язнені і вивезені на Схід; ще близько 100 — покинули свої парафії і подалися до Польщі [6].

Прагнучи втілити в життя українську національну ідею, митрополит А. Шептицький водночас не полишав ні на мить піклуватися інтересами папського престолу. Користуючись повноваженнями, наданими йому ще у 1908 р. Пієм X, він 9 жовтня 1939 р. поділив територію Радянського Союзу на екзархати «апостольської столиці». Екзархами було призначено: на Волині, частині Полісся, Холмщині та Підляшші,

возз'єднаних з УРСР,— єпископа Миколу Чернецького, в Центральній Росії та Сибіру — ігумена студитів Климентія Шептицького, на Україні — єпископа Йосипа Сліпого, в Білорусії — єпископа Антонія Неманцевича. Твердо відстоюючи свою позицію, А. Шептицький домігся від папи Пія XII, який 26 вересня 1940 р. анулював усі надзвичайні повноваження «львівського руського митрополита і архієпископа львівського, галицького та крем'янецького», погодитись з «уніатською акцією», започаткованою Львівським собором 18—19 вересня 1940 р. Суть цієї акції зводилася до поширення уніатства на якомога більших територіях.

22 грудня 1941 р. із святої столиці прийшло благословення дій А. Шептицького та його сподвижників у вигляді листа, підписаного секретарем Східної конгрегації кардиналом Е. Тіссераном. При цьому обережний Ватикан наказував не розголошувати завдань «уніатської акції» і не публікувати прізвищ новопризначених екзархів [7].

Думається, однак, що реальний стан справ був відомий Москві, де звикли до послідовно антирадянської позиції католицької ієрархії, так як до необхідності рахуватися з її впливом у світі. Крім того, в той час вже йшла війна і на перший план висувалися інші проблеми.

Долю ж православної церкви в західному регіоні України, паства якої проживала в основному на Волині, вирішив розкол 1940 р.: єпископ Микола Ярушевич, який очолив «філіал» РПЦ на возз'єднаних землях, дістав сильного противника в особі єпископа Полікарпа Сікорського з Дубнівсько-Горохівської діецезії (єпархії), який проводив богослужіння українською, а не церковнослов'янською мовою та відстоював курс на автокефалію українського православ'я.

Слід зауважити, що рух за відокремлення УПЦ від Московської патріархії розпочався задовго до цього. Ще після Лютневої революції по всій Україні відбулися єпархіальні з'їзди, які ратували за повернення українській церкві давніх прав, відібраних ще 1686 року [8]. Щоправда, тоді йшлося тільки про автономію.

Визвольні змагання прискорили скликання Всеукраїнського собору, який відкрився у Києві 19 січня 1918 р. На ньому мала бути остаточно вироблена платформа, що регулювала б відносини між Українською та Російською православними ієрархіями. Наступ більшовицьких військ на Київ перервав наради Собору і відсунув питання про самостійність УПЦ на тривалий час [9].

Окупація України німецькими та румунськими військами змінила релігійну ситуацію. На окупованих нацистами землях діяли дві церкви — автономна й автокефальна, православні ієрархи яких вели активний пошук шляхів та засобів існування за нових умов. 1942 року відбулось їх злиття в єдину Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) на чолі з Полікарпом Сікорським.

Щодо ставлення німецької адміністрації до релігійного життя на Україні, то вона не створювала серйозних перешкод для виявлення релігійних почуттів населення, однак прагнула не допустити об'єднання церков. Такі інструкції одержали вищі чиновники СС ще перед початком наступу на СРСР.

Війна розколола український народ, виразно окреслила політичні настрої різних його частин. Духовенство, як це було і до гітлерівського нашестя, не залишалося стороннім спостерігачем того, що діялося в країні. Одні священики залишилися прихильними до радянської влади, інші виявляли лояльність щодо німецьких властей, а частина, свідома свого громадського обов'язку, присвятила себе боротьбі за суверенну Українську державу. Треба сказати, що керівництво ОУН та командування УПА розраховували на підтримку духовних провідників народу в цій складній справі. В одній з листівок під назвою «За що бореться УПА?» командування повстанців проголошувало: «а) За свободу друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду, проти офіційного насаджу-

вання суспільності світоглядних доктрин і догм, б) за вільне визнання і виконання культів, які не суперечать громадянській моралі, в) за відокремлення церковних організацій від держави» [10].

ОУН та УПА користувалися симпатією значної частини пастирів та їх парафіян, що непокоїло не тільки гітлерівців, а й радянське керівництво. Партійні функціонери вищого рангу систематично інформувалися про стан релігійних справ та настрої населення окупованих територій. Органи НКДБ й НКВС складали для них доповідні записки та донесення. Досить було розповсюджувати тексти Біблії чи Євангелія українською мовою, щоб опинитися в таємних чорних списках «націоналістів», «шовіністів» тощо. Те, що релігійне життя на Україні навіть за часів гітлерівської навали було предметом пильної уваги КП(б)У, органів безпеки та внутрішніх справ, свідчить про те, що боротьба з церковними інструкціями становила важливу ланку в діяльності тоталітарної держави.

Цікаво, що дані, які з різних джерел надходили до вищих партійно-радянських чиновників, хоча й мали ідеологічне забарвлення, все ж досить повно відбивали реалії. Так, в доповідній записці наркома НКВС України Сергієнка Хрущову від 27 березня 1943 р. міститься досить симптоматичне визнання: «Торкаючись церковної політики окупантів, потрібно сказати, що на початку свого приходу німці приглядались до обстановки, вивчали її; церковну ініціативу, з яких би кіл вона не надходила, підтримували, але обережно спрямовували її у вигідному для себе напрямку» [11]. А в донесенні оперативної розвідувальної групи від 1 вересня 1942 р. відзначалося: «Враховуючи непопулярний в минулому серед широких кіл віруючих досвід самосвятства української автокефальної церкви (УАПЦ), на чолі якої колись стояв митрополит Липківський, окупаційні власті прагнуть свою церковну політику проводити через канонічно правильно висвячений єпископат, підбираючи бажаних для себе кандидатів у єпископи. Щоб грубо не порушувати церковних канонів і не скомпрометувати свою церковну політику в очах віруючих і духовенства, німці поставили на окупованій території українського архієпископа Луцького і Козельського — Полікарпа Сікорського, оголосивши його «адміністратором» української автокефальної церкви та організувавши при ньому «церковну раду» [12]. Далі в документі йдеться про те, що, окрім верховної церковної ради, в областях створені єпархіальні ради, а при міських управах — відділи культів. Окупаційна адміністрація дозволила єпархіальним радам відкривати короткострокові богословські курси для підготовки священиків, на яких вивчалися теологія, філософія, німецька мова, українознавство. Розпочалося друкування релігійної літератури українською мовою. Віруючим були повернені культові споруди, за радянських часів переобладнані для господарських та культурно-освітніх потреб. З приходом німецьких військ до Харкова там залишалося лише дві церкви, придатні для богослужінь, а навесні 1942 р. вже діяло 18 храмів.

Показово, що німці, маючи практично безроздільне панівне становище в краї, вважали за потрібне враховувати настрої віруючої частини населення і духовенства. Радянська ж влада свого часу не лише ігнорувала цей морально-психологічний фактор, а й беззастережно здійснювала атеїстичну експансію в найбільш руйнівних формах.

З початком визволення України керівництво республіки одержувало по різних каналах дедалі більше повідомлень щодо релігійного життя. 24 березня нарком внутрішніх справ УРСР подав до ЦК КП(б)У та Раднаркому об'ємну доповідь про діяльність церкви Харкова та Лівобережної України, а трьома днями пізніше — про сектантів Харківщини в період окупації [13]. В кінці квітня він же інформував Хрущова про те, що заможна частина вірменського населення Харкова в зайнятому німцями місті зосередила свої зусилля на відкритті вірменської грегоріанської церкви [14]. У всіх цих документах духовенство та релігійні

громади звинувачуються або в співробітництві з окупантами, або ж у пасивності та індиферентності щодо них.

Важкий, сповнений трагічних невдач хід війни, перші спроби осмислення причин поразок Червоної Армії підштовхували вищі ешелони влади до розуміння того, що з церквою та віруючими слід рахуватися. Духовенство подавало посильну допомогу радянським збройним силам, пораненим воїнам, сім'ям загиблих, сиротам. Моральні засади християнства, його послідовна орієнтація на одвічні людські цінності виявилися вищими за відчуття образи і політичної кон'юнктури. Далекі від дипломатичних інтриг та політиканства рядові священнослужителі та їх паства самовіддано несли свій Хрест в ім'я миру і злагоди, прагнучи допомогти своєму ближньому чим могли. У спецповідомленні Сергієнка до ЦК партії від 9 травня 1943 р. йдеться про реакцію віруючих та духовенства визволених районів Ворошиловградської, Харківської, Сталінської областей на дозвіл провести нічні пасхальні богослужіння. Нарком внутрішніх справ констатував патріотичне піднесення православної пастви, що виявилося у збиранні подарунків для поранених, які перебували у місцевих госпіталях, і фронтовиків. Лише у двох церквах Ворошиловграда було зібрано 1500 посилок для червоноармійців, у церкві Куп'янська — сотні посилок і 5000 крб. грошима [15].

Незабаром розпочалися й безпосередні контакти кліру і влади. 22 лютого 1944 р. Хрущов писав Сталіну: «Сьогодні... я приймав представників православних громад і духовенства м. Києва в особі секретаря екзарха України священика Скоропостижного, протоієрея Славінського, архімандрита Еразма Довбенка і секретаря Комітету православних церковних громад Сецінського. Делегація просила мене передати Вам вдячність віруючих м. Києва за визволення столиці України від німецьких окупантів і привітати Вас з 26-ю річницею Червоної Армії. Вони вручили мені квитакції про здачу до фонду оборони країни 150 000 крб., зібраних серед віруючих і духовенства православних церковних громад м. Києва. Делегація вручила мені листа для Вас і просила передати його Вам» [16].

Виявляючи лояльність до радянської влади, православна ієрархія, громади віруючих сподівалися на встановлення довготривалих доброзичливих стосунків з державою на принципах довіри і взаєморозуміння.

Злам, що настав у ході війни, початок вигнання гітлерівців з території України поставили перед керівництвом республіки завдання не лише відбудови зруйнованого господарства, а й відродження довоєнного ідейного, етичного, побутового клімату в суспільстві, фундаментом якого були ідейно-політична уніфікація, псевдоколективізм, сліпа віра в безгрішність Сталіна і його оточення. Занепокоєння радянських вождів моральним станом населення, що тривалий час перебувало на окупованих нацистами землях, виявилося, зокрема, у створенні спеціальних органів, які відали релігійними питаннями — Ради у справах Російської православної церкви і Ради у справах культів при Раднаркомі СРСР. Передувала цьому зустріч Сталіна і Молотова з митрополитами Сергієм, Олексієм та Миколаєм 22 серпня 1943 р., яка мала знаменувати собою нову віху в стосунках православної церкви та комуністичного режиму. На прийомі вождь санкціонував скликання Архієрейського собору для обрання патріарха. Собор відбувся 12 вересня того ж року. «Манни небесної», що милостиво просипалась над РПЦ, майже не вистачало для інших конфесій. Лише євангельські християни і баптисти трохи пізніше одержали право на створення власного центру. Ставлячи Російську православну церкву над іншими ієрархіями, Сталін закріплював за нею роль національно-державної. Це мало окреслити пріоритети, які повинні були зцементувати, консолідувати народ перед новими випробуваннями, на що таким щедрим було більшовицьке правління.

14 вересня 1943 р. РНК СРСР прийняв постанову про організацію Ради у справах РПЦ, уповноважені якої діяли при урядах союзних рес-

публік та обласних виконавчих комітетах. Через інститут уповноважених вирішувалися питання реєстрації церковних громад, відкриття нових парафій, конфліктні ситуації. 18 травня 1944 р. постановою уряду № 572 створено Раду в справах релігійних культів, що мала аналогічні структуру і функції, які полягали у здійсненні зв'язку між державними органами та керівниками релігійних об'єднань — мусульманського, іудейського, буддійського віросповідань, вірменсько-грегоріанської, старообрядської, греко-католицької та лютеранської церков і сектантських організацій [17]. Обидві Ради були елементом централізованого державного механізму і діяли запрограмовано у строго визначених межах. До жовтня 1944 р. з їх відома було відкрито понад 200 храмів, значна частина з них — в Україні.

Пізніше, в 1945 р., у Києві, Одесі, Луцьку було дозволено відкрити богословсько-пастирські курси. Російському православ'ю повертається Києво-Печерська Лавра, а із запасників музеїв до діючих храмів — «чудотворні мощі», культові предмети, вилучені у 20—30-і роки. З'явилися можливості для діяльності монастирів.

Однак водночас спостерігалося прагнення цих органів втручатися в усі сфери церковного життя, що, по суті, межувало з практикою поліцейського нагляду та контролю.

Під впливом «нового курсу» стосовно релігії вищі партійні інстанції України дедалі частіше звертали увагу на випадки адміністрування, беззаконня місцевих властей. В протоколі засідання Політбюро ЦК КП(б)У (лютий 1945 р.) наголошувалося: «ЦК КП(б)У відзначає, що окремі керівники місцевих органів влади в Житомирській і Кам'янець-Подільській областях самочинно проводять закриття церков і костьолів, а також грубо втручаються в розпорядок церковних служінь. Такі дії є неправильними і, по суті, провокаційними». ЦК партії наклав стягнення на ряд відповідальних працівників, винних у порушенні чинного законодавства щодо культів [18].

Про масштаби подібних явищ свідчить той факт, що лише з березня до вересня 1944 р. до уповноваженого у справах РПЦ при Раднаркомі УРСР надійшло понад 400 скарг і звернень віруючих, духовенства, монастирів [19]. Навіть благодійні акції релігійних громад контролювалися і не завжди зустрічали розуміння влади. При цьому впадає в око небажання центру рахуватися з особливостями різних регіонів країни і прагнення самочинно вирішувати всі питання. Так, у липні 1945 р. член Ради у справах РПЦ при РНК СРСР Іванов надіслав уповноваженим по Україні Ходченку і по Сталінській області Черноморченку листа такого змісту: «Повідомляю, що служителів культу, які звертаються до Вас за дозволом організації духовних концертів у церквах у благодійних цілях, Вам належить спрямовувати до єпископа, який в кожному окремому випадку узгоджує це питання з Вами і в залежності від Вашого рішення він безпосередньо повідомляє представникам підвідомчого йому відомства результат. Рада не бачить будь-якої необхідності в проведенні таких концертів, особливо на Україні» [20]. Так спрацьовував горезвісний бюрократичний синдром, що виявлявся у принципі «тягнути і не пускати» і прагненні будь-що ускладнити навіть найпростіші справи.

Між тим під впливом подій, що відбувалися в Західній Україні, у партійно-радянської верхівки формувалося специфічне ставлення до уніатської церкви, яка асоціювалась з українським «буржуазним» націоналізмом. Греко-католицька церква з часів Берестейської унії 1596 р. залишалась носієм української національної ідеї, одним з вирішальних факторів формування самосвідомості населення західноукраїнського регіону. Звинувачення в колабораціонізмі тих, хто в пошуках шляхів до створення української суверенної держави потрапив до тенет III-го рейху, рівною мірою впало на все уніатське духовенство, оскільки було відомо, що всі 32 делегатури, створені у дистрикті «Гали-

чина», в різний час очолювались священиками-уніатами. На Самбірщині «національною радою» керував отець декан Ю. Плешкевич, в Старому Самборі — священик М. Юзвяк; «український комітет» в Брюховичах поблизу Львова митрополичий ординаріат дозволив очолити настоятелю місцевої церкви отцю М. Лещинському. Головою однієї з делегатур Львова став священик І. Годунько, а головою окружного «українського комітету» коломийський крайогауптман Фолькман затвердив отця декана М. Русина.

Греко-католицька церква відігравала роль консолідуючого духовного елементу в ході формування дивізії СС «Галичина». Тоді, коли у вермахті один капелан призначався на 15 тис. особового складу, в дивізії СС «Галичина» ця пропорція становила 1 до 400—500 [21]. Не залишилася непоміченою і діяльність митрополита А. Шептицького, який контактував з губернаторами К. Ляшем та О. Вехтером, шефом абверу Канарісом, а з поверненням радянської влади почав «бомбардувати» її різними вимогами. В одному з листів голови Львівського облвиконкому Козиріва та секретаря обкому партії Грушецького до уряду УРСР та ЦК КП(б)У сповіщалося про те, що глава УГКЦ з усією гостротою порушує такі питання перед владними структурами: «1) залишити в лікарні, яка ним організована ще до 1939 р. і переобладнана нами в 1939—1940 рр., каплиці для відправи релігійної служби (сповідь хворих, причастя і т. п.), а також дозволити черницям-сестрам працювати в лікарні і носити чернечий одяг; 2) не брати до Червоної Армії студентів — слухачів духовної семінарії; 3) залишити в духовній консисторії друкарню (яку німці взяли у 1942 р. з приміщення виконкому облради і передали монастиреві), для друкування молитовників, молитв та інших матеріалів релігійного змісту, але за дозволом облліт-контролю». Виклавши свої міркування з приводу цих вимог, керівники області, посилаючись на особливості релігійної ситуації у Львові, просили у вищих інстанцій допомоги і направлення до міста кваліфікованого уповноваженого у справах релігійних культів [22].

Незважаючи на вияви толерантності з боку уніатської церкви, радянське керівництво роздратовано реагувало на притаманне їй бачення багатьох проблем, а тому намагалось будь-якими засобами підірвати її вплив і авторитет серед населення Західної України.

В грудні 1944 р. у Раді в справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР був прийнятий архімандрит Климентій Шептицький. Очолювана ним делегація передала два листи на ім'я Сталіна і уряду, в яких висловлювалася «вдячність радянській владі та Червоній Армії за звільнення України», порушувалися питання про шляхи регулювання стосунків між державою та уніатською церквою, а також йшлося про передачу фонду Червоного Хреста 100 тис. крб. Посланці греко-католицького духовенства наголошували, що «Західна Україна понад 300 років живе відмінним від Східної України життям і що внаслідок цього у неї інші звичаї... життя, культура і релігія, а тому необхідно зміну робити обережно..» [23]. Заручившись попередньо підтримкою Молотова і Хрущова, Рада відповіла, що перед радянським законом усі рівні, а, отже, всі релігійні організації діють в рамках існуючого законодавства про культи і для УГКП не буде винятку.

Втім, його було зроблено — саме уніати стали головним об'єктом цькування як «агенти Ватикану», що, у свою чергу, називався «захисником фашизму». Утиски греко-католицької церкви продовжувалися і в повоєнний час. Розкол, учинений в УГКЦ після смерті А. Шептицького ініціативною групою на чолі з настоятелем Преображенської церкви у Львові Г. Костельником, був розцінений як великий успіх органів державної безпеки. Однак і після березня 1946 р., коли Львівський собор УГКЦ прийняв ухвалу про ліквідацію унії з Римом і возз'єднання з РПЦ, каральні органи вели боротьбу на знищення проти 281 уніатського священика, що відмовився порвати з Ватиканом і пов'язав свою

долю з оунівським підпіллям. Що стосується учасників Собору, то за винятком добровільних прибічників Г. Костельника, всі вони разом з «ініціатором» цього форуму були поставлені спецслужбами перед альтернативою: або написати заяву про «возз'єднання» за підготовленим зразком, або ж стати об'єктом оперативної розробки НКДБ.

Чергового удару УГКЦ зазнала в ході реалізації угод між Польщею, з одного боку, та СРСР і УРСР, з іншого, щодо проблеми кордонів і репатріації польського та українського населення. На території Польщі після встановлення нової лінії кордону опинились апостольська адміністрація Лемківщини та більше третини Перемиської єпархії разом з єпископом Й. Коциловським. Переселення сотень тисяч українців підривало соціальну базу уніатської церкви, а водночас і УПА.

У червні 1946 р. польська адміністрація заарештувала єпископа Й. Коциловського і передала його НКВС УРСР. Керівництво Польщі «увімкнуло» зелене світло для наступу на позиції УГКЦ: в грудні 1946 р. папська канцелярія призначила примаса Гльонда апостольським делегатом уніатської церкви в Польщі; польське духовенство захопило український греко-католицький собор, а влада конфіскувала єпископську резиденцію. Щоб надати цій експансії легітимного характеру, Гльонд 1 квітня 1947 р. призначив каноника В. Гриника, вищу духовну особу Перемишльської єпархії, своїм генеральним вікарієм для українців-католиків. А потім була операція «Вісла» — масова депортація українців з південного сходу Польщі в західний регіон країни, що розпочалася в кінці квітня 1947 р. Формально останній удар по УГКЦ на етнічних українських землях польський уряд завдав 29 вересня 1949 р., «делегалізувавши» її спеціальним декретом [24].

Відсутність автономного республіканського органу з відповідними повноваженнями в питаннях релігійного життя України ставала причиною того, що проблеми, які вимагали вдумливого аналізу і своєчасної дії, переадресовувалися інстанціям з дещо іншою компетенцією. Прикладом може бути такий епізод. У листах, надісланих 4 липня 1944 р. секретарем Волинського обкому КП(б)У Профатіловим Хрущову і Коротченку, повідомлялося про діяльність Римсько-католицького комітету допомоги бідним католикам, організованого у вересні 1941 р. за ініціативою єпископа римо-католиків Луцька Адольфа Шеленжика і очолюваного ксьондзем Владиславом Буковинським. Керівництво республіки інформувалося про джерела, з яких надходили кошти до комітету, соціальну базу та політичну орієнтацію цього руху. Зокрема, зверталася увага на інтенсивні зв'язки керівництва комітету з польськими офіцерами та особисті стосунки єпископа Шеленжика з генералом Берлінгом, який обіцяв матеріальне сприяння організації під час відвідин сановного душпастиря. Далі в документі зазначалося: «Встановлено, що вся діяльність комітету супроводжується активною клерикальною і націоналістичною пропагандою. Отже, як правило, ксьондзи завжди при нагоді та спеціально закликають прихожан до активної участі в роботі комітету, вказуючи про святий обов'язок католиків допомогти своїм братам по релігії та національності, яким, мовляв, ні від кого чекати допомоги». Визнаючи великий авторитет комітету серед польських мешканців міста, Профатілов звертався за порадою — як у такій ситуації поводити себе обкому?

Коротченко доручив відповідним партійним інстанціям з'ясувати питання і допомогти волинським функціонерам, Хрущов же лише лаконічно позначив: «Тов. Рясному», тобто тодішньому наркому внутрішніх справ УРСР [25]. Отже, зрозуміло, в якій площині перший секретар ЦК КП(б)У сприймав одержану інформацію. Симптоматично, що розв'язання цієї проблеми покладалося не на партійний апарат чи Раду в справах релігійних культів при Раднаркомі України, а на силовий орган.

Незважаючи на в цілому негативне ставлення до кліру, перші особи в державі змушені були враховувати світоглядну специфіку мешканців

західноукраїнських областей, оскільки цей край став основною ареною діяльності підпільної мережі ОУН та формувань УПА. Звернення РНК УРСР та ЦК КП(б)У до місцевого населення публікувалося, зокрема, в розрахунку на лояльну частину священиків, які, розуміючи істинний стан речей, змогли б переконати своїх парафіян у безперспективності боротьби проти радянської влади і Червоної Армії. І такі сподівання почасти справдилися. З церковних амвонів часто лунали заклики до членів загонів УПА скласти зброю, припинити братовбивчу війну [26]. Разом з тим переважна більшість духовенства не повірила в щирість намірів радянських властей і різними засобами підтримувала національно-визвольний рух.

З нагоди визволення України від нацистської окупації патріарший екзарх України митрополит Київський і Галицький Іоанн звернувся до Хрущова з листом, в якому, зокрема, говорилося: «У цей світлий і урочистий момент віруючі і духовенство, звільнені від кайданів фашизму, перш за все висловлюють палку і безмежну подяку великому Сталіну, а Вас, дорогий Микито Сергійовичу, як вірного його соратника, главу уряду УРСР, сердечно вітають із світлим і радісним святом визволення Радянської України» [27]. В цьому, як і в інших зверненнях релігійних організацій до радянських властей, рельєфно проступає бажання знайти грунт для порозуміння і неантагоністичного співіснування.

Однак довгожданий мир, який прийшов на багатостраждальну українську землю, не зняв усієї гостроти у взаєминах церкви і держави. Напруження у цих стосунках живилося тим, що Рада у справах РПЦ і Рада у справах релігійних культів стали інструментом для грубого втручання в повсякденне церковне життя. Це виявилося, зокрема, в адміністративному об'єднанні кількох парафій в одну, встановленні верхньої межі віку, до якого дозволялося здійснювати обряд хрещення, утисках і перешкодах, що чинилися в процесі реєстрації релігійних громад чи спробах повернення церковних приміщень, націоналізованих у 20—30-ті роки [28]. Свідченням нерівноправного «партнерства» у відносинах були сотні скарг і звернень від віруючих, духовенства, монастирів, які поступали на адресу уповноваженого Ради при Раднаркомі УРСР [29].

Отже, поворот у стосунках між сталінським режимом і церковними інституціями в роки війни мав з боку першого суто декларативний, номінально-пропагандистський характер.

[1] Єленський В. Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917—1990).— К., 1994.— С. 13.

[2] Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма.— Львов, 1983.— С. 146—148.

[3] Перший світовий конгрес вільних українців.— Вінніпег — Нью-Йорк — Лондон, 1969.— С. 384.

[4] Теодорович Н. Ліквідація Греко-Католицької Церкви в СРСР // Український збірник.— Мюнхен, 1960.— Кн. 17.— С. 79.

[5] Центральний державний архів громадських організацій України. Ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 887, арк. 6—7. (далі — ЦДАГО України).

[6] Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти «радянизації» Західної України (вересень 1939 — червень 1941) // Укр. іст. журн.— 1993.— № 3.— С. 12.

[7] Правда про унію: Док. і матеріали.— Львів, 1968.— С. 316—318, 294—299.

[8] Докладніше див.: Огієнко І. І. Українська церква.— К., 1993.— Т. 1; Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн.— К., 1994.— Кн. 3.

[9] Божко Н., Цубов Л. Церква України в добу Центральної Ради // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень II круглого столу (Львів, 4, 5 квітня 1992 р.).— К., Львів, 1992.— С. 11—12.

[10] ОУН—УПА в роки війни // Молодь України.— 1992, 15 вересня.

[11] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 23, спр. 45, арк. 16.

[12] Там же, спр. 115, арк. 34—36.

[13] Там же, арк. 1—34.

[14] Там же, спр. 689, арк. 1—15.

[15] Там же, спр. 90, арк. 41—42.
[16] Цит. за: Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов на Україні.— К., 1990.— С. 32.
[17] Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України), ф. 4648, оп. 2, спр. 1, арк. 1—5.
[18] Єленський В. Є. Назв. праця.— С. 15.
[19] ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 5, арк. 5—30.
[20] Там же, спр. 8, арк. 13.
[21] Меньковецкий Д. Й. Антинародная деятельность униатской церкви в годы войны. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Львов.— 1974.— С. 17.
[22] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 887.
[23] Цит. за: Одинцов М. И. Путь длиною в семь десятилетий от конфронтации к сотрудничеству: государственно-церковные отношения в истории советского общества // На пути к свободе совести.— 64.
[24] Омельчук М. Ліквідація Греко-католицької церкви в Польщі (1944—1947) // Тези повідомлень II круглого столу (Львів, 4—5 травня 1992 р.).— С. 42—43.
[25] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, Ч. 1, спр. 1030, арк. 13.
[26] Там же, спр. 890, арк. 6, 13.
[27] Цит. за: Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов на Україні.— С. 32—33.
[28] ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 8, арк. 13; спр. 12, арк. 2, 6, 7, 13.
[29] Там же, спр. 13, арк. 6.

О. В. Буцько (Київ)

Ставлення до Червоної армії населення визволених країн Європи (1944—1945 рр.)

Парадокс, але саме Збройним Силам держави з авторитарним режимом випала доля визволяти народи європейських країн від коричневої чуми, водночас готуючи грунт для насадження в них радянської системи.

Дивними сьогодні здаються декому й висловлювання Й. В. Сталіна, що характеризують його як цілком нормальну і навіть гуманну людину. Стосовно нашої проблеми можна нагадати хоча б відомий виступ Голови ДКО 3 липня 1941 р., в якому він упевнено й спокійно заявив: «Метою цієї всенародної Вітчизняної війни проти фашистських гнобителів є не тільки ліквідація небезпеки, що нависла над нашою країною, а й допомога всім народам Європи, які стогнуть під ярмом німецького фашизму».

Заслуговує на увагу й такий вислів Сталіна: «Гітлери приходять і йдуть, німецький народ залишається». Сказано сильно, справедливо й переконливо.

Але найбільш дивним є те, що за три роки кровопролитних боїв на своїй території ці заяви не віджили й були втілені в життя.

Мета даного повідомлення — розглянути на основі документів та матеріалів, почерпнутих в основному з Архіву Міністерства оборони Російської Федерації, зокрема з фонду ГоловПУ РСЧА, традиційну тему визвольної місії Радянських Збройних Сил в Європі у нетрадиційному ракурсі — з боку ставлення населення країн — колишніх союзниць фашистської Німеччини — до Червоної армії. Зрозуміло, що донесення політвідділів фронтів і армій, радянських військових комендатур мають дещо однобічний характер і висвітлюють головним чином позитивну сторону взаємовідносин, що певною мірою зумовило тон і характер нашого повідомлення.

Зазначимо, що з восьми європейських країн, визволених від фашизму Червоною армією, в три з них (Польщу, Чехословаччину та Югославію) радянські війська ввійшли на основі відповідних урядових угод. В усі інші — ті, які активно воювали проти Радянського Союзу (Німеч-

чина, Австрія, Угорщина, Румунія) або проводили проти нього ворожу політику (Болгарія),— прихід радянських військ був воєнною необхідністю.

В ніч на 27 березня 1944 р. війська 2-го Українського фронту, форсувавши р. Прут, почали вигнання з Румунії німецько-фашистських військ. Вступ Червоної армії на територію Румунії викликав не тільки страх у її фашистських правителів, а й стривоженість серед населення. Адже румунські солдати разом з німцями протягом 3-х років чинили немало злочинів на радянській землі.

Щоб уникнути паніки серед мирних румунських громадян, радянський уряд 2 квітня 1944 р. зробив заяву, в якій, зокрема, відзначив, що він не має на меті захопити якусь частину румунської території і що прихід Червоної армії в межі країни диктується виключно воєнною необхідністю. І все ж перший місяць перебування радянських військ на території Румунії показав, що обстановка тут залишалася вкрай нестабільною, настрій населення — настороженим. Однак з часом,— а воєнні дії тут тривали досить довго,— настрій населення змінювався як «у часі», так і «в просторі».

Мабуть, єдиною категорією громадян, які без страху і навіть з певною надією чекали приходу Червоної армії, були найбідніші верстви румунського суспільства. Пояснювалося це тим, що вони не без підстав надіялися на соціальні зміни в країні, проведення земельної реформи й одержання куркульських та поміщицьких земель. Так, селянин з с. Міной-Лука Василь Гогельнича заявив: «Нарешті ми одержимо землю й заживемо добре» [1].

Що ж до заможних селян та поміщиків, то вони зі страхом чекали нових порядків, побоюючись організації колгоспів. Ніякі запевнення радянського уряду про невтручання у внутрішні справи Румунії не могли їх заспокоїти. Настрої цієї частини населення висловив заможний селянин Д. Єремія з села Санта-Марія: «Хоч мене мало цікавить політика, я все ж не вірю Радам, що вони в Румунії залишать старі порядки. Це мене дуже турбує. Адже у мене є земля, є будинок, я хочу вільно користуватися своїм майном. Більше мені нічого не треба» [2].

З великою тривогою спостерігали за діями радянської військової адміністрації місцева буржуазія та державні чиновники, значна частина яких втекла на захід за 10—15 днів до приходу радянських військ, залишивши нерухоме майно під охороною прислуги. Їхні настрої визначалися передчуттям політичних і соціальних змін, в результаті яких вони повинні були зникнути з життя румунського суспільства.

Не менше хвилювалося за свою долю й румунське духовенство. Зруйнування більшовиками російської православної церкви, переслідування за віру, атеїстична пропаганда, здавалося, повинні були витруїти все святе з душ радянських людей. Однак ніякої упередженості щодо духовних осіб та церков з боку Червоної армії не спостерігалося. Священнослужителі були вражені тактовністю радянських воїнів. 28 березня 1944 р. в с. Фломінзи відбулися збори священиків Сулицької волості Ясського повіту. На зборах виступив протоієрей Константинеску і священик Бермега. Останній підкреслив: «Я вражений тим, що Червона армія з великою повагою ставиться до румунської церкви. Наш народ зараз переживає важкий час, і ми, представники церкви, повинні терпіти всі знегоди й нестатки. З божою поміччю ми будемо всіляко допомагати Червоній армії, щоб вигнати з нашої країни німецьких варварів» [3].

Це не єдиний документ такого змісту, і свідчить він про лояльність у відносинах румунської церкви й Червоної армії, що пояснювалося, з одного боку, утисками румунської церкви фашистськими властями, з другого,— врахуванням радянським командуванням впливу духовних осіб на населення й прагнення використати їх лояльність для зміцнення своїх тилів.

Небагато часу було потрібно, щоб зрозуміти: радянська армія прийшла в Румунію не мстити румунському народові, а знищити фашистський порядок. Місцеві жителі, які виїхали на захід з військами, що відступали, чи в найближчі ліси, поступово поверталися в рідні місця. Поодинокі випадки мародерства або насильства з боку червоноармійців не могли змінити загалом позитивного враження від дій радянських Збройних Сил. Тому багато хто з громадян Румунії бачили свій обов'язок у поданні їм посильної допомоги. Нерідко вони вказували командирам підрозділів на розміщення вогневих точок коректувальників. Селяни охоче давали підводи для підвезення боєприпасів, допомагали в ремонті військових повозок, підковуванні коней тощо. Жителі населених пунктів, де розмістилися наші госпіталі, приносили для поранених радянських бійців молоко, фрукти й квіти. А коли командування 38-ї стрілецької дивізії запропонувало населенню виділити 500 чоловік для участі в оборонних роботах, добровільно прийшли 1500 чоловік [4].

Мали місце факти безпосередньої допомоги населення радянським військам. У м. Слобозня, наприклад, місцеві жителі й румунські солдати приєдналися до радянських військовополонених і разом з ними протягом тижня, аж до приходу Червоної армії, билися на барикадах. Радянські і румунські патріоти не дозволили гітлерівцям, що відступали, пройти через місто [5].

Водночас спостерігалося й відверто вороже ставлення до радянських воїнів з боку румунського населення. Так, 15 квітня 1944 р. в с. Васканій місцеві жителі обстріляли групу червоноармійців. Того ж дня у с. Дубровиці на жінку-військовослужбовця Марину Удод накинулися кілька чоловіків та жінок і почали її душити. Від смерті її врятували наші бійці, які проходили неподалік. 19 квітня в с. Сучава у приміщенні однієї з перукарень було знайдено труп радянського офіцера [6]. Були факти й поширення провокаційних чуток, наприклад, про те, що слідом за Червоною армією прийдуть каральні частини, які спалюватимуть села й відбиратимуть у населення продукти й майно.

А коли німецько-румунські війська розпочали влітку 1944 р. наступ в районі на північ і північний захід від Ясс, багато румунів раділи можливому скорому, на їх думку, вигнанню росіян. Дехто погрожував своїм односільчанам розправою за допомогу, яку ті подавали воїнам Червоної армії.

Після одержання звісток про провал німецько-румунського наступу і початок нового наступу Червоної армії чутки, що ходили серед місцевого населення, набули дещо іншого характеру. Та незабаром радянські війська зупинили своє просування вперед, і деякі місцеві жителі, розцінивши це як їх слабість, зробили висновок, що росіяни внаслідок ненадійності свого становища ще можуть залишити Румунію. Нестабільність гостро відчували й торговці і не хотіли брати радянські гроші, ховали промислові та продовольчі товари.

Особливо явно вороже ставлення до Червоної армії виявилося під час відселення жителів з прифронтової смуги. Евакуйовані не хотіли залишати рідну домівку, а в місцях переселення ніхто не зустрічав їх з радістю. Одні й другі кляли за ці свої прикрості Червону армію.

Показовими щодо цього були настрої жителів м. Серет. Близькість до кордону з Радянським Союзом наклала певний відбиток на політичні погляди його жителів, бо, незважаючи на строгий контроль, правда про героїчну працю радянських людей, успіхи Червоної армії просочувалася через кордон. Велике значення мала також та обставина, що в Сереті проживали українці, вигнані румунами на примусові роботи. Населення цього міста свого часу доброзичливо зустріло радянські війська і навіть допомагало їм, та після розміщення в ньому евакуйованих з прифронтової смуги настрій населення дещо погіршився.

Серед відселених корінних жителів міст та навколишніх сіл поширювалися чутки про те, що евакуація викликана або близьким насту-

пом німецьких військ, або переселенням румунського населення до Сибіру. У зв'язку з цим мали місце окремі неприємні інциденти. Наприклад, у с. Фратауци селяни хотіли втопити примаря, який допомагав військовим властям в евакуації жителів [7]. Незадоволення останніх викликала також мобілізація на окопні роботи.

Тривалість перебування Червоної армії на території Румунії, повільне просування вперед спричинили виникнення у багатьох жителів почуття тривоги. Ось що говорив Василь Гущук з села Суліца: «Нехай росіяни дадуть нам спокій, якщо не можуть рушити вперед» [8].

Справді, бойові дії радянських військ на території Румунії у період з квітня до серпня 1944 р. у зведеннях Радінформбюро відзначалися як «бої місцевого значення», але це були бої кровопролитні, і вони відіграли важливу роль у створенні сприятливих умов для успішного проведення Яссько-Кишинівської операції і остаточного визволення Румунії.

Взаємовідносини радянських воїнів з населенням південних районів були, можливо, ще більш напруженими, ніж у північно-східній частині Румунії. Справа в тому, що саме в цих районах перед приходом наших військ переховувалася значна кількість поміщиків, міської буржуазії, чиновників, відомих своїми профашистськими поглядами. Нерідко втеча цих людей зумовлювалася страхом невідворотності покарання за їх грабіжницьку діяльність в Україні та Криму. Не випадково у маєтках поміщиків, які втекли, залишилося багато радянської сільськогосподарської техніки, а також меблів, предметів розкоші й антикваріату, явно привезених з окупованих міст.

Антирадянськи настроєні елементи переслідували людей, які сприяли Червоній армії. У м. Тимишаря, наприклад, місцева румунська влада заарештувала одного з місцевих жителів за те, що він запросив до себе на ночівлю групу радянських бійців, другого — за те, що він вказав командиру радянської військової частини місце, де було заховано бензин [9].

У Бухаресті румунського офіцера було заарештовано на 5 діб за сприяння радянській комендатурі в розшуках потрібних їй адресатів, а працівника Міністерства внутрішніх справ — звільнено з роботи за те, що він повідомив радянським органам, де переховувався колишній начальник штабу таємної поліції Титореску, винуватий в арешті й страті багатьох румунських патріотів [10].

Мали місце терористичні акти проти радянських військовослужбовців. Лише у вересні — грудні 1944 р. було здійснено 47 злочинів проти воїнів Червоної армії. У зв'язку з цим командуючий 3-м Українським фронтом, маршал Радянського Союзу Р. Я. Малиновський 2 грудня 1944 р. у листі на адресу Союзної Контрольної комісії (СКК) запропонував заявити різкий протест румунському уряду й поставити вимогу вжити рішучих заходів по очищенню жандармерії і поліції від осіб, явно ворожих радянській армії, попередивши, що в противному разі «ми будемо змушені визнати неспроможність румунського уряду навести в країні порядок і візьмемо на себе піклування про збереження можливостей вільного й безпечного пересування наших військовослужбовців по території Румунії» [11].

СКК зробила відповідне подання румунському уряду.

Назвемо ті фактори, що негативно позначалися на настроях румунського населення.

1. Стабілізація фронту в Румунії, під Яссами, породжувала у населення невпевненість у своєму становищі. Вважаючи можливим хоча б частковий територіальний успіх противника, селяни побоювалися помсти за свою вільну чи невільну підтримку Червоної армії. Люди боялися й самих воєнних дій, що приносили багато страждань. Крім того, їх непокоїла думка про те, що в разі відступу радянська армія розорить села й вижене населення за Прут.

2. Мобілізація населення на оборонні роботи, особливо у тих випадках, коли це перешкоджало їх службовим чи господарським справам.

3. Евакуація населення з прифронтової смуги. Цій категорії громадян жилося, мабуть, найважче. Багато хто з них залишався без продовольства. Незадоволеними були й жителі тих районів, куди прибували евакуйовані.

4. Дезорганізація торгівлі та грошового обігу.

5. Нескінченні закупки продовольства й худоби для потреб Червоної армії.

6. Провокаційна діяльність ворожих елементів.

7. Факти негідної поведінки окремих радянських військовослужбовців.

І все ж, незважаючи на ці негативні фактори, на всю складність політичної ситуації в країні, в цілому взаємовідносини радянських військ і румунського населення склалися відносно благополучно. За час перебування Червоної армії на території Румунії її населення переконалося у безпідставності пророкування фашистською пропагандою масових розстрілів, переселень і пограбувань, що нібито неминуче чекають румунів після «більшовицького нашестя». Значна частина населення зрозуміла й те, що командування Червоної армії аж ніяк не заохочує безчинств й свавілля окремих військовослужбовців, а навпаки, суворо карає за це.

Як відзначали політоргани 2-го і 3-го українських фронтів, населення Румунії загалом ставилося до Червоної армії лояльно й позитивно оцінювало можливості її наступу вглиб країни. І це пояснювалося передусім тим, що за довгі воєнні роки люди так стомилися, що їх хвилював не стільки політичний результат війни, скільки строк її закінчення.

* * *

Коли Г. К. Жуков перед вилітом на 3-ій Український фронт зустрівся з Г. Димитровим, щоб від нього більше дізнатися про обстановку в Болгарії, настрої мас, Георгій Михайлович упевнено сказав: «Хоч Ви їдете на 3-ій Український фронт із завданням підготувати війська до війни з Болгарією, війни напевне не буде. Болгарський народ з нетерпінням чекає приходу Червоної армії. Вас зустрінуть не вогнем і артилерією, а хлібом і сіллю, за нашим старим слов'янським звичаєм» [12].

І справді, відмітною рисою дій радянських Збройних Сил у Болгарії були не бойові операції, а тріумфальна хода по всій території країни. Болгарський народ чекав Червону армію, вважав її своєю визволителькою і всіляко допомагав їй.

У свою чергу радянські офіцери й генерали глибоко вірили в антигітлерівські й антифашистські сили болгарського народу і були переконані в міцності його симпатій до нашої країни. Ця переконаність підкріплювалася точним знанням фактичної обстановки в країні. Адже ще до вступу радянських військ на територію Болгарії Головний штаб Народно-визвольної повстанської армії встановив зв'язок з радянським командуванням і постійно інформував його про воєнно-політичну ситуацію в країні. А місцеві комітети БРП розгорнули широку роз'яснювальну й організаційну роботу серед населення у зв'язку з майбутнім приходом Червоної армії.

Радянські війська ніде не зустрічали опору з боку болгарських частин і прикордонників. Навпаки, в ряді місць болгарські погранвійська тепло вітали червоноармійців. Коли підрозділи 188-ої стрілецької дивізії на чолі з командиром полку П. Власовим підійшли до погранзастави, її начальник вишикував своїх солдатів, вихопив шаблю з піхов і, відсалютувавши нею, віддав радянському офіцеру рапорт: «Пан полковник! Граничари болгарської прикордонної застави урочисто зустрічають

своїх братів-визволителів. Ми готові виконати ваш наказ». Після цього, свідчить учасник зустрічі підполковник О. Фадєєв (у той час командир батальйону), «стрій вмить розсипався, і ми опинилися в тісних обіймах болгарських прикордонників» [13].

Такою ж зворушливою була зустріч радянських солдатів на прикордонній заставі у с. Коралі. Начальник застави поручик Петр Димов вишикував своїх граничар і звернувся до них із закликом: «Хай живуть Болгарія і Радянський Союз! Геть фашистів!» У відповідь прозвучало єдине дружне «ура!» болгарських і радянських воїнів [14].

Радісно й щиросердно зустрічало передові частини Червоної армії населення міст і сіл Болгарії. Жителі Руси, Варни, Червоного Брега, Плевена, Шумена, Разрада, Бургаса заздалегідь підготувалися до приходу радянських військ і влаштували їм справжнє свято.

Та особливо урочистою була зустріч радянських військ у столиці Болгарії. Першими в Софії 2 вересня з'явилися оперативні групи льотчиків 17-ї повітряної армії, які мали завдання охороняти столицю від ворожої авіації. На аеродромі їх зустрічали з квітами й червоними прапорами представники Вітчизняного фронту, робітники ангарів, болгарські льотчики. Стихійно виник короткий мітинг — прообраз майбутніх мітингів «болгаро-радянської дружби». Потім група радянських офіцерів вирушила до Софії. Жителі столиці захоплено зустрічали перших представників армії-визволительки [15].

А зустріч основної групи сухопутних частин Червоної армії організували БРП(к) та Вітчизняний фронт. Вулиці, площі, будинки по-святковому були прикрашені радянськими й болгарськими прапорами. В центрі міста спорудили арку з написом: «Хай живе Радянська Армія — визволителька!»

Можливо, старання Вітчизняного фронту й БРП(к) могли бути прикладені в інших сферах, однак, враховуючи настрій людей і бажаючи дістати підтримку радянського командування, вони спрямували свою активність на збір коштів та подарунків для червоноармійців. Так, Комітет Вітчизняного фронту с. Ново Село Свіленградської околії лише за кілька днів зібрав 21 835 левів. Його приклад наслідували комітети майже всіх сіл цієї околії. Об'єднання бакалійників у Хаскові зібрало й передало комісії Вітчизняного фронту для подарунків Червоній армії 50 тис. левів [16].

Як тільки радянські військово-повітряні сили дислокувалися на болгарських аеродромах, місцеві робітники, техніки, монтажники запропонували свою допомогу в обслуговуванні радянських літаків. Оскільки авіація випередила основні з'єднання Червоної армії, боєпостачання її утруднилося. Тоді на допомогу прийшли болгарські техніки з аеродромів, розміщених біля Софії. Вони зробили пристрої, що дозволили радянським бомбардувальникам використовувати німецькі бомби, що лежали на складах аеродромів. І наші льотчики почали бити фашистів їхніми ж бомбами. В ремонтних майстернях при аеродромах Бжуршите й Враждебни з ініціативи профспілки робітників-металістів було організовано ремонт радянських літаків, пошкоджених під час бойових вильотів [17].

Таким чином, між широкими масами болгарського народу й радян-

[illegible]

ництва. Але певні верстви населення, передусім заможні громадяни, боялися запровадження в Болгарії радянських порядків. Це почуття посилювалося внаслідок дій окремих екстремістських елементів, які носилися з гаслом переходу влади до Рад.

Досить насторожено ставилося до Червоної армії й болгарське населення Південної Добруджі. Ця частина румунської території була приєднана до Болгарії німцями, що болгари сприймали як велике благо. З приходом Червоної армії виникли побоювання, що радянські власті переглянуть питання про кордони. У зв'язку з цим нашим політпра-

цівникам доводилося відповідати на безліч питань щодо майбутнього Південної Добруджі, Фракії та Македонії, котрі вважалися тут споконвічно болгарською територією, за яку Болгарія вела війну з Грецією та Югославією.

Населення Болгарії нічого не знало про Майданек, Освенцім та інші німецько-фашистські концентраційні табори, розкидані по всій Європі, про звірства гітлерівців на окупованих територіях СРСР, а тому й не усвідомлювало необхідності рішучої всенародної боротьби з фашистами. Більш того, багато хто вважав, що з приходом Червоної армії закінчиться і війна, і всі труднощі, пов'язані з нею. Не було чіткого уявлення про зрадницький щодо Румунії та Югославії, пронімецький характер політики Болгарії в останнє десятиріччя. Великоболгарський шовінізм (прагнення приєднати Північну Добруджу, Македонію та Фракію) набув у ті роки значного поширення. Сильними були в народі й антисербські настрої. Не випадково болгарські військові частини виконували охоронну службу в Югославії, і югославські патріоти ненавиділи їх так само, як і німців. Тому, коли почалися бойові дії по визволенню Югославії і виникла необхідність взаємодії нової болгарської армії з радянськими військами й НВАЮ, питання це для югославської сторони виявилося настільки болючим, що погодити його було непросто. До речі, й звістку про формування Болгарської народної армії населення зустріло з холодком.

Що ж до ставлення болгар до німців, то переважно воно було антинімецьким й антифашистським. Вони відзначали зарозумілість, пихатість німців, зневажання ними інших народів. Спроба гітлерівців привернути населення на свій бік грою на національних почуттях під гаслом «Болгари — це німці на Балканах» викликала лише іронічну посмішку. В той час поширеною була приказка: «Легше зробити кров водою, ніж болгарську кров — німецькою».

Політику попередніх правителів Болгарії більшість населення різко засуджувала, вважаючи її антинародною. Що ж до ставлення до Вітчизняного фронту, то воно було різним. Ніхто не висловлював ворожості чи відвертої неприязні до нього, але представники багатих верств суспільства виявляли стриманість в оцінці його діяльності, намагання применшити його значення в боротьбі з фашизмом.

Зате однозначним і цілком доброзичливим було ставлення болгарських громадян до простих радянських людей, які своєю самовідданою працею кували в тилу перемогу над фашизмом.

В численних бесідах з болгарами незмінно підкреслювалося, що наші народи — брати, і висловлювалася надія, що тепер вони завжди йтимуть разом, одним шляхом.

* * *

Хортистська Угорщина після виходу з фашистського блоку Італії, Румунії, Болгарії та Фінляндії залишалася до кінця вересня 1944 р. єдиним у Європі сателітом гітлерівської Німеччини.

Командування вермахту, враховуючи стратегічне значення Угорщини, яка прикривала підступи до Австрії та південних районів Німеччини, намагалося будь-що зберегти її за собою. В березні 1944 р. воно прийняло рішення про окупацію Угорщини. Воєнний диктатор Угорщини Хорті погодився з цим рішенням «в інтересах спільної боротьби проти більшовизму» [18].

Вранці 23 вересня дві танкових бригади радянського 18-го танкового корпусу перейшли угорський кордон. Почалося вигнання німців та їх прибічників з угорської землі. На жаль, всі спроби політичним шляхом налагодити відносини з угорською стороною і укласти договір про перемир'я провалилися. 15 жовтня Хорті передав владу ставленику гітлерівців Ференцу Салаші.

Таємні маніпуляції в уряді викликали незадоволення й осудження інформованої й освіченої частини населення. Негативне ставлення до себе викликав також новий лідер уряду Салаші.

Німецько-салашистський режим прагнув до кінця використати людські резерви країни і перед тим як втекти, повністю спустошити й перетворити в руїни втрачені для нього території.

За таких умов широкі маси дедалі більше усвідомлювали безперспективність становища Німеччини і те, що вона продовжує війну на території Угорщини тільки для того, щоб захистити свою. Люди дуже скоро зрозуміли й те, що покидати свої землі, будинки, майно, нажите протягом багатьох років, і переїжджати на пусте місце, куди теж через кілька тижнів прийдуть радянські війська,— справа марна й втратна. Тому в міру просування Червоної армії вперед місцеве населення дедалі менше й рідше евакуювалося вглиб країни, а ті, хто виїхав раніше, осідали в найближчих населених пунктах. З німцями відходили переважно особи напівнімецького походження, або ж чиновники, які були тісно зв'язані з гітлерівською Німеччиною та Салаші. Навіть найзаможніші верстви населення Угорщини, в тому числі й пронімецьки настроєні, не хотіли евакуюватися в Німеччину, розуміючи, що відступати скоро буде нікуди.

Водночас значна частина населення боялася Червоної армії, вважаючи, що участь угорських солдат у війні на боці гітлерівської Німеччини, злодіяння на тимчасово окупованій радянській території могли бумерангом обернутися на угорську землю. Цей страх посилювала німецька й угорська офіційна пропаганда з метою підняти бойовий дух солдат, викликати ненависть населення до радянських воїнів й породити щось подібне до партизанського руху, який фашисти мали в себе в тилу на окупованій території СРСР.

Однак цим планам не судилося здійснитися. Якщо перші міста й села на шляху наших військ виявилися напівпустими, а населення, яке там залишалося, ховалося у підвалах та погребах, то поступово страх зникав, і люди поверталися до рідного вогнища. Цьому сприяли як досить коректна поведінка червоноармійців, так і безперспективність тікання на захід, куди нестримно наближався фронт. Тому навіть там, де відбувалася насильницька евакуація, місцеві жителі всіляко намагалися уникнути її.

На чолі міського населення, яке відмовилося підкоритися розпорядженню властей про евакуацію, стали робітники. Так вчинили, наприклад, працівники численних заводів і фабрик міста Чепеля та ін.

Характерним щодо евакуації було ставлення жителів м. Печ. Невипадково урядовий уповноважений в районі дислокації печського армійського корпусу в своєму звіті про хід виконання розпорядження властей повідомляв: «Із сумом я повинен був спостерігати, що переважна більшість населення не хотіла залишати місто» і «воліла краще зазнати окупації радянськими військами, ніж тікати» [19].

Пасивний і більш-менш організований опір евакуації, що розвивався з допомогою патріотів, які входили до Угорського фронту, проявився в містах Озде, Шалготарьяне, у Тата-Дорогському вугільному басейні та ін. [20]

Досить частими бували випадки, коли навіть міський голова чи місцевий священик закликали людей залишатися на місцях і не коритися наказу німецьких властей. Так, наприклад, було в м. Егер, де з 33 тис. жителів, незважаючи на наказ, 30 тис. не евакуювалися. Велику роль у цьому відіграв архієпископ, який наказав усьому духовенству не покидати свої приходи й продовжувати служби [21].

Численні політдонесення свідчили про доброзичливе ставлення населення до Червоної армії. Так, наприклад, було в м. Токай, куди радянські війська ввійшли на початку грудня 1944 р. Як доповідав член Військової Ради 40-ї армії 2-го Українського фронту, угорське насе-

лення само приходило до комендатури й просило взяти для потреб Червоної армії не тільки продукти, а й такі товари промислового виробництва, як двигуни, дизенфекційні машини тощо, говорячи при цьому: «Ми віддаємо все це радянським воїнам, тому що вони воюють справедливо. Ми їх поважаємо за те, що вони визволяють поневолені народи Європи». Важливо відзначити такий факт: коли німці почали обстрілювати місто, його жителі збиралися біля приміщення комендатури і говорили, що в разі захоплення міста німцями, вони будуть відходити з радянськими частинами [22].

Можна навести багато добрих слів, сказаних угорськими громадянами про Червону армію [23], однак не можна не відзначити, що вони нерідко свідчили більше про улесливість, ніж про справді щиру прихильність до радянських воїнів.

У розмовах з радянськими бійцями й офіцерами угорські громадяни висловлювалися різко негативно про німців, звинувачуючи їх у своїх знегодах. У цьому відчувалося бажання звалити всю вину тільки на Німеччину й вигородити своїх колишніх правителів. Цікаво відзначити, що Салаші справді викликав роздратування в угорського народу, а колишній регент Хорті все ж залишався досить популярним. Що ж до своєї участі у війні, то вона вважалася невідворотною, оскільки Угорщина була безсилою проти Німеччини.

Однак політичної єдності настроїв і думок стосовно подій, що відбувалися, серед угорського населення не було. Це проявлялося в розповсюдженні листівок, поширенні брехливих чуток, а також у терористичних актах проти радянських військовослужбовців.

І все ж більшість угорців була настроєна проти німців, що ще раз проявилося в дні наступу вермахту. Так, наприклад, переважна більшість жителів м. Печ не бажали їх повернення.

Навіть ті групи населення, які вороже ставилися до радянської армії, розуміли, що цей наступ приречений на провал. Письменник, доктор юридичних наук Гуяш Іштван, який проживав у м. Печ, говорив: «Вже ходять чутки, що німці перейдуть у наступ і виженуть Червону армію з Угорщини. Я переконаний, що Червону армію перемогти неможливо. Але тимчасовий успіх німців може завдати багато шкоди» [24].

Що ж до робітничого населення м. Печ, перш за все робітників вугільних шахт, то в більшості вони не тільки симпатизували Червоній Армії, а й готові були всіляко допомагати їй. 4 березня в місті відбувся великий мітинг, в якому взяли участь 10 тис. чоловік. На ньому було сказано багато добрих слів на адресу радянської армії, яка визволила угорський народ від фашистського рабства.

Але, мабуть, найбільш щирим проявом ставлення угорських громадян до Червоної армії була їх безпосередня допомога в ході воєнних дій. Серед угорського населення були добровольці-проводирі, які виводили радянські підрозділи й частини найкоротшими й безпечними шляхами до позицій ворога. Були й такі мужні люди, які ховали від фашистів радянських воїнів, котрі в ході боїв були відрізані від своїх частин. Протягом двох місяців подружжя Карой і Шарі Хорняннські переховували у своїй квартирі в окупованому фашистами м. Секешфегервар радянську радистку Лідію Мартищенко — відому «Альбу-Регію», яка виконувала важливі завдання в тилу ворога.

Не можна не сказати про бої за Будапешт, у визволенні якого брали участь не тільки окремі угорські громадяни, а й цілі військові підрозділи. Спочатку це були роти угорських солдат і офіцерів, які перейшли на нашу сторону. Вони вели бої за Південний вокзал, гору Галлет та в районі фортеці. Згодом з цих рот було створено Будайський добровольчий полк, яким командував підполковник Оскар Варіхазі. У боях за Буду полк зазнав значних втрат, але знищив багато гітлерівських солдат і офіцерів. Крім того, участь угорських військовослужбовців у визволенні столиці мала велике морально-політичне значення.

У ті дні Угорщина переживала велике політичне піднесення й бурхливе відродження суспільного життя. У грудні 1944 р. в м. Дебрецен було створено Тимчасовий Національний уряд Угорщини. Населення в цілому сприйняло цю звістку спокійно, навіть схвально. Уряд Салаші авторитету не мав, а імена генерал-полковника Міклоша й Вереша у складі Тимчасового уряду створювали певну наступність з Хорті, котрого народ продовжував шанувати.

Одним з перших кроків нового угорського уряду мало бути виконання зобов'язання негайно включитися у війну проти фашистської Німеччини.

Він обіцяв направити на фронт «принаймні 8 дивізій», які повинні були взяти участь у боях за повне визволення країни. Однак новий уряд не поспішав створювати нову армію. Тільки після десяти днів свого правління Я. Вереш видав указ про формування угорської армії на основі добровільності. Оскільки перед цим указом не було проведено жодних організаційних чи пропагандистських заходів, відповідним був і результат.

Янош Вереш та його прихильники добре розуміли, що безпосередня участь угорської народної армії в боях проти німецьких загарбників визначала нову зовнішню політику уряду й соціальні зміни, яких вони не бажали.

Що ж до більшості населення, то марно було чекати від цих стомлених війною людей належного розуміння необхідності їх допомоги Червоній армії у справі розгрому гітлерівських військ — вони взагалі не хотіли вже воювати ні на чиїй стороні, що, безумовно, завдало моральної шкоди національній честі Угорщини. В історії другої світової війни вона так і залишилася «останнім сателітом» фашистської Німеччини.

* * *

Завершивши вигнання німців з Угорщини, війська 3-го Українського фронту в кінці березня 1945 р. ввійшли на територію Австрії.

Населення чекало приходу радянських військ, пов'язуючи з цим звільнення від аншлюсу і врятування національних багатств від пограбування й знищення гітлерівцями.

З надією на визволення сприйняла прихід Червоної армії й австрійська еміграція на заході. Так, австрійські кола в Лондоні заявили: «Ми вітаємо армії Радянського Союзу, які в своєму переможному наступі вийшли до кордону Австрії... Вони приходять для того, щоб втілити в життя рішення про створення вільної й незалежної Австрії. Створенням руху Опору, в якому представлені всі політичні партії, австрійський народ довів, що він гідний незалежності» [25].

Німецькі військові частини намагалися організувати евакуацію австрійського населення. Однак плани ці були зірвані самими австрійцями, які не хотіли покидати рідні місця заради продовження агонії гітлерівської Німеччини, що розтоптала свободу їх батьківщини, і всіляко противилися евакуації. Безчинства німців перед відступом — пограбування, насильства — посилювали ненависть до них з боку населення.

Багато австрійців вважали себе такими ж приниженими й зневаженими, як і інші народи, які зазнали фашистської окупації, і тому не боялися Червоної армії, чекали її як визволительку. Таке самовідчуття певною мірою пояснювалося тим, що астрійський народ так до кінця й не зрозумів, які страждання, горе й лихо радянським людям принесла фашистська армія, в рядах котрої воювали й австрійські солдати. Вони мало знали про ті звірства, які чинили фашисти на нашій землі, й без страху дивилися в майбутнє.

Тому, як відзначалося в армійських політдонесеннях, на визволеній території настрої переважної маси населення були нормальними. Авст-

рійські громадяни були впевнені у відновленні вільної й незалежної Австрії в дусі декларації Московської конференції.

Показовою щодо цього є реакція на прихід радянських військ населення м. Флоріндсдорфа. Тут проживало близько 180 тис. чоловік, у тому числі 30 тис. насильно привезених іноземних робітників. Перед приходом частин Червоної армії з міста евакуювалися майже всі імперські німці, активні нацисти, а також незначна частина інтелігенції та дрібних чиновників. Однак загальна кількість тих, хто втік з німцями, була незначною — не більше 10 тис. чоловік [26].

Під час проходження перших радянських підрозділів містом жителі не ховалися, виходили на вулиці, вітаючи наших бійців. Багато будинків були прикрашені червоними й національними червоно-білими прапорами.

Про ставлення населення Австрії до Червоної армії можна судити хоча б по тому, що багато пожежних команд міста в ході боїв продовжували працювати, тушили пожежі, що виникали, і тим самим в ряді випадків полегшували просування наших військ.

З бесід радянських політпрацівників з представниками різних верств населення виявлялося, що астрійці знають зміст ряду звернень радянського уряду та військового командування до населення Австрії з московських та лондонських радіопередач. Ці звернення значною мірою вплинули на їх сприйняття наказу про евакуацію. Інші пояснювали своє небажання евакуюватися ненавистю до німців, скептичним ставленням до нацистської пропаганди, загальною втомою від війни. Так, дружина поштового службовця Маллера заявила: «Я не сильна в політиці, але було ясно, що Червона армія не збирається знищувати австрійський народ, як твердили німці. Здоровий глузд підказував нам, що німці брешуть» [27].

Антинацистські та антинімецькі настрої були дуже сильними в австрійців. Народ Австрії справді боровся проти фашизму. Про це свідчать репресивні заходи гітлерівців щодо населення. Тільки в м. Флоріндсдорфі за час війни заарештовано 10 тис. чоловік, з яких 400 було страчено [28].

В останній рік війни навіть молодь, заражена нацизмом, перестала прислухатися до німецької пропаганди. Незважаючи на всю агітацію, в Австрії не знайшлося добровольців, які б вступили до есесівських військ.

Австрійські патріоти намагалися полегшити становище радянських людей, які потрапили у фашистську неволю. Так, Йоганн і Марія Лангталер переховували й лікували двох радянських офіцерів Миколу Целікало та Михайла Рябчинського, які втекли з табору смерті. І це відбувалося буквально під носом у есесівців, поки не прийшла Червона армія [29].

Австрійський рух Опору має достатньо прикладів і організованої колективної допомоги Червоній армії. Так, у вже згадуваному місті Флоріндсдорфі діюча підпільна патріотична група розклеювала листівки з інформацією лондонського та московського радіо, закликала саботувати всі заходи гітлерівців, не евакуюватися й чекати радянські війська. Перед приходом останніх група встановила контакт з деякими саперними підрозділами німецької армії, завдяки чому вдалося запобігти знищенню двох залізничних споруд [30].

Зростав опір і в столиці Австрії. Перед вступом Червоної армії у Відень було вбито начальника німецької оборони столиці генерал-полковника Дітріха [31]. Радянському командуванню стало відомо, що в столиці під керівництвом офіцера штабу 17-го мобілізаційного корпусу майора К. Сокола готувалося повстання, але воно було обезглавлено буквально за кілька годин до початку наступу Червоної армії [32].

Після визволення в Австрії почала працювати радянська військова адміністрація, при всіх районних комендатурах було створено активи з

місцевих жителів, які допомагали в розповсюдженні агітаційних матеріалів, у виявленні політичних настроїв населення, а також у викритті фашистів, котрі ще залишалися. Так, група активістів, що працювала при військовому коменданті 14-го району, передала список активних націонал-соціалістичних діячів, фабрикантів-фашистів, а також допомогла виявити осіб, які не здали зброю. У 19-ому районі з допомогою місцевого активу було викрито 103 затятих націонал-соціаліста [33]. Тим часом відомості, що надходили з різних населених пунктів, свідчили про намагання нацистських елементів активізувати свою діяльність.

В кінці квітня 1945 р. в Австрії було створено Тимчасовий уряд на чолі з Карлом Реннером — колишнім президентом Австрії. Багато хто розумів, що без підтримки радянських військових властей цей уряд навряд чи міг би сформуватися й існувати. Більшість населення схвалювала його діяльність і позитивно характеризувала осіб, які ввійшли до його складу. Чимало було й таких, що не надавали великого значення останньому. Характерним щодо цього є висловлення службовця австрійської столиці Р. Мункача: «Для нас важливо, щоб Австрія жила як самостійна країна і щоб вона була такою ж, як до аншлюсу. Австрія як держава — це головне, а хто буде в уряді — це не так уже й важливо, аби лише члени уряду чесно служили б своєму народу» [34]. Непогано сказано й звучить досить актуально для країни-переможниці через 50 років після закінчення війни.

* * *

Безпосередньо на територію Німеччини радянські війська вийшли в результаті успішного зимового наступу 1945 р. Вони оволоділи більшою частиною Східної Прусії, Сілезією, увійшли в Бранденбургську провінцію та Померанію. Війна повернулася туди, звідки прийшла. Мільйони німецьких громадян усвідомлювали свою відповідальність за те, що трапилося. Тому з таким побоюванням і навіть страхом чекали вони приходу Червоної армії.

Це використав Геббельс для мобілізації населення на «відсіч ворогу» та здійснення плану евакуації. В міру просування радянських військ до кордонів Німеччини, а потім у глиб країни фашистські власті розгорнули широку систему заходів по загальній евакуації населення з прифронтових районів, розраховуючи зосередити таким чином у своїх руках ті людські резерви, які ще залишалися, і не дати противнику можливості скористатися ними. В першу чергу було евакуйовано промислових робітників (у тому числі й іноземних), а також місцеву фашистську бюрократію з метою збереження керівних кадрів.

Щоб стимулювати виїзд населення з прифронтових районів, гітлерівці активізували антирадянську пропаганду, залякуючи людей жахами більшовизму й пророкуючи їм неминучу загибель в разі приходу Червоної армії.

В результаті прийняття фашистськими властями адміністративних заходів евакуація населення набула досить широкого розмаху і охопила всіх або майже всіх жителів прифронтових міст і населених пунктів. Тому наші війська майже не зустрічали німців у прикордонній смузі.

Однак у міру дальшого просування частин і з'єднань Червоної армії в глиб Німеччини такі зустрічі ставали дедалі частішими. Фашистські власті явно не справлялися з наміченим заздалегідь планом загальної евакуації. Невдачі німецької адміністрації були пов'язані з транспортними труднощами та загальною обстановкою дезорганізованості й паніки, що викликалися стрімким наступом радянських військ.

Згодом було встановлено такі основні причини невиконання розпорядження властей: а) відсутність транспорту й неможливість йти пішки з дітьми, через хворобу чи похилий вік; б) небажання покинути своє господарство; в) побоювання загинути в дорозі; г) швидкий на-

ступ Червоної армії; д) вплив католицького духовенства на своїх одновірців; є) вплив радянської пропаганди й Національного Комітету «Вільна Німеччина» [35].

Робітники, ремісники, службовці, пенсіонери, незаможне й середняцьке селянство, а також представники технічної інтелігенції, які вважали, що не треба евакуюватися, бо знання й досвід забезпечать їм можливість і в нових умовах працювати й добре заробляти,— таким був соціальний склад жителів, які, незважаючи на всі вжиті властями заходи, все ж залишилися в рідних домівках.

Що ж до вікового складу німців, які не евакуювалися, то в більшості це — жінки, діти та чоловіки старшого віку. В цьому немає нічого дивного, якщо врахувати, що все більш-менш працездатне чоловіче населення вже давно перебувало в гітлерівській армії, і незадовго до приходу Червоної армії в Сілезію його залишки у віці від 16 до 60 років включно були мобілізовані у «фольхсштурм».

Поведінка населення в зайнятих радянськими військами районах Німеччини свідчила про майже загальне почуття жаху перед ними. Так, жителі німецької Сілезії висловлювали впевненість у тому, що «не сьогодні — завтра росіяни влаштують різню цивільного населення». Люди ховалися у підвалах, не виходили з будинків на вулиці. Багато жителів міст і сіл втекли в ліси. Так, 24 березня в районі дій 13-ї армії в лісі було виявлено 17 німців, у тому числі 10 дітей, які жили в заздалегідь приготовлених землянках. Вони втекли в ліс ще до приходу Червоної армії й ховалися там, боячись помсти з боку радянських військ [36].

Зустрічаючи на вулицях наших бійців і офіцерів, усі німці, без винятку, піднімали руки вгору, ніби просили захисту. На багатьох будинках були вивішені білі прапори на знак того, як пояснювали самі жителі, що там живе цивільне населення, яке не чинить опору радянським військам і готове виконувати будь-який їх наказ.

Страх перед Червоною армією, який всіляко навіював німцям пропагандистський апарат Геббельса, став причиною багатьох самогубств. Так загинули три жінки в одному з населених пунктів Східної Пруссії. У містах Гольдшмідт та Гранц покінчили життя самогубством два нацистських керівники із своїми сім'ями [37]. У м. Бойтені перед приходом наших військ заподіяла собі смерть сім'я з 10 чоловік власника найбільшого в місті складу продовольства. На жаль, цей сумний список можна продовжувати навіть по наявних архівних документах, а скільки трагедій залишилося не зафіксованими на папері. І в загибелі цих людей перш за все вина Геббельса та його пропагандистського апарату.

В цілому німецьке населення, особливо міське, було вороже настроєне щодо Червоної армії, але намагалося приховати це й усіляко демонструвало своє незадоволення Гітлером та його режимом.

На запитання про те, хто винуватий у цій страшній війні, більшість називала Адольфа Гітлера. Було чимало німців, котрі почали усвідомлювати, що всі ті труднощі, яких вони зазнали останнім часом, є справедливою карою за злочини фашистів, які вони чинили у Радянському Союзі та в інших країнах. Так, робітниця пивзаводу м. Легніца О. Кернер заявила в бесіді з радянським політпрацівником: «Нам тепер дуже тяжко, але я прекрасно знаю, що творили наші солдати в Росії, які вони там чинили насильства й зруйнування. Адже нам свого часу в кіно з гордістю демонстрували кінофільми, в яких показували зруйновані російські міста й села. Тому, що б з нами не трапилося, це тільки справедлива кара за злодіяння гітлерівської армії».

Цілковиту безнадію висловлювали багато хто з німецьких громадян щодо свого майбутнього. І найчастіше вони запитували радянських політпрацівників: що робитимуть росіяни з німцями? Відправлять усіх до Сибіру, чи на місці розстріляють? Чи залишиться Німеччина державою, чи її розділять між країнами-переможницями?

Дехто припускав, що в Німеччині буде встановлено радянські порядки, але більшість дотримувалася тієї думки, що взагалі ніяких німецьких органів влади не буде, а буде лише окупаційний режим, встановлений СРСР, Англією та США. Більшість німецького населення явно віддавала перевагу англійській чи американській окупації. До цієї частини німців належали в першу чергу колишні нацистські керівники, які сподівалися, що західна окупація буде більш толерантною до їх минулого, а також власники великих підприємств, які мріяли про відновлення співробітництва з капіталістичними колами заходу. Однак і прості громадяни висловлювали незадоволення з приводу того, що та чи інша територія знаходиться в зоні, зайнятій радянськими, а не англійськими чи американськими військами.

Та якими б не були настрої у німецького населення, його переважна більшість, як доповідали радянські військові коменданти, поводила себе спокійно, акуратно виходила на роботу, виконувала всі поставлені завдання й розпорядження. Так, у м. Растенбурзі щодня на розчистку вулиць і т. п. роботи виходило 2 тис. жителів. Тимчасово на чолі робочих бригад залишалися росіяни або поляки з колишніх військовополонених чи примусово привезених до Німеччини на роботу. Німецький медперсонал, який залишився, брав участь у відбудові міської лікарні, в якій перебувало близько 500 хворих та поранених жителів міста.

Дехто із спеціалістів пропонував свої послуги по відбудові промислових підприємств. Директор однієї з найбільших шахт у районі Бойтена-Махенс заявив: «Я готовий сьогодні розпочати роботу задля перемоги Червоної армії й знищення гітлеризму».

Було чимало випадків, коли німецькі громадяни видавали нацистів, гестапівців, приводили з лісів фашистських солдатів, сприяли виявленню осіб, які ухилялися від трудової мобілізації, знаходженню секретних складів, архівів, документації промислових підприємств і т. п.

Догідлива поведінка німців не могла ввести в оману наші військові органи влади щодо їх істинного ставлення до Червоної армії, тим більше, що ряд фактів незаперечно свідчив про шалену злобу й ненависть. Так, 12 березня 1945 р. у м. Штрігау увірвалися гітлерівці. Оточений ворогом 2-й батальйон 228-го гвардійського стрілецького полку вів запеклі бої, під час яких місцеві жителі всіляко шкодили радянським бійцям: коректували вогонь противника, прапорцями й хустками вказували місцезнаходження наших підрозділів, 20 разів пошкоджували зв'язок.

За даними радянської контррозвідки, майже в кожному населеному пункті нацистська партія залишила свої групи, завданням яких було знищення радянських солдат і офіцерів, виведення з ладу підприємств, зруйнування мостів, шпіонська робота, ведення фашистської пропаганди тощо.

Диверсійно-терористичні акти чинили також окремі німці й німкені з власної ініціативи. Так, у м. Фраунштадт було затримано дві жінки, які підпалювали будинок. У м. Штейнау німцями було вбито два червоноармійці [38–41].

Численні факти диверсійно-терористичної діяльності німців свідчать, у якій складній обстановці виконували свою місію радянські війська, працювали військові комендатури, налагоджувалися життя у визволених районах та нормальні відносини з населенням. Однак слід визнати, що будь-якого активного організованого опору Червоній армії з боку німецького цивільного населення не було. Це пояснювалося загальним бажанням якомога швидше закінчити війну — багато хто вважав, що «краще жахливий кінець, ніж жах без кінця». Але головною причиною відсутності організованих виступів проти Червоної армії був навальний наступ радянських військ, які нестримно йшли до Берліна.

* * *

Минуло 50 років з часу тих пам'ятних днів, коли переможна весна принесла народам не тільки довгождану свободу, а й величезні соціальні і політичні зміни. Утворилася ціла система «братніх соціалістичних країн». Здавалося, так буде завжди. Однак події 1989 р. в країнах Східної Європи, розпад СРСР винесли вирок минулому.

Ставлення нових демократичних країн Центральної й Південно-Східної Європи до Радянського Союзу часто переноситься на держави, що утворилися вже після його розпаду. Тягар старих помилок затьмарює усе позитивне в наших взаємовідносинах, і воно без жалю змінюється на негативне.

Руйнуються пам'ятники, оскверняються могили радянських воїнів — і все це під знаком невизнання сталінської тоталітарної системи, соціалізму взагалі, котрий, як зараз прийнято говорити, «в'їхав в Європу в обозі Червоної армії». При цьому повністю забувається, що в солдатських шинелях воювали й гинули за визволення народів Європи від фашизму юнаки й дівчата (!) з усіх колишніх радянських республік.

Так, тоталітаризм виявився стійким ще й тому, що був скріплений кров'ю цих самих бійців і освячений Перемогою. Але глибоко неправі ті, хто намагається відшукати частку вини в цьому воїна-переможця. В тих, хто так вважає, говорить не розум, а п'янке почуття знайденої свободи, котра, як твердив Ціцерон, «ніколи так добре не рве зубами, як побувши певний час у намордникy».

Цим багато в чому визначається драматизм наших сьогоднішніх відносин.

[1] Архів Міністерства Оборони Російської Федерації (далі — АМО РФ), ф. 32, оп. 11306, спр. 518, арк. 50.
[2] Там же, спр. 518, арк. 51.
[3] Там же, спр. 515, арк. 283.
[4] Там же, ф. 240, оп. 2772, спр. 125, арк. 55.
[5] Красная Звезда.— 1959.— 15 груд.
[6] АМО РФ, ф. 32, оп. 11306, спр. 518, арк. 104.
[7] Там же, спр. 515, арк. 9.
[8] Там же, спр. 451, арк. 49.
[9] Там же, ф. 240, оп. 2869, спр. 22, арк. 144.
[10] Там же, арк. 122.
[11] Антосяк А. В. В боях за свободу Румынии.— М., 1974.— С. 183.
[12] Жуков Г. К. Воспоминания и размышления.— Кн. 2.— С. 519.
[13] Красная Звезда.— 1964.— 4 верес.
[14] Бирюзов С. С. Советский солдат на Балканах.— М., 1963.— С. 18.
[15] АМО РФ, ф. 32, оп. 11306, спр. 669, арк. 101.
[16] Наков И. Интернациональная миссия Советских Вооруженных Сил в Болгарии.— М., 1973.— С. 60
[17] Свобода.— 1944.— 8 сент.
[18] История дипломатии, т. 4.— М., 1975.— С. 448.
[19] Немеш Д. Освобождение Венгрии.— М., 1957.— С. 115.
[20] АМО РФ, ф. 32, оп. 11306, спр. 451, арк. 345—352.
[21] Там же, спр. 522, арк. 159.
[22] Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во второй мировой войне. Документы и материалы.— М., 1985.— С. 234.
[23] АМО РФ, ф. 243, оп. 2914, спр. 252, арк. 18; спр. 263, арк. 25; спр. 235, арк. 48 та ін.
[24] Там же, спр. 255, арк. 32.
[25] Там же, арк. 69.
[26] Там же, ф. 32, оп. 11306, спр. 651, арк. 154.
[27] Там же, арк. 155.
[28] Там же.
[29] Будапешт — Вена — Прага: историко-мемуарный труд.— М., 1965.— С. 294.
[30] АМО РФ, ф. 32, оп. 11306, спр. 651, арк. 157.
[31] ЦГАОР РФ, ф. 4459, оп. 16, спр. 51, арк. 23.
[32] Див.: Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны.— Кн. 2.— М., 1985.— С. 322—334.
[33] АМО РФ. ф. 243, оп. 2914, спр. 100, арк. 120.
[34] Там же, арк. 126.
[35] Там же, ф. 32, оп. 11306, спр. 638, арк. 369.
[36] Там же, спр. 638, арк. 377.
[37] Там же, ф. 241, оп. 2656, спр. 223, арк. 228.
[38—41] Там же, ф. 32, оп. 11306, спр. 638, арк. 380; спр. 634, арк. 22; спр. 638, арк. 50, 385.

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

І. Г. Вєтров (Київ)

«Фінансова війна» третього рейху на окупованій території України в 1941—1944 рр.

Напередодні другої світової війни фашистський уряд Німеччини розробив комплексну програму, спрямовану на забезпечення її військ на окупованих територіях необхідними грошовими коштами. Згідно з цим документом передбачалося створення імперських кредитних кас, а також спеціальних емісійних банків з наданням їм права випускати власні грошові знаки, аналогічні з національними грошовими одиницями [1].

Навесні 1940 р. було завершено підготовку до випуску та введення в обіг на окупованих територіях воєнних марок єдиного зразка (50 пфенінгів, 1, 2, 5, 20, 50 рейхсмарок). Закон про заснування імперських кас було прийнято 3 травня 1940 р. і доповнено розпорядженням від 15 травня того ж року[2].

В міру розвитку воєнних дій у Західній Європі та окупації її країн програма тотального використання воєнних емісій втілювалася в життя. Зокрема, в сферу «фінансового впливу» окупантів потрапили Австрія, Чехословаччина, Польща, Данія, Норвегія, Бельгія, Голландія, Франція, Югославія, Греція, а також певною мірою навіть союзники Німеччини.

Під час другої світової війни значно активізувалися й гітлерівські фальшивомонетники. У величезних масштабах підроблялися грошові знаки США і Великобританії (фальшиві купюри друкувалися в спеціальному блоці 18/19 концтабору Заксенхаузен. Ця акція мала кодову назву «Операція Бернгард», що походила від імені гауптштурмфюрера СС Бернгарда Крюгера[3], який керував нею). Фашисти не нехтували й підробкою грошей своїх союзників (наприклад, Італії). Для Радянського Союзу була складена спеціальна програма. Так, ще наприкінці травня 1941 р. міністр господарства та президент рейхсбанку І. Функ провели закриту нараду, на якій було підтримано пропозицію міністра окупованих східних територій А. Розенберга про друкування фальшивих радянських грошових знаків[4]. Фальшиві гроші доставлялися дипломатичною поштою. Їх використовували в основному для придбання коштовних речей, антикваріату, мистецьких творів.

Таким чином, діяльність гітлерівських спецслужб, спрямована на підрив фінансової системи окупованих країн і політичних ворогів Німеччини, набирала дедалі більших обертів.

Одразу після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз на його окупованих територіях розпочалося втілення в життя плану «Ольденбург» — економічного розділу плану «Барбаросса». Провідні ідеї першого ще до війни з СРСР були деталізовані в «Директивах по керівництву економікою у щойно окупованих східних областях» (так званій «Зеленій папці» Герінга). За наказом Герінга від 3 липня 1941 р. виконання настанов, що містилися в «Зеленій папці», було обов'язковим і в областях, які передавалися громадянському управлінню.

Особливе місце фашисти відводили Україні. Так, у записці від 23 вересня 1941 р. зазначалося: «Хоча ми і дамо Україні незначну ... державність під німецьким адміністративним контролем, це буде коштувати українцям великих територіальних поступок. У господарсько-еко-

номічному плані ми також можемо запропонувати Україні небагато. Навпаки, передбачається, що ми будемо широко використовувати природні багатства цієї країни в своїх цілях»[5].

Для здійснення плану «Ольденбург» було створено спеціальний економічний штаб та господарські інспекції для окупованих районів. Основні розпорядження та накази імперського міністра окупованих східних областей по керівництву ними входили до «Зеленої папки» і називалися «Коричнева папка». Друга частина цієї папки містила розпорядження та накази щодо громадянського управління у рейхскомісаріаті «Україна».

В розділі «Директиви по керівництву фінансовим господарством» («Коричнева папка») накреслені шляхи поступової перебудови фінансово-кредитної системи СРСР у вигідному для загарбників напрямку. Одразу після нападу на Радянський Союз фашисти стали широко використовувати в торговельних операціях воєнні марки-білети імперських кредитних кас (рейхскредиткасеншайнен). Вони випускалися військовим командуванням без обмежень, відповідно до потреб німецької армії. Майже кожна ворожа дивізія мала пересувний друкарський верстат для тиражування цих білетів, які населення називало «окупаційними марками».

У перші ж тижні війни до обігу були введені також розписки, заздалегідь підготовлені, пронумеровані, проштемпельовані гербовою печаткою з написом «німецькі збройні сили». Бланки їх були виготовлені в друкарнях і могли заповнюватися будь-яким офіцером. У розписці зазначалося, що вартість продуктів, вилучених у населення, відшкодовує німецьке головне командування. Однак ці обіцянки залишилися на папері.

Крім цього, мали місце випадки, коли німецькі військовослужбовці з метою власного збагачення займалися спекуляцією грошима, внаслідок чого місцеве населення остаточно зубожіло. В спеціальному розпорядженні читаємо: «Обмін переважно проходить через німецьких військовослужбовців, які за одну німецьку марку отримують 20 крб. Потім ці паперові гроші при поштових переказах до Німеччини вкладаються у відповідні платіжні заклади. А оскільки одна марка при перевідному курсі дорівнює 10 крб., то, відповідно, німецькі солдати отримують вдвічі більше»[6]. Такі спекулятивні операції не планувалися вищим керівництвом фашистської Німеччини, тому воно суворо заборонило солдатам займатися подібними аферами.

На окупованій території СРСР, зокрема в Україні, фашистські власті залишили за національною валютою — радянським карбованцем — функції платіжного засобу. Зокрема, у «Коричневій папці» зазначалося: «Щодо забезпечення грошей, то до остаточного регулювання валютних відносин розписки державних кредитних кас та карбованець залишаються законними засобами платежу»[7].

Для остаточного розвалу фінансово-кредитної системи на окупованій території загарбники запровадили примусовий завищений курс німецької марки щодо радянського карбованця — 10 карбованців за 1 марку, що майже у 5 разів перевищувало її довоєнний курс[8].

Складовою частиною окупаційного економічного апарату були банки, які кредитували і здійснювали банківське обслуговування торговельних та промислових підприємств. Основним завданням 17 галузевих господарських банків, відкритих в Україні та об'єднаних у «Союз господарських банків», «повинно було стати вичерпування грошового запасу...»[9]. Координував їх роботу Центральний господарський банк, який знаходився у Рівному і мав філії у Києві та Дніпропетровську, а нагляд здійснювали німецькі районні комісари. У квітні 1942 р. в Україні вже діяло понад 200 відділень господарських банків[10]. І хоча ці банки, відкриті замість місцевих контор і відділень Держбанку СРСР, виконували звичайні фінансові операції: приймали вклади від організа-

цій, підприємств і приватних осіб; надавали короткотермінові кредити торговельним та промисловим підприємствам; проводили безготівкові розрахунки за дорученням клієнтури тощо, насправді вони лише камуфлювали злочинні плани фашистських окупантів. Так, скупка радянських грошових знаків за марки та подальше їх використання для «легального» пограбування населення давали можливість німецьким властям проводити операції, пов'язані з централізацією та розподілом фондів радянської валюти через свою банківську мережу. Але фашистам цього було мало, і вони випустили в обіг фальшиві радянські грошові знаки[11].

Навесні 1942 р. в Рівному розпочав роботу Центральний емісійний банк України. Кредитні каси були перетворені на його відділення. Директором банку було призначено д-ра Ейнзіделя, який раніше брав участь в організації подібних фінансових установ у Словаччині та Сербії. З 1 червня 1942 р. цей банк розпочав випуск власних грошових білетів у карбованцях. В основу розрахунку було покладено співвідношення, встановлене німецькими властями: 1 рейхсмарка=10 крб. Центральний емісійний банк України випустив «нові гроші» номіналом у 1, 5, 10, 20, 50, 100 і 500 крб. На правому боці зовнішньої сторони банкноти був малюнок голови: дитини (на банкнотах у 5 крб.), селянки (10 крб.), робітника (20 крб.), шахтаря (50 крб.), моряка (100 крб.) і хіміка (500 крб.)[12]. Були також надруковані купюри номіналом у 2 крб., однак в обіг вони не потрапили, бо під час їх транспортування партизани підпалили вагони, в яких знаходилася ця «валюта»[13].

До 25 липня 1942 р. населенню України було наказано обміняти радянські гроші номіналом 5 і більше карбованців на нові карбованці. Однак при обміні більше ніж 20 крб. «нова валюта» не видавалася, а зараховувалася на так званий безпроцентний «рахунок збережень», що фактично означало конфіскацію радянських грошей. У населення України після такого грабіжницького «обміну» залишилися радянські грошові знаки номіналом 1 та 3 крб. і розмінна монета, окупаційні марки та монети в 1, 5 та 10 пфенінгів та новоспечена «валюта» — українські карбованці, що приймалися тільки на території рейхскомісаріату «Україна».

Наведемо розміри заробітної плати населення окупованої території: кваліфікований робітник одержував 400 радянських карбованців на місяць, бухгалтер — 500, друкарка — 400 крб. Ставки фахівців та керівників коливалися від 900 до 1500 крб.[14]. Незважаючи на здавалося б «високу» заробітну плату, постійні відрахування, штрафи, податки тощо урізували її до мінімуму. До того ж заробітна плата в Україні виплачувалася карбованцями. Гроші, які одержувало населення за свою роботу, були фактично знецінені. Так, на базарах Харкова влітку 1942 р. 1 кг хліба продавався за 150 крб. при офіційній ціні 1,70 крб., 1 яйце, відповідно,— 8 і 0,80 крб., 1 л молока — 20 і 1,20 крб. 1 л соняшникової олії — 280 і 14,50 крб.[15], а вже в березні 1943 р. на базарах Києва пуд борошна коштував 15 тис. крб., 1 кг печеного хліба — 400 крб., 1 кг сала — 6 тис. крб., склянка солі — 300 крб.[16].

Всі послуги, що надавалися населенню, також були платними. Так, хворий за день перебування в лікарні сплачував 20 крб., за прийом лікарем — 10 крб. Ціни на ліки зросли в різних районах України на 200—2000 %[17].

Була встановлена також неофіційна такса за звільнення від виконання примусових робіт. Так, у Харкові воно коштувало 500 крб., від окопних робіт — 1000 крб., від вивезення до Німеччини — від 5 000 до 10 000 крб.[18].

Нестача товарної маси, штучне завищування курсу марки відносно радянського карбованця, нестійкість «твердих цін» на товари та послуги, які нав'язувала окупаційна влада під загрозою репресій,— все це зумовлювало шалене зростання цін, поглиблення інфляції та корупції,

розповсюдження спекулятивних операцій як серед німецьких кіл різних рангів, так і серед місцевого населення.

Про це свідчить повідомлення про становище в Україні, складене за матеріалами перевірки німецької службової пошти «Україна», тобто листування німецьких фірм і службовців. У цьому документі зазначається, що «справа не обмежується обміном тільки для власних і сімейних потреб. Обмін стає «справою» і проводиться зрештою на комерційній засаді. Метою є спекуляція і зароблювання грошей».

Далі аналізуються листи німецьких військових, в яких вказується, що «в Україні гроші валяються на вулиці» і «за короткий строк тут можна сколотити собі капітал». Кореспонденти розповідають у своїх листах про величезні прибутки в Україні. Так, «за центнер солі можна отримати 1000 рейхсмарок, за коробку сірників — 6 марок, а старі костюми збуваються більш як за 600 марок».

А в іншому листі читаємо: «Обмінна торгівля і спекуляція знаходяться в повному розквіті, і те, що раніше робили євреї, в значно більш досконалій формі робиться сьогодні «арійцями». В повідомленні також зазначається, що «Україна стала товкучкою рейху», «з України корупція поширюється в рейх», що «служить основою для нових спекуляцій». Німецькі вищі кола змушені були констатувати, що «Україна стала раєм для спекулянтів»[19], а це не може не завдати значних збитків Німеччині й поставити під загрозу інтереси рейху в майбутньому.

«Нові гроші» — карбованці — поступово перестають виконувати функції еквівалента вартості товарів, що не могло негативно не позначитися на житті населення, яке з недовірою починає ставитися до окупаційної «валюти». Якщо у другому півріччі 1942р. населення віддавало перевагу окупаційним маркам, що високо котувалися на «чорній біржі», то коли фашистські війська вдруге вступили до Харкова (квітень 1943 р.), спостерігалося протилежне явище. В останні місяці перебування загарбників у місті відчувалася нестача радянської валюти. В цей період населення прагнуло позбутися «окупаційних марок»[20].

Емісійний банк, заснований у Києві, випускав також червінці і рублі зразка 1941 р. номіналом 1 рубль, 1 та 5 червінців (за іншими джерелами, також 3 і 5 рублів та 3 і 10 червінців), що призначалися для інших окупованих районів СРСР. Ці асигнації були знайдені у підвалах рейхсканцелярії після закінчення Великої Вітчизняної війни. Існує версія, згідно з якою нібито їх виготовляли у другій імперській друкарні, але вони були забраковані через помилки в тексті і в обіг не надійшли[21].

Крім карбованців, на території України використовувалися і «тверді» гроші — румунські леї, польські злоті, чешські і словацькі крони, угорські пенге[22]. Усього ж за період окупації розмір емісії банку України становив 1 195 млн. марок[23].

У німецькому документі від 16 травня 1944 р. аналізувалися результати перевірки діяльності рейхскомісаріату «Україна» з фінансових питань у період окупації. В ньому, зокрема, зазначалося: «Нездорові тенденції в загальноекономічній галузі були ще більше посилені фінансовою політикою, що проводилася рейхскомісаром України. ...Він (мається на увазі Е. Кох.— **І. В.**) широко проводив економічні заходи без будь-якого бюджету. ...Це послужило стимулом до виникнення в Україні особливого шикарного тилового життя для деяких. ... Окремі управління і генерал-комісари зовсім не думали про виконання розпоряджень самого рейхскомісара чи його головного фінансового управління, а робили все, що їм заманеться. ... Стало відомо, що під час відступу з України окремі керівники установ свідомо пішли на те, щоб своєчасно незапаковані касові книги, а також виправдувальні документи до рахунків у кінцевому підсумку спалювалися або потрапляли до рук ворога. Тим самим виключалася будь-яка можливість ревізії»[24].

Таким чином, важливою складовою частиною економічної експлуатації України фашистською Німеччиною було її фінансове пограбування. Це знайшло відображення насамперед у вилученні банківських цінностей. Окупаційні власті також широко практикували блокування існуючих платіжних засобів і безконтрольний випуск паперових грошей відповідно до власних потреб, не рахуючись з будь-якими інтересами. Відіграючи роль платіжного засобу під час так званих закупок, ці «гроші» фактично використовувалися для прихованого пограбування місцевого населення та водночас збагачення правлячих кіл Німеччини.

[1] Сенилов Б. В. Военные деньги второй мировой войны.— М., 1991.— С. 14.
[2] Там же.— С. 18.
[3] Щелоков А. Свидетели истории.— М., 1987.— С. 156—159; Шелленберг В. Секретная служба Гитлера: Мемуары начальника управления шпионажа и диверсий службы безопасности СД.— К., 1991.— С. 178—180.
[4] Мирский Д. Титулованные фальшивомонетчики // Наука и жизнь.— 1969.— № 10.— С. 55—56.
[5] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОВУ), ф. КМФ—8, оп. 1, спр. 38, арк. 107.
[6] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 70, спр. 24, арк. 44.
[7] Там же, ф. 166, оп. 3, спр. 141, арк. 56.
[8] Сенилов Б. В. Указ. соч.— С. 26.
[9] ЦДАГОУ, ф. 166, оп. 3, спр. 141, арк. 61.
[10] Там же, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 533, арк. 40.
[11] Атлас З. В. Социалистическая денежная система.— М., 1969.— С. 294.
[12] Голос (часопис для українців у Німеччині) — Берлін, 1942.— 12 лип.
[13] Бадаев А. С. Бумажные деньги, ходившие на Украине (Каталог XX столетия).— Чернигов, 1991.— С. 53.
[14] ЦДАГОУ, ф. 1. оп. 23, ч. 1, спр. 533, арк. 40.
[15] ЦДАВОВУ, ф. КМФ—8, оп. 2, спр. 157, т. 2, арк. 199.
[16] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 533, арк. 39.
[17] Там же, оп. 70. спр. 107, арк. 15.
[18] Там же, спр. 110, арк. 109.
[19] ЦДАВОВУ, ф. КМФ—8, оп. 1, спр. 182, арк. 85, 88—89.
[20] Атлас З. В. Указ. соч.— С. 294.
[21] Schwan C. F., Baling J. E. World War II Military Currency.— American Numismatic Association.— New York, 1980.— P. 133.
[22] Бойко А. Останні «українські» гроші // Літ. Україна.— 1991.— 6 черв.
[23] Алексеев А. М. Военная валюта.— М., 1948.— С. 58.
[24] ЦДАВОВУ, ф. КМФ — 8, оп. 1, спр. 101, арк. 210—212.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

ОУН і УПА у другій світовій війні *

Док. № 54

Постанова ЦК КП(б)У «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України»

10 січня 1945 р.

Сов. секретно
ЦК КП(б)У

тов. Литвину К. З.

По поручению тов. Хрущева Н. С. посылаю копию постановления ЦК КП(б)У «Об усилении борьбы с украинско-немецкими националистами в западных областях Украины» от 10 января 1945 г.

Пом. секретаря
ЦК КП(б)У (Каневский)

11 января 1945 г.

Особая папка

Об усилении борьбы с украинско-немецкими националистами в западных областях Украины

Постановление ЦК КП(б)У

ЦК КП(б)У отмечает, что партийные организации западных областей УССР, органы НКВД и НКГБ, внутренние и пограничные войска НКВД, выполняя решения ЦК ВКП(б) от 27 сентября 1944 года «О недостатках в политической работе среди населения западных областей УССР» и ноябрьского пленума ЦК КП(б)У, добились некоторых достижений в борьбе с украинско-немецкими националистами.

Однако ЦК КП(б)У считает, что обкомы КП(б)У, органы НКВД и НКГБ имеют еще много серьезных недостатков в деле борьбы с украинско-немецкими националистами. Основными из них являются:

1. Еще недостаточно развернута партийно-политическая и культурная работа среди населения. Партийные организации проводят политическую работу, главным образом, в райцентрах и в близлежащих селах, а отдаленные населенные пункты не охватывают своим влиянием.

В ряде районов работа по разъяснению обращения президиума Верховного Совета, Совнаркома УССР и ЦК КП(б)У к населению западных областей проводится слабо. Это обращение еще не доведено до

всех сел, и многие крестьяне о нем совершенно не знают. В некоторых районах эта работа проведена компанейски и в настоящее время прекращена.

2. Слабо поставлена агентурная работа органов НКГБ и НКВД. До сих пор агентурная сеть по борьбе с оуновским подпольем и бандформированиями малочисленна и особенно малочисленна агентура, умеющая глубоко проникать в националистическое подполье. Принимаемые меры к ее расширению неудовлетворительны.

Органы НКГБ и НКВД не воспользовались тем, что ОУН в начале немецкой оккупации существовала легально, что дает им возможность легче выявить и переловить оуновцев, которые в то время находились на легальном положении.

3. При проведении чекистско-войсковых операций органы НКВД часто действуют по шаблону. Имеют место факты, когда операции плохо планируются и готовятся. Не обеспечивается строгая секретность при подготовке чекистско-войсковых мероприятий.

Войска НКВД не всегда используются рационально. Бывают случаи, когда войсковые подразделения бездействуют, а некоторые из них вместо активных наступательных действий придерживаются тактики пассивной обороны и отсиживаются в населенных пунктах.

4. Имели место совершенно недопустимые случаи, когда отдельные бойцы и офицеры органов НКВД и НКГБ, не разобравшись, применяют репрессии — жгут хаты и убивают без суда отдельных граждан, которые совершенно непричастны к бандитам, чем дискредитируют себя и органы советской власти.

5. ЦК КП(б)У особо отмечает, что некоторые руководители партийных организаций считают, что в борьбе с украинско-немецкими националистами они должны заниматься только политико-массовой работой среди населения и самоустраняются от руководства делом вооруженной борьбы, которую ведут органы НКВД и НКГБ, что является совершенно неправильным.

ЦК КП(б)У постановляет:

1. Обязать Львовский, Волынский, Станиславский, Тернопольский, Дрогобычский, Ровенский и Черновицкий обкомы КП(б)У, наркомов НКВД и НКГБ, начальников внутренних и пограничных войск НКВД, начальников областных управлений НКВД и НКГБ всемерно и решительно усилить борьбу с украинско-немецкими националистами с тем, чтобы использовать зимний период для окончательного разгрома и ликвидации банд и подполья украинско-немецких националистов.

2. Обязать обкомы КП(б)У западных областей, руководствуясь решениями ЦК ВКП(б) от 27 сентября 1944 года и ноябрьского пленума ЦК КП(б)У, коренным образом улучшить политическую работу среди населения, обратив особое внимание на то, чтобы партийно-политической работой были охвачены все села, предприятия и учреждения.

Усилить работу по разъяснению обращения Президиума Верховного Совета, Совнаркома УССР и ЦК КП(б)У к населению западных областей Украины, довести это обращение до сознания каждого жителя западных областей.

В своей политической работе партийные организации должны особое внимание обратить на разоблачение вылазок кулачества, торговцев и других капиталистических элементов, которые являются опорой и организаторами банд украинско-немецких националистов и, чувствуя приближение своей гибели, оказывают бешеное сопротивление всем мероприятиям советской власти.

В этой работе необходимо, опираясь на бедноту, привлекая к беспощадной борьбе с кулаком середняка, изолировать кулака и лишить его влияния на массы.

Партийные организации должны вскрывать злодеяния украинско-немецких националистов, поднимать против них ярость народных масс, умело используя политический подъем среди рабочих, крестьян, интеллигенции и преданность их советской власти.

Необходимо более решительно разоблачать украинско-немецких националистов в печати, как агентов и пособников немцев.

3. Обязать начальников облуправлений НКГБ и НКВД и секретарей обкомов КП(б)У решительно улучшить работу по созданию и расширению сети нашей агентуры. Добиться в ближайшее время такого положения, чтобы в каждом населенном пункте была бы наша агентура.

Широко привлекать к агентурной работе местных жителей, проверенных и преданных советской власти, а также из числа бывших участников оуновских организаций. Внимание агентуры направить прежде всего на выявление организующих оуновских центров, местонахождения банд и их замыслов.

Систематически проводить работу по политическому воспитанию агентуры и обучению ее технике агентурной работы.

4. Обязать наркома внутренних дел УССР тов. Рясного и начальников облуправлений НКВД до 15 февраля провести в сельских местностях западных областей УССР учет жителей в возрасте от 15 лет и выше. В связи с этим начальники облуправлений НКВД должны издать приказы, в которых указать цели и причины проведения учета населения.

При проведении учета населения точно установить, где находится тот или иной гражданин или гражданка. Родственников тех лиц, которых не будет установлено точное местонахождение, предупредить под расписку, что если эти лица не явятся в органы советской власти, то они будут считаться участниками банд и к их родственникам будут применены репрессии, вплоть до ареста и выселения.

В приказах также указать, что гражданин, знающий, где укрываются бандитские группы или отдельные бандиты, или знающий, что у кого либо из граждан ночевал или скрывался бандит, обязан сообщить об этом органам советской власти, в противном случае он будет считаться соучастником бандитов с вытекающими отсюда последствиями.

Этим же приказом установить в каждом селе такой порядок, который бы закрыл для бандитов каждое село и каждый дом.

Назначить в селах и поселках уполномоченных участков и десятихатских, которым вменить в обязанность следить за соблюдением установленного порядка и принимать необходимые меры к нарушителям, а также сообщать органам советской власти, кто из населения куда отлучается, кто предоставляет ночлег бандитам, снабжает их продовольствием и оказывает другие услуги.

Установить, что население может предоставлять право ночлега только по разрешению сельсовета.

Организовать в каждом селе и поселке самоохрану местным населением. Самоохрана с наступлением темноты должна задерживать всех лиц, прибывающих в населенный пункт и препровождать их в сельсовет.

Составление списков самоохраны и чередование круглосуточных дежурств возложить на председателей сельсоветов.

Назначить на каждые два села участкового уполномоченного милиции, на которого возложить контроль за проведением в селах этого порядка.

Также организовать охрану предприятий, создав группы самоохраны из рабочих.

Тов. Рясному в трехдневный срок разработать, утвердить и разослать начальникам облуправлений текст примерного приказа и формы списков.

Обкомам и райкомам КП(б)У выделить в помощь органам НКВД работников для проведения учета населения.

5. Усилить бдительность партийных организаций, органов НКВД и НКГБ. Обкомы КП(б)У, начальники облуправлений НКВД и НКГБ должны добиться такого положения, чтобы все подготавливаемые и проводимые мероприятия и операции по борьбе с бандами держались в строгом секрете. Виновных в разглашении тайны и болтунов беспощадно наказывать вплоть до исключения из партии и предания суду.

Тщательно разрабатывать календарные планы операций, хорошо и продуманно их готовить и при проведении этих операций проявлять больше инициативы, напористости, гибко меняя тактику в зависимости от обстановки.

Не пропускать ни одного случая бандпроявлений без ответных репрессий, усилить высылку семей бандитов и кулаков, оказывающих какую бы то ни было помощь бандитам.

Создать истребительные батальоны из местного населения в каждом райцентре, а где представляется возможным — и в крупных селах.

Добиться, чтобы ядро каждого батальона составляла небольшая группа из партизан или других лиц, имеющих опыт борьбы с бандитами. Создать в каждом населенном пункте группы содействия истребительным батальонам из местных жителей.

6. Обязать начальника внутренних войск НКВД Украинского округа генерала Марченко и начальников погранвойск генералов Бурмака и Демшина улучшить подготовку и проведение чекистско-войсковых мероприятий и воспитывать своих командиров частей так, чтобы каждое подразделение проявляло бы активность и инициативу в борьбе с бандами. Строго наказывать тех командиров, которые отсиживаются в спокойных селах и придерживаются тактики пассивной обороны.

Лиц, отличившихся в борьбе с оуновцами, представлять к правительственным наградам сразу же после проведения операций и всячески их поощрять.

7. Командующему войсками Львовского военного округа генералу Смирнову дать указание войскам округа о том, чтобы все части, дислоцирующиеся в населенных пунктах, оказывали всемерную помощь местным властям в борьбе с украинско-немецкими националистами.

8. ЦК КП(б)У считает совершенно неправильным утверждение отдельных руководителей партийных и комсомольских организаций, что комсомольские организации якобы следует создавать только в тех селах, где уже есть группы содействия истребительным батальонам.

Обязать обкомы КП(б)У и ЦК ЛКСМУ в ближайшее время добиться создания комсомольских организаций в каждом селе, на каждом предприятии и усилить политико-воспитательную работу среди молодежи.

9. Секретарям обкомов, горкомов и райкомов КП(б)У, начальникам облуправлений и райотделов НКВД и НКГБ не пропускать ни одного случая нарушения советской законности без расследования и привлечения виновных к строжайшей ответственности.

10. Усилить партийно-массовую и политическую работу среди работников НКВД, НКГБ и в войсках НКВД.

Территориальные партийные организации должны считать своей партийной обязанностью проведение повседневной политико-воспитательной работы среди личного состава НКВД и НКГБ.

Учитывая, что в органы НКВД и НКГБ пришло много молодых малоопытных работников, организовать систематическую чекистскую

учебу работников НКВД и НКГБ по повышению их деловой квалификации путем организации краткосрочных курсов, семинаров, организации специальных лекций и издания руководящей литературы.

Обязать наркомов НКВД и НКГБ тт. Рясного и Савченко, секретаря ЦК КП(б)У по пропаганде тов. Литвина до 10 февраля издать специальную брошюру для чекистов о методах и ухищрениях, применяемых украинско-немецкими националистами.

11. Провести во всех областях совещания секретарей райкомов КП(б)У, председателей райисполкомов и начальников райотделов НКВД и НКГБ, на которых заслушать доклады о ходе борьбы с украинско-немецкими националистами в районах.

Установить следующие сроки проведения совещаний: в Львовской области — 10 января, Волынской — 12 января, Ровенской — 14 января, Дрогобычской — 16 января, Станиславской — 18 января, Тернопольской — 20 января и Черновицкой — 22 января.

Ознакомить участников совещания с настоящим постановлением.

12. Обязать обкомы КП(б)У оказывать всяческую помощь и особенно помощь в восстановлении жилья и имущества (лес, стройматериалы, приобретение скота) жителям, пострадавшим от банд украинско-немецких националистов, за счет конфискованного у бандитов имущества. Помощь оказывать по решению облисполкома.

13. Обязать секретарей обкомов КП(б)У до 20 января с. г. разработать конкретные мероприятия по усилению борьбы с бандами украинско-немецких националистов и представить их ЦК КП(б)У.

* * *

ЦК КП(б)У подчеркивает, что борьба с украинско-немецкими националистами в настоящее время является главнейшим и первостепенным делом большевиков западных областей Украины.

ЦК КП(б)У требует от всех руководителей партийных и советских организаций западных областей УССР, от всех коммунистов и комсомольцев самой решительной и беспощадной борьбы с бандами украинско-немецких националистов.

ЦК КП(б)У устанавливает, что секретари обкомов, горкомов и райкомов КП(б)У несут партийную и государственную ответственность за состояние дела борьбы с оуновским бандитизмом в своих областях и районах.

Секретарь ЦК КП(б)У **Н. Хрущев**

10.1.1945 г.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1674, арк. 1, 11.

Док. № 55

Зведення Рівненського обкому КП(б)У про ліквідацію керівного складу УПА за 1 січня — 15 лютого 1945 р.

Сводка о ликвидации руководящего состава УПА за период с 1 января по 15 февраля 1945 г.

Районы:	Фамилия или кличка	Убит или задержан	Дата
Александрийский	1. «Клим Савур», «Охрим» — командующий УПА	Убит	12.2.—45
	2. Вокулин Виталий по кличке «Железняк» — комендант боевки СБ	Покончил жизнь самоубийством	2.1.—45
Владимирецкий	3. «Марко» — областной проводник ОУН	Убит	23.1.—45
	4. «Горкун» — командир загона	Убит	26.1.—45
	5. «Дорошенко» — сотенный УПА	Убит	23.1.—45
	6. Стукало Иосиф — комендант боевки СБ	Задержан	23.1.—45
	7. «Стожок» — комендант боевки СБ	Убит	25.1.—45
Дубровицкий	8. «Ярко» — комендант бригады УПА «Память Крут» N 0018.	Убит	12.2.—45
	9. «Степан» — нач. штаба бригады	Убит	—»—
	10. «Гонта» — пом. нач. штаба бригады	Убит	—»—
	11. «Старшина» — районный проводник	Убит	4.2.—45
	12. «Янчар» — сотенный УПА	Убит	24.1.—45
	13. «Гусак» — командир разведки УПА	Убит	29.1.—45
	14. «Горкун» — сотенный УПА	Убит	6.1.—45
Остопольский	15. «Заграва» — интендант северной группы УПА	Задержан	8.2.—45
	16. «Лебедь» — кущевой господарчий	Задержан	8.2.—45
	17. «Камень» — подрайонный господарчий УПА	Убит	3.1.—45
	18. «Пшеничный» — шеф связи	Задержан	8.1.—45
	19. «Добровец» — районный господарчий	Задержан	1.2.—45
	20. «Украинец» — комендант боевки СБ	Убит	5.2.—45
	21. Полищук Прокопий — подрайонный комендант УПА	Задержан	7.2.—45
Рафаловский	22. «Острижский» — зам. коменданта северной группы «Заграва»	Убит	28.12.—44
	23. «Садок» — куренной	Убит	7.1.—45
	24. «Будь» — районный шеф связи	Задержан	12.1.—45
	25. «Богун» — сотенный УПА	Убит	7.1.—45
	26. «Новый» — комендант боевки СБ	Убит	18.1.—45
	27. «Шум» (Романюк Гордей) — командир диверсионной группы	Убит	17.1.—45
	28. «Арак» (Стрелец — Конон) — роевой УПА	Задержан	19.1.—45
Рокитновский	29. «Шворный» — краевой комендант СБ из группы «Завихвост»	Убит	15.2.—45

Районы	Фамилия или кличка	Убит или задержан	Дата
Рокитновский	30. «Цыганка» — подрайонный комендант УПА	Убит	5.2.—45
Межиричский	31. «Бесталанный» — надрайонный референт УПА	Задержан	4.1.—45
	32. «Степан» — районный комендант СБ	Убит	24.1.—45
	33. «Остап» — надрайонный шеф связи	Убит	—»—
	34. «Соловей» (Плоцук Иван) — районный следователь СБ	Убит	24.1.—45
	35. «Раиса» (Рыбачек Ксения) — подрайонный господарчий	Задержана	7.1.—45
	36. «Крот» (Узел Петр) — комендант боевки СБ	Убит	8.1.—45
	37. «Луговой» — подрайонный войсковой комендант	Убит	10.1.—45
	38. «Гроб» — сотенный УПА	Убит	17.1.—45
	39. «Чайка» — комендант боевки СБ	Убит	24.1.—45
	40. «Воля» — комендант боевки СБ	Убит	—»—
	41. «Бродяга» (Костецкий Федор) — командир подрайонной референтуры	Убит	23.1.—45
	42. «Верба» (Зайчук Николай) — комендант боевки СБ	Убит	5.2.—45
	43. «Хмурый» — четовый УПА	Убит	17.1.—45
Мизочский	44. «Недоля» — районный господарчий	Задержан	8.2.—45
	45. «Бессмертный» (Миронюк Иван) — надрайонный войсковой комендант	Убит	11.1.—45
	46. «Черемха» — областной шеф связи	Убит	18.1.—45
	47. «Столяр» — он же «Колос» — нач. снабжения южных диверсионных групп	Убит	27.1.—45
	48. «Панас» — подрайонный связной	Задержан	6.2.—45
	49. «Мисюк Нина» — надрайонная связная	Задержана	—»—
Острожский	50. «Гульчук» («Чумак»)— районный господарчий	Задержан	18.1.—45
	51. «Явор» — он же «Савченко» (Лещук Иван) — комендант боевки СБ	Задержан	21.1.—45
	52. «Добрый» (Рабчук Иван)— подрайонный референт по делам промышленности	Задержан	18.1.—45
Людвипольский	53. «Вишня» — надрайонный господарчий	Задержан	26.1.—45
	54. «Веселый» — районный шеф связи	Убит	27.1.—45
	55. «Явор» — комендант боевки СБ	Задержан	26.1.—45
	56. «Гроб» — надрайонный военный комендант	Убит	27.1.—45
Клеванский	57. Остапчук Прасковия — надрайонная связная	Задержана	10.1.—45
	58. «Узбек» — командир сотни особого назначения	Убит	10.2.—45
Ровенский	59. «Кубринович Филипп» — сотенный запаса	Убит	4.1.—45

Районы:	Фамилия или кличка	Убит или задержан	Дата
Ровенский	60. «Андрей» (Гуменюк Николай) — подрайонный пропагандист	Убит	—»—
Корецкий	61. «Гарный» (Держенец Иван) — надрайонный господарчий	Задержан	4.1.—45
	62. Щербак Григорий — подрайонный военный комендант	Убит	23.1.—45
	63. «Мороз» — (Коваль Василий) — станичный комендант СБ	Задержан	19.1.—45
	64. «Петро» — комендант боевки СБ	Задержан	28.1.—45
Гощанский	65. «Луговой» — командир диверсионной группы	Убит	5.1.—45
	66. «Ветер» — подрайонный комендант	Убит	3.1.—45
	67. «Кармелюк» (Зеленюк Иван) — подрайонный комендант	Задержан	19.1.—45
	68. «Береща» — четовой УПА	Убит	20.1.—45
Дубновский	69. «Луцко»— полит. референт	Убит	6.1.—45
Высоцкий	70. «Гудок» — он же «Крикун» (Рязонович Иван) — комендант боевки СБ	Убит	14.1.—45
	71. «Сорока» — сотенный УПА	Убит	29.1.—45
	72. «Острый» — комендант боевки СБ	Убит	2.2.—45
	73. «Кулак» — комендант боевки СБ	Убит	—»—
	74. «Малый» — комендант боевки СБ	Убит	1.2.—45
	75. «Наколесный» — главарь банды	Убит	4.2.—45
Тучинский	76. «Быстрый» (Михальчук Федос) — комендант боевки СБ	Убит	9.1.—45
	77. «Непомытый» — комендант боевки СБ	Убит	21.1.—45
	78. «Орлик» — комендант боевки СБ	Убит	—»—
	79. «Вальчук» — комендант боевки СБ	Убит	—»—
	80. «Малозуб»—сотенный УПА	Убит	—»—
	81. «Карась» — роевой УПА	Убит	21.1.—45
	82. «Журавель» — роевой УПА	Убит	21.1.—45
	83. «Кора» — роевой УПА	Убит	—»—
Клесовский	84. «Семка» — комендант боевки СБ	Убит	11.1.—45
	85. «Букет» — комендант боевки СБ	Задержан	—»—
	86. «Колос» — руководитель бандгруппы	Убит	21.1.—45
Здолбуновский	87. «Степанович Нина» — подрайонная связная	Убита	12.1.—45
	88. «Ирлана» (Абрамчук Мария)—комендант гор. Здолбунова	Задержана	16.1.—45
	89. «Чернота» — он же «Остап» — сотенный УПА	Убит	2.2.—45
Деражнянский	90. «Ярославец» — старший следователь СБ	Убит	21.1.—45
	91. «Лесовой» — инструктор пропаганды	Убит	—»—

Районы:	Фамилия или кличка	Убит или задержан	Дата
Деражнянский	92. «Зилизняк» — районный референт	Убит	23.1.—45
Демидовский	93. «Лесовой» (Оленицкий Петр) — сотенный УПА	Задержан	21.1.—45
	94. «Лилия» (Деманчук Надежда) — сотенная женской сотни	Задержана	—»—
Сарненский	95. «Гонта» (Бортнюк Иван) — четовой УПА	Задержан	7.1.—45

Секретарь Ровенского обкома КП(б)У **(Бегма)**

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 829, арк. 206—211.

Док. № 56

Довідка оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У про хід виконання у Волинській області постанов політбюро і ЦК КП(б)У про посилення боротьби з українськими націоналістами

6 березня 1945 р.

Секретарю ЦК КП(б)У

тов. Кириченко А. И.

Справка

о ходе выполнения решения политбюро ЦК КП(б)У от 10 января и постановления политбюро ЦК КП(б)У от 26 февраля 1945 года «Об усилении борьбы с украинско-немецкими националистами»

Постановление политбюро ЦК КП(б)У от 26 февраля 1945 года Волынский обком КП(б)У получил 1 марта 1945 года. Присланные постановления для горкомов и райкомов КП(б)У разосланы 2—3/III — 1945 г.

В целях быстрейшей реализации и полного выполнения постановления ЦК КП(б)У, а также подачи практической помощи на местах райкомам КП(б)У и районным отделам органов НКВД и НКГБ, в проведении борьбы с бандами украинско-немецких националистов и оуновским подпольем бюро обкома КП(б)У в области по 7 кустах, куда входят все районы, с первого по пятое марта провело кустовые совещания первых секретарей ГК и РК КП(б)У, председателей райисполкомов, начальников райотделов НКВД и НКГБ и уполномоченных ЦК и обкома КП(б)У.

На кустовых совещаниях были заслушаны отчеты районов (секретари РК КП(б)У, нач. райотделов НКВД и НКГБ) о проведенной и проводимой работе в районах по борьбе с бандами, оуновским подпольем и бандпособниками. Также заслушаны мероприятия и предложения по улучшению политической работы среди населения, укреплению органов советской власти на селе, по организации комсомольских организаций, группы самоохраны и актива села и друг. задачи политического и организационного порядка, направленные на окончательную ликвидацию бандитов и оуновского подполья в установленный срок постановлением политбюро ЦК КП(б)У от 26 февраля 1945 г. в Волынской области.

Будучи присутствующим на кустовых совещаниях районных руководителей, а также анализируя в целом ряде районов (Порицком, Ковельском, Седлищевском, Торчинском, Колковском, Локачинском и друг.), ход работы по выполнению постановления ЦК КП(б)У от 10 января с. г., мной установлено, что практическая борьба в этих районах с бандами и особенно с боевиками СБ, которые еще не ликвидированы и делают бандитско-террористические акты среди населения, поставлена не в полном соответствии с постановлением ЦК КП(б)У. Несмотря на неоднократные указания, все же имеют место большие недостатки в работе с агентурой, которая не вся достаточно проверена и работает неоперативно в подготовке оперативных планов и практическом проведении операций по уничтожению банд. Среди органов НКВД и НКГБ в районах недостаточное контактирование в оперативных действиях. Очень плохо поставлена координация действия района с районом, в результате чего имеются случаи столкновения групп одного района с другим (Рожище—Торчин, Луцк—Сенкевичевка). На бандпроявления ответных репрессий проводится мало, преследование банд — также. Поэтому банды, пользуясь этим, переходят из села в село, срывают проводимые политические и организационные мероприятия, наносят населению, а также и отдельным группам партийно-советского актива, работающих в селах, большой ущерб.

Так, например, 23 февраля с. г. в селе Воютин Торчинского р-на банда напала на группу партийно-советского актива и убила 25 чел., в том числе инструктора обкома КП(б)У тов. Близнюк. 2/III.— 45 года в селе Ворончин Озютичского района банда напала на село, разоружила группу самоохраны, убила 4 человек крестьян из группы самоохраны и жену председателя сельсовета. Все имущество председателя с/совета сожгли, в том числе сожгли ребенка, которого закрыли в доме.

В Локачинском районе в последних числах февраля м-ца из оуновского подполья 7 дней проходило формирование банды «Багдана» численностью до 200 бандитов, а районное руководство узнало об этом только тогда, как банда в селе Куты напала на группу партийно-советского актива и убила 3 человека, в том числе инструктора обкома КП(б)У тов. Запорожца, которого труп унесла. В Ковельском районе в селе Облапы убито 11 человек партийно-советского актива. В Порицком районе за февраль месяц было 5 бандпроявлений, бандиты у крестьян отобрали 2 лошади, 1 свинью и увели финагента с/совета, а в Цуманском районе в селе Рудники забрали до 20 тонн хлеба.

На все эти бандитские проявления ответные репрессии не были даны, банды ушли, и их не преследуют.

Перепись населения по всем районам области еще не закончена. Материалы переписи органами НКВД и НКГБ анализируются недостаточно. В населенных пунктах, где проведена перепись, не делается повторной проверки населения. Имеются случаи, когда после переписи неизвестно, где находятся отдельные жители села. Так, например, в селе Берест и Ворончин Озютинского района 128 человек не числятся в списках переписи, во время переписи так и не установлено, где они, а пойманные бандиты в своих показаниях говорят, что они в бандах (это подтверждает нач. РО НКГБ тов. Гунько). Мер к семьям этих бандитов не принято. Выселение семей бандитов, кулаков и бандпособников проводится неорганизованно. Так, например, в селе Облапы Ковельского района, которое очень поражено бандами, во время переписи было выявлено 89 семей бандитов и их пособников, от них взяты подписки, прошел месяц, а из них ни единого не выселено за пределы Украины.

В Гороховском районе 8 семей бандитов, подлежащих выселению, сбежали и их не ищут. Эта работа заняла второстепенное место в ряде районов.

Работа по созданию актива в селах и работа с ним, организация групп самоохраны сел, за последнее время улучшились, но очень плохо то, что с активом села нет ежедневной работы, а только от случая к случаю. Плохо обстоят еще дела в отдельных селах от райцентров (на границах районов), в которых и поныне себе находят убежище банд-группы СБ. В этих селах по-прежнему мало бывает партийно-советский актив, там еще нет стабильности органов советской власти. В отдельных селах ночь еще не отвоевана у бандитов и поэтому они делают в них бандпроявления.

Около 200 сел имеется в области, где не организовано еще групп самоохраны и нет участковых уполномоченных милиции. Для работы уч. уполномоченных милиции очень недостаточно привлекается актив из местного населения.

Наряду с вышеуказанными недостатками в работе районных организаций имеются недостатки по удовлетворению нужд населения. Так, например, во многих селах районов крестьяне по месяцу и больше не получали соли, спичек, мыла и др. продуктов первой необходимости. Недостаточно уделяется внимания красноармейским семьям и семьям, пострадавшим от войны и бандитов. Так, например, в Любомльском районе в селе Радыхов гр. Маслянка Р. Я.— красноармейская семья, пострадавшая от бандитов, которые сожгли все имущество, еще 27/XI—44 г. обратилась в Любомльский райисполком (председатель РИК'а т. Акимов) за помощью в жилье, но этот вопрос остался не разрешен; кроме голой резолюции, на ее заявлении ничего нет. Тов. Акимов на это отвечает: «Это село все спалено, и она не только одна без жилья».

В селе Дружкополь Берестечковского района при проверке было обнаружено 7 заявлений крестьян, которые просили лес на постройку хат, так как бандиты их хаты сожгли. Заявления эти лежали 13 дней, и не были разрешены и другие факты.

Нужно отметить, что по-прежнему большим недостатком в работе на селах является недостаточная политическая и организационная работа среди населения. Агитаторы сел систематически с населением не работают. Сельсоветы, хаты-читальни еще не стали культурным центром на селе. В них не читаются научно-популярные лекции, не работают кружки художественной самодеятельности. Учителя сел мало принимают участия в работе сельсоветов и среди населения. В настоящее время крестьяне готовятся к весеннему севу. В области должны усиленно работать специалисты сельского хозяйства, но, к сожалению, этого еще нет. Агрономы являются очень редкими гостями в селах и то по другим, не специальным вопросам. За все время (со дня освобождения области) ни единой лекции в селе или в райцентре не прочитал специалист с/хозяйства. Также не выступают на страницах областной газеты и с консультацией или советом по вопросу весеннего сева и повышения урожайности сельскохозяйственных культур.

Проводя совещания на кустах, секретарь обкома КП(б)У тов. Профатилов и др. члены бюро обкома КП(б)У дали необходимые указания и практические предложения по устранению этих недостатков, имеющих место в работе районов.

Ответ. организатор оргинструкторского отдела ЦК КП(б)У (Давиденко)
6/III-45 г.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 332, арк. 66, 70.

Док. № 57

Довідка відповідального організатора оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У по Волинській області про хід боротьби з оунівським підпіллям та угрупованнями УПА

18 березня 1945 р.

Секретарю ЦК КП(б)У
тов. Кириченко А. И.

Справка

о ходе выполнения решения политбюро ЦК КП(б)У от 10 января и 26 февраля 1945 года «Об усилении борьбы с украинско-немецкими националистами»

По состоянию на 16 февраля 1945 года, по данным органов НКВД, НКГБ и РК КП(б)У, в Волынской области еще числится 704 бандита, которые объединены в 7 банд численностью каждая от 30 до 100 чел. и 18 боевок СБ численностью каждая от 10 до 30 чел. бандитов.

Банды и боевки СБ проявляют себя в 18 районах, в 12 районах области банд не числится и бандпроявлений нет.

16 марта 1945 года в Цуманском районе ликвидирована банда «Рубашенко» численностью 86 бандитов. Во время боя убит заместитель командира банды — Маяк, под псевдо «Нечипор». Взято трофеи: 20 пулеметов, 7 автоматов, 12 винтовок, 14 400 шт. патронов, 28 лошадей и др.

В районах, где числятся банды, имеются бандпроявления, выражающиеся в убийстве партийного и советского актива и ограблении населения. Так, например, во Владимир-Волынском районе 15 марта 1945 года убит председатель сельсовета, 6 марта 1945 года в селе Шклынь Сенкевичевского района переходящей бандой в 70 человек конников, одетых в красноармейскую форму, был убит инструктор транспортного отдела обкома КП(б)У тов. Линник Иван Иванович, зав. райсобесом этого же района (местный беспартийный) тов. Рудь и 3 бойца из группы самоохраны с. Шклынь, которые в этом селе проводили массово-политическую работу. У тов. Линника бандитами отобраны все документы, в том числе партбилет и «Очередные задачи работы в селах», которые разработаны обкомом и утверждены бюро обкома КП(б)У, орден Красной Звезды, которым он был награжден.

Об убийстве было сообщено связным этого села, в район было выслано подкрепление. Прибывшими вооруженными группами бандиты преследовались, в результате было убито 2 бандита. У одного из них обнаружена полевая сумка с их документами. С наступлением ночи банда от преследования ушла.

В районах области органами НКВД и НКГБ созданы контр. боевики из бывших бандитов под руководством опытных оперативных работников, которые успешно ведут работу по раскрытию сети оуновского подполья и нахождения банд УПА.

Большие банды, числившиеся в области, в своем большинстве являются переходящими и даже не только из района в район, а из области в область, и так как координирующих действий по истреблению банд между областями недостаточно, а преследования — также (не в зависимости от территориальности), то банды имеют возможность уходить от попыток преследования, проводимых в одной из области или районе. За последнее время в районах области улучшена работа по организации сельского актива, создано 251 комсомольская сельская организация, много сельских комсомольцев практически принимают участие в истреблении банд. Так, например, во Владимир-Волынском районе комсомольцами была выслежена банда «Чайка», окружена и перебита.

Призывники 1928 года собраны на пункты всеобуча в райцентры, где проходят воинскую подготовку. Особенно в их учебе обращено внимание на политподготовку. Большая работа проводится с ними по привлечению их в комсомол. После подготовки приказом райвоенкома они зачисляются в группы самоохраны сел и периодически отчитываются за проделанную работу.

Наряду с проведением практической борьбы с бандами украинско-немецких националистов и оуновским подпольем, проведением политической работы в селах партийный и советский актив ведет усиленную работу по подготовке к весеннему севу. Так, например, в области уже организовано 24 708 супряг, которые не только будут проводить свой посев, а окажут помощь безлошадным. Организовано 356 кузниц по ремонту с/хоз. инвентаря и машин. Организовано выявление безлошадных и не имеющих семян для посева, красноармейских и бедняцких крестьянских хозяйств. Организовывается им практическая помощь в своевременном проведении весенне-полевых работ. Между селами и районами организовывается социалистическая взаимопомощь в семенах.

Во всех районах области (пока в индивидуальном порядке) ведется среди крестьян разъяснение устава с/хоз. артели на опыте лучших колхозов восточных областей Украины, показывается выгодность, перспектива и преимущество для крестьян в их жизни быть и работать в колхозе.

В 19 селах 15 районов уже созданы инициативные группы из крестьян, желающих быть колхозниками. Для проведения работы с ними, оказания им помощи в подготовительно-организационной работе обком КП(б)У в эти села послал своих уполномоченных, задачей которых поставил выявить экономику будущего колхоза, подготовить крестьян к прочной его организации и доложить на бюро обкома КП(б)У для окончательного принятия решения обкомом КП(б)У. Посланы в район лектора и докладчики с докладами «Рік великого перелому і боротьба нашої партії за колективізацію с/господарства», которые будут читать их в районах и селах области.

19—20 марта будет проведено областное совещание председателей постоянно действующих земельных комиссий сельских советов депутатов трудящихся с повесткой дня «О проведении весеннего сева в 1945 году».

Ответ. организатор оргинструкторского отдела ЦК КП(б)У (Давиденко)

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 332, арк. 71—73. Оригінал.

Док. № 58

Звернення вояків УПА, що здалися органам НКВС у м. Острозі Рівненської області, до учасників оунівського підпілля із закликом до припинення опору

[квітень 1945 р.] **

Звернення
до учасників УПА, до бульбівців, бандерівців та до тих, хто їм допомагає,— наше слово

Колишні однодумці і друзі!

Переконавшись у тому, що наша боротьба проти радянської влади є тяжким злочином і зрадою перед Україною і українським народом, ми, колишні бандити з сотень УПА, вирішили порвати з бандами і здатись на милість радянської влади. Ми покинули ліси і підземні лігва і прийшли до міста Острог та віддали себе до рук радянських органів.

Ми довго міркували, вагалися. Дехто з нас боявся, думав що радянська влада всіх нас покарає, як тільки ми з'явимося. Деякі ще вважали, що вони, борючись проти совєтів, роблять користь для України. Інші за звичкою не хотіли кидати ліс і «товариство». Всі ми не переставали запитувати себе, що то воно буде? Що заподіють нам совєти?

Однак ми не переставали думати й про те, а що буде, як ми залишимося і на далі у бандах, продовжуючи боротьбу проти радянської влади, яка з кожним днем міцніє, бо її підтримують і допомагають усі селяни, крім невеликої купки куркулів-визискувачів, не дивлячись на пекельні катування і вбивства багатьох з них нашими прибічниками. Коли Червона Армія розгромила таку силу, як німецька армія, та добиває її вже в Німеччині, то на яку ж силу можемо сподіватися ми? Нас ненавидить, не терпить і скоро винищить сам народ.

Як ми не міркували, як не гадали, а прийшли до єдиного вірного висновку, до єдиної думки — кинути антинародну злочинницьку справу, залишити банди, прийти з повинною і здатись на добру волю радянської влади.

У вирішенні нашої думки і нашої долі велику і основну роль відіграло Звернення радянського уряду і партії більшовиків України до учасників УПА та УНРА і до населення західних областей України. Нам про нього розповіли селяни, ми його самі не один раз перечитували. Ми повірили і не помилились.

Червона Армія своїми могутніми ударами добиває німецького кровожерливого звіра на підступах до Берліна. Німецькі кати незабаром стануть перед народним правосуддям і відповідатимуть за душогубки, за руїни, за пролиту кров радянських людей і волелюбних народів світу.

Не уникнути цього правосуддя і гітлерівським наймитам — українсько-німецьким націоналістам, які, вислуговуючись перед своїм господарем — Гітлером, із-за вугла, як боягузи-душогуби, вбивають жінок, стариків та дітей, називаючи це боротьбою за якусь «самостійну Україну». Ще і ще раз подумайте над цим питанням!

Ми закликаємо вас, колишні наші «однодумці», нищити запроданців українського народу, фашистських наймитів з проводу УПА, головорізів СБ, що туманять ваші голови і залякують вас лютими карами. Ви самі знаєте, що вони безсилі і ви з ними легко можете розправитись.

Скільки можна і за що ви годуєте воші, носите коросту на тілі, навіки ганьбите свої сім'ї перед українським народом і радянською державою, яка примушена буде вживати рішучих заходів до ваших сімей, як сімей бандитських. З'являйтесь з повинною, як це зробили ми і радянська влада вам все простить.

Нашій радості не було меж, коли ми з важкими сумнівними думками йшли до райцентру і замість того, щоб негайно нас схопити і піддати жорстокому заслуженому покаранню, нас прийняли як людей, як тих, що заблудилися і помилялися. З нами розмовляли по-людському.

Ми тепер твердо віримо правдивому слову більшовиків; вони його твердо виконують. Радянська влада і великодушний радянський народ простили нам тяжкі наші гріхи перед ними, прийняли нас у свою велику сім'ю, дали нам можливість чесною працею і виконанням своїх обов'язків перед Батьківщиною виправдати виявлене нам довір'я. Ми це довір'я виправдаємо. Ми даємо клятву — працювати чесно і служити вірно радянській Батьківщині, радянському народові.

Тепер ми зрозуміли, як ми глибоко помилялися, зрозуміли всю безглуздість базікань наших верховодів про якусь «самостійну соборну Україну». Адже ж радянська Україна — це та Україна, про яку мріяли, за яку боролися кращі уми, кращі представники українського народу — великий кобзар Тарас Григорович Шевченко, великий каменяр Іван Франко, полководець Богдан Хмельницький, та Україна, про

яку мрії і чаяння століттями носили в своїх серцях мільйони її вірних синів і дочок.

Ми звертаємось до вас — до тих, що досі не порвали з бандами. Кидайте антинародну зрадницьку справу, виходьте з лісів і сховищ, віддавайте себе добровільно до рук радянських органів. Радянська влада простить вам всі ваші тяжкі злочини і дасть вам можливість мирного життя і праці для себе, для своєї сім'ї, для свого народу. Вона дає вам можливість вийти на вірний шлях, стати рівноправними громадянами. Поки не пізно — не гайте часу. Скористайтесь цією можливістю.

Не вірте верховодам з УПА — цим запроданцям Гітлера, не вірте їхнім наклепам на радянську владу. Ми зараз бачимо і чуємо, що в радянських установах скрізь лунає українська мова, при владі стоять українці, у школах дітей наших навчають українською мовою. Радянська влада дбає про наші звичаї, не забороняє нашої віри, дає цілковиту свободу совісті. Діють українські театри, гуртки художньої самодіяльності. Нашою українською мовою видаються газети, друкуються книжки. Українська радянська держава посідає почесне місце серед рівноправних радянських республік у великому Радянському Союзі. Радянський український уряд дбає про свій український народ, а народ дбає про свій уряд.

Радянський народ живе в тісній і сердечній дружбі з усіма іншими радянськими народами, і ця дружба робить його ще сильнішим, ще могутнішим.

Ми переконані, що кожен з наших колишніх однодумців, хто ще не згубив розуму, дійде до тих же думок і до тих же висновків, що і ми. Але хочеться, щоб це сталося скоріше, сьогодні, а не завтра, бо іноді буває так, що те що сьогодні можливе, стає неможливим завтра. Це переконання примушує нас звернутися до вас із закликом: Припиніть безглузде братовбивство! Повертайтеся до своїх домівок! Приходьте з повинною до радянської влади, бо тільки в цьому порятунок для вас і дітей ваших! Тільки цим шляхом ви зможете змити пляму чорної зради українському народові.

Можливо, що брехуни з верхівки УПА будуть забивати вам баки всілякими нісенітницями, скажуть, що це наше звернення до вас є витівки НКВД або ми його підписали примусово. Знайте: те все буде підступ, брехня і зла, але безсильна воля збанкротілих лакеїв Гітлера.

Слава великій Українській Радянській державі!

Слава вірному другові українського народу, визволителеві з німецької неволі великому Сталіну!

Звернення підписали з села Боганиця: Гуменюк Іван, Федчук Юхим, Васильчишин Олексій, Федчук Олексій, Пужняк Володимир, Шевчук Митрофан, Мельничук Макар, Кручок Григорій, Наконечний Семен, Буралець Степан, Кушнірук Степан, Андроханов Іван, Бондарець Іван, Мельник Яків, Романюк Юрій, Кирилюк Ульян, Ковалець Матвій.

Сіянці: Захарчук Андрій, Дацюк Михайло, Карпюк Федір, Кирилюк Степан, Мощук Іван, Мощук Арсен, Лазарчук Федір, Прохорчук Олександр, Яремчук Іван.

Милятин Бурини: Шестюк Іван, Янчишин Федір, Мартинюк Онуфрій та інші. Всього 185 підписів.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 829, арк. 80—85, 165—173, 206—211, 330, 330 зв.

Док. № 59

Звернення головного командира УПА Т. Чупринки (Ю. Шухевича) до бійців і командирів у зв'язку із закінченням другої світової війни

Бійці й командири Української повстанської армії

Гітлерівська Німеччина остаточно розгромлена й розбита.

Не боятися більше українському народові ні винищування у газових камерах, ні масових розстрілів цілих десятків сіл озвірілими гестапівцями. Не буде вже німець бити по лицю свободолюбного українського селянина, ні відбирати його землі, щоб повернути його в раба німецького пана. Не гнатиме тисячі і десятків тисяч робітників і селян у новітній «ясир» — в Німеччину. Не ждатиме український інтелігент на свою чергу, коли його фізично знищать, бо він міг би в прийдешньому бути постійною загрозою для окупантів. Західний варвар не буде вже панувати на українській землі.

Великий вклад у перемогу над Німеччиною внесли й ви, українські повстанці. Ви не допускали, щоб німець свобідно господарив на українській землі й вповні її використовував для своїх загарбницьких цілей. Ви не дозволяли йому грабити українського села, не допускали до вивозу в Німеччину. Ваша караюча рука гідно відплачувала за розстріли й палення сіл... У боротьбі з Німеччиною наша Українська Повстанська Армія зорганізувалася і пройшла першу бойову школу.

Та з розвалом Німеччини вернувся і розгосподарився на Україні ще гірший окупант — Росія. Від віків поневолюючи Україну, вона не зрезигнує з неї ніколи, незалежно, чи в неї царський режим, чи «найдемократичніша в світі республіка». І саме оця «соціалістична республіка» вирішила остаточно покласти край українським самостійницьким змаганням. Скувавши весь народ у нову соціальну систему державного капіталізму, пануюча кліка створила жахливі економічні умовини, щоб перемінити свободолюбну людину в вічно голодну тварину, що ні про що інше не вміє думати, як про їжу. Ввівши культуру «по формі національну, а по змісту соціалістичну», радвлада руками українських заляканих рабів-тичин, бажанів, вишень, возняків — насильно прищіплює Україні російську культуру. Для більшого обдурення українських мас створює в Україні ще й комісаріати оборони й закордонних справ, які не мають ніяких прав, хіба тільки вихвалювати Сталіна. Невиданий в історії людства терор, провокації мають остаточно перетопити в російськім горнилі український народ, що має назавжди забути, що він був самостійним, і погодитися бути вічним наймитом «старшого брата» — новітньої великої Росії. Для свободолюбних мас оця «найдемократичніша республіка» (влаштовує) сибірську тайгу. Соловецькі острови, масові розстріли, палення сіл, штучні голоди та інші «новітні» «виховні» засоби.

Та український народ і тепер не скапітулював перед наступаючим ворогом. В 1943 р. вам, українські повстанці, передав він зброю в руки з наказом до останнього боронити ідею української самостійності. З неперевершеною стійкістю і героїзмом, з небаченою до цього часу вірою і запалом виконуєте ви вже більше як два роки цей наказ нації. Ні голод, ні інші недостачі, ні терор відносно ваших родин не захитали вашого завзяття, вашої віри в перемогу. Ще завзятіша, ще успішна боротьба є вашою відповіддю на всі підступні «звернення уряду УРСР». Ви добре пам'ятаєте, що так само старалася розкладати Росія воїнів Мазепи, так само «даровувала» провини українським повстанським загонам у 1920—1943 рр. Всіх, що далися обманути, «нагороджено» каторжними роботами чи розстрілами, як тільки вони перестали бути потрібними Росії. Коли ви зараз вступили на шлях боротьби зі сталінським режимом, то не те, щоб перед ним капітулюва-

ти, бо з ворогом, що загрозує існуванню нації, треба боротися на життя і смерть. Я впевнений, що зброю, яку одержали ви з рук нації, не посоромите і прийдешнім поколінням передасте своє ім'я, вкрите безсмертною славою.

Українські повстанці! У світі ще не заіснував мир.
Революційні рухи поневолених народів та протиріччя між західними державами і СССР зростають. Росте в усьому світі свідомість, що несе зі собою ідея «диктатури пролетаріату», оголошена з Кремля. В боротьбі проти нього ви сьогодні не самі! Завзяті серби, хорвати ведуть бої проти московського ставленика Тіто, болгари також піднімаються проти кривавого терору, принесеного «союзним» СССР. Гори Семигорода залюднилися тими румунами, що не піддалися Росії. Навіть мала Словаччина веде партизанку проти наїзника. Польські патріоти саботажами й збройною боротьбою відповідають на вимагання Сталіна їх поневолити. Ряди борців проти східного сатрапа ростуть. Це все створює сприятливі умови для нашої дальшої боротьби і наближає момент розвалу СССР.

Дотримати зброю в руках до тієї хвилини і станути на чолі воюючих проти Сталіна мас — ваше священне завдання. Вірю, що виконаєте його з честю і фанатизмом, як виконували всі дотеперішні завдання. Новими методами боротьби, пристосованими до нової обстановки, дайте відповідь ворогові на його наступ.

З незламною вірою вперед, до перемоги!
Хай живе Українська самостійна соборна держава!
Вічна хвала тим, що полягли в боротьбі з наїзником!
Слава Україні!

В травні 1945 р.

Тарас Чупринка
Гол. ком. УПА

Опубл.: Повстанець.— 5—6. Квітень — травень 1945 р.

Док. № 60

Доповідні записки НКВС і НКДБ УРСР голові ради допомоги західним областям УРСР Корнійцю Л. Р. про боротьбу з УПА і націоналістичним підпіллям

3 липня 1945 р.

Совершенно секретно

Председателю Совета по оказанию помощи западным областям УССР тов. Корнийцу Л. Р.

г. Киев

Докладная записка
о результатах работы, проведенной органами НКГБ западных областей УССР за период с 1 января по 1 июля 1945 года.

Основными задачами, стоявшими перед органами НКГБ по работе в западных областях УССР за отчетный период, являлись:

а) выполнение решений ЦК КП(б)У от 10 января и 3 февраля с. г. по вопросу борьбы с украинско-немецкими националистами;

б) борьба с польским националистическим подпольем;

в) выявление и изъятие агентуры противника, диверсантов и террористов.

В целях выполнения указанных задач НКГБ УССР были проведены следующие мероприятия:

1. В г. Львов была направлена группа высококвалифицированных оперативных работников из НКГБ УССР в количестве 63 человек,

которая на протяжении всего отчетного периода оказывала непосредственную практическую помощь управлениям НКГБ в деле выполнения поставленных перед ними задач.

2. Направлено на постоянную работу в западные области УССР всего 547 сотрудников, из них оперативного состава — 268 чел., хозяйственно-технического — 279 чел.

Кроме того, по нашему запросу НКГБ СССР из восточных областей СССР в западные области УССР было прикомандировано на срок свыше 6 месяцев 207 оперативных сотрудников.

3. Передано в распоряжение УНКГБ западных областей:

автомашин	38 шт.

4. Выделено оружия и боеприпасов:

автоматов	507 шт.
винтовок	20 шт.
патронов	287 920 шт.
гранат	850 шт.
револьверов . . .	1071 шт.

5. Для выполнения отдельных оперативных заданий и оказания другой помощи в западные области систематически направлялись квалифицированные оперативные и технические работники, которые, проверяя на месте отдельные мероприятия, оказывали на местах конкретную помощь в деле устранения выявленных неполадок.

В результате проведенных органами НКГБ УССР агентурно-оперативных мероприятий в западных областях проделана следующая работа:

а) арестовано участников разных антисоветских формирований, предателей и агентуры противника — 10 961 чел.

б) убито оперативно-чекистскими группами НКГБ участников банд УПА — 12 628 чел.

Число арестованных по областям составляет:

Дрогобычская . . .	2784
Львовская	2360
Ровенская	1510
Тернопольская . . .	1348
Станиславская . . .	1241
Волынская	984
Черновицкая . . .	588

К числу наиболее характерных оперативно-чекистских мероприятий, проведенных органами НКГБ УССР за истекший период, относятся:

а) Поимка и арест члена Центрального «провода» ОУН и командующего УПА на территории Галиции Луцкого Александра Андреевича (клички: «Беркут», он же «Богун», он же «Климент», «Довбня») и его жены Плисак Ульяны, одной из руководительниц оуновского подполья по работе среди женщин.

Данная операция проведена оперативно-чекистской группой — боевкой УНКГБ по Станиславской области в январе с. г.

Следствие по делу Луцкого и Плисак ведет следственная часть НКГБ УССР.

б) Поимка заместителя командующего западной группы УПА — Стельмащука (кличка «Рудой»), произведенная оперативно-чекистской группой Камень-Каширского РО НКГБ Волынской области с участием группы бойцов войск НКВД.

в) Опергруппой Тернопольской УНКГБ 18 апреля с. г. убит руководитель областного «провода» ОУН Лисишин Иван Дмитриевич (кличка «Максим»).

г) В мае м-це с. г. опергруппой Черновицкого УНКГБ убита руководительница по работе среди женщин областного «провода» ОУН Пелипюк Наталья Васильевна (кличка «Марина»).

д) 15 апреля с. г. в Шумском районе Тернопольской области убит зам. командующего южной группы УПА «Вир».

При проведении боевых чекистско-оперативных мероприятий по ликвидации банд УПА и польско-украинского националистического подполья со стороны органов НКГБ УССР за истекший период были следующие потери оперативного состава:

Убито	40 чел.
Пропало без вести . . .	10 чел.
Ранено	43 чел.

Зам. народного комиссара государственной безопасности УССР генерал-лейтенант (Дроздецкий)

3 июля 1945 г.

ЦДАВО України, ф. 2, оп. 12, спр. 409, арк. 32—35.

Док. № 61

Доповідна записка народного комісара внутрішніх справ УРСР Рясного голові Ради допомоги західним областям УРСР Корнійцю Л. Р. про підсумки роботи, проведеної органами і військами НКВС у західних областях України за період з 1.1 по 1.VII. 1945 р.

Народний комісар внутрішніх справ УРСР Рясний — про дії органів і військ НКВС

4 липня 1945 р.

Совершенно секретно

Председателю Совета помощи западным областям УССР тов. Корнийцу Л. Р.

Докладная записка

о результатах работы, проведенной органами НКГБ западных областей УССР за период с 1 января по 1 июля 1945 года

I. Итоги борьбы с бандитизмом

Продолжая работу по разгрому оуновского бандитизма в западных областях Украины, органы НКВД во взаимодействии с внутренними и пограничными войсками за I полугодие 1945 года достигли значительных результатов по очищению территории от бандитов УПА, оуновских подпольщиков и бандпособнической базы.

В период января—февраля 1945 года органами НКВД была проведена перерегистрация всего населения западных областей Украины, во многом способствовавшая выявлению бандитов и их семей во всех населенных пунктах и взятию их на оперативный учет.

Одновременно с проведением перерегистрации главы семей бандитов давали обязательство органам НКВД о склонении к явке с повинной бандитствующих членов семьи, причем в случае неявки бандита с повинной его семья подлежала выселению и вывозу в отдаленные районы Советского Союза.

Это мероприятие облегчило борьбу с бандитизмом и способствовало внутреннему разложению оуновских банд и подпольных организаций и явке бандитов с повинной в органы НКВД.

В целях выявления и удаления враждебного и подозрительного элемента, пролезшего на наши заводы, фабрики, учреждения и транспорт, в апреле—мае месяцах 1945 года на всей территории западных областей Украины была проделана огромная работа по проверке личного состава предприятий, транспорта и учреждений.

В результате проведенной проверки выявлено 14 584 человека из числа враждебного элемента: бандитов УПА, оуновских подпольщиков, имевших связи с гестапо, бывших полицейских, оуновских разведчиков и т. д., а также большое количество проживавших без прописки и документов, среди которых выявлено много дезертиров из Красной Армии и с предприятий военной промышленности.

Это мероприятие значительно очистило наши предприятия, транспорт и учреждения от враждебного и чуждого элемента, диверсантов и разведчиков ОУН—УПА, что, безусловно, способствовало улучшению работы проверенных объектов.

При проведении чекистско-войсковых операций политсостав внутренних и пограничных войск НКВД проводил среди населения развернутую партийно-массовую работу, способствовавшую освобождению населения от влияния пропаганды ОУН и явке с повинной бандитов и оуновских подпольщиков.

За отчетный период времени была проведена большая работа по очищению от чуждого и враждебного элемента, пролезшего в число бойцов истребительных батальонов и групп содействия, сопровождавшаяся улучшением качества боевой подготовки и дальнейшим сколачиванием боевых единиц истребительных батальонов.

В результате работы органов и войск НКВД по борьбе с бандитизмом и оуновским подпольем в западных областях Украины за период с 1 января по 1 июля 1945 года:

проведено чекистско-войсковых операций	8985
в результате которых:	
убито бандитов	35440
задержано бандитов	46075
явилось с повинной бандитов .	25870

За это же время нанесен серьезный удар по бандповстанческой базе ОУН:

Задержано:	
бандпособников —	8239
дезертиров —	4635
выселено семей бандитов —	5395 (или 12 775 ч.)
явилось с повинной уклоняющихся от службы в КА	29630

В процессе проведения чекистско-войсковых операций захвачено оружия:

пушек	6
минометов	124
огнеметов	5
ст. пулеметов . . .	268
ручных пулеметов . .	2023
автоматов	4964
винтовок	16 994
револьвер. и пистолет. .	2707
гранат . . .	30 497
мин	7385
патронов разных .	2 869 000
раций . . .	31

Кроме этого, захвачено 7 оуновских типографий, 378 различных бандитских складов и разрушено свыше тысячи бандитских схронов.

В результате проведенной органами и войсками НКВД за I полугодие 1945 года работы по ликвидации оуновского бантитизма территория западных областей Украины в значительной степени очищена от оуновских бандитов и подпольщиков, что сделало возможным создание нормальных условий для работы органов советской власти на селе и проведения всех мероприятий партии и правительства.

II. Укрепление кадров УНКВД западных областей

Штатная численность и фактическое наличие личного состава органов НКВД западных областей УССР на 1-е января 1945 г. выражалось в следующем:

н/р п/п	Наименование областей	По штату	Налицо	Некомплект	% укомплектов.
1.	Волынская	2038	1673	365	83
2.	Дрогобычская	2160	1939	221	90
3.	Львовская	3739	2919	820	79
4.	Ровенская	2068	1548	520	75
5.	Станиславская	2334	1474	860	64
6.	Тернопольская	2485	1781	704	72
7.	Черновицкая	1458	1071	387	74
	Итого —	16282	12405	3877	76 %

В целях ликвидации количественного и качественного некомплекта органов НКВД западных областей Украины за время с 1 января по 1 июля 1945 г. было проделано следующее:

направлено из восточных областей Украины в соответствии с решением ЦК КП(б)У, а также из Всеукраинской и Черновицкой школ:

н/р п/п	Наименование областей	По кадрам оперативн. отделов	По кадрам милиции	По кадрам неоперат. отделов	Итого
1.	Волынская	55	100	9	164
2.	Дрогобычская	22	117	51	190
3.	Львовская	50	154	65	269
4.	Ровенская	47	153	3	203
5.	Станиславская	65	289	47	401
6.	Тернопольская	43	165	19	227
7.	Черновицкая	37	71	2	110
	Итого —	319	1049	196	1564

Кроме того, принято на месте из числа местного населения по органам милиции — 2272 человека, из них: участковых уполномоченных — 333 человека, милиционеров — 1939.

Таким образом, за это время было направлено и принято на месте по всем подразделениям органов НКВД 3836 человек.

Наряду с комплектованием органов НКВД была проделана большая работа по изучению личного состава на практической работе и проверке, в результате чего было уволено из органов НКВД за это время по разным причинам 2458 человек.

По областям

Волынской	304
Дрогобычской	325
Львовской	660
Ровенской	334
Станиславской	328
Тернопольской	307
Черновицкой	200

Для укрепления областных управлений НКВД и периферийных органов руководящим составом за это же время ОК НКВД УССР было заменено и направлено по областям:

н/п п/п	Наименование должностей	Наименование областей							
		Львовская	Волын.	Станис.	Ровен.	Терноп.	Дрогоб.	Чернов.	Всего
1.	Зам. нач. УНКВД	1	1	—	—	—	—	—	2
2.	Зам. нач. УНКВД по кадрам	—	—	1	1	—	1	—	3
3.	Нач. отдела УНКВД	—	—	—	1	—	—	—	1
4.	Зам. нач. отдела УНКВД	—	—	—	1	—	—	—	1
5.	Начальник ГО НКВД	—	—	—	—	—	—	—	—
6.	Начальник РО НКВД	7	2	7	5	15	4	2	42
	Всього.—	8	3	8	8	15	5	2	49

По состоянию на 1.VII. 1945 г. положение с кадрами по областям следующее:

н/р п/п	Наименование областей	По штату	Налицо	Некомплект	% укомплектован.
1.	Волынская	2032	1811	221	89
2.	Дрогобычская	2159	1822	337	84
3.	Львовская	3731	3217	504	86
4.	Ровенская	2057	1812	245	88
5.	Станиславская	2323	1762	561	76
6.	Тернопольская	2474	2040	434	82
7.	Черновицкая	1451	1319	132	91
	Итого —	16227	13783	2434	85 %

Для повышения деловой квалификации участковых уполномоченных западных областей Украины отделом кадров НКВД УССР в г. Киеве при Всеукраинской школе были организованы 15-дневные курсы, где было пропущено 605 человек, а весь остальной состав в областных управлениях НКВД и районах проходит занятия в порядке командирской и специальной учебы по отделам.

За это же время работники отдела кадров НКВД УССР с целью проверки работы отделов кадров и оказания практической помощи и разрешения ряда вопросов выезжали во все области по два раза.

О мероприятиях, проведенных по борьбе с нарушителями советской законности и предупреждению этого вида преступлений и проступков по западным областям УССР за время с 1.I. по 1.7.1945 г.

В целях укрепления советской законности среди сотрудников органов НКВД в западных областях Украины за отчетный период проведены следующие мероприятия организационного и воспитательно-профилактического характера:

1. В апреле месяце 1945 года проведено республиканское совещание с участием начальников особых инспекций УНКВД по вопросу об укреплении советской законности среди сотрудников органов НКВД.

2. В мае месяце 1945 года по итогам республиканского совещания издан приказ народного комиссара внутренних дел УССР, направленный к укреплению дисциплины, улучшению политико-воспитательной и организационно-профилактической работы среди личного состава органов НКВД.

3. Работниками особых инспекций проведено 150 совещаний с личным составом периферийных органов НКВД.

4. Проверено политико-моральное состояние личного состава органов НКВД в 33-х районах.

5. Организовано 24 показательных судебных процесса над нарушителями советской законности.

6. В 109 районах западных областей УССР проведено обследование КПЗ (камер предварительного заключения) и несение конвойной службы.

7. Проведен ряд совещаний с начальниками РО НКВД и их заместителями по милиции с постановкой вопроса о мероприятиях по борьбе с нарушителями советской законности.

За отчетный период привлечено к уголовной и дисциплинарной ответственности сотрудников НКВД за нарушение советской законности:

Области	Привлечено сотрудников		Всего
	к уголовной ответственности	к дисциплинарной ответственности	
Тернопольская	26	43	69
Ровенская	23	52	75
Станиславская	20	48	68
Дрогобычская	24	90	114
Львовская	9	37	46
Волынская	5	13	18
Всего	107	283	390

В июне месяце 1945 года была проведена большая работа по расследованию следственных дел и материалов административного порядка, для чего в области были откомандированы работники Особой инспекции НКВД УССР, в результате чего на 1 июля оставалось в стадии расследования только 8 уголовных дел и 38 дел, подлежащих разрешению в административном порядке.

Народный комиссар внутренних дел
Украинской ССР **Рясной**
4 июля 1945 года
гор. Киев

ЦДАВО України, ф. 2, оп. 12, спр. 409, арк. 36—45.

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1994.— № 2—6; 1995.— № 1—2.
** Датується за змістом документа.

(Далі буде)

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

М. В. Коваль (Київ)

Превентивна війна чи віроломна агресія?

У радянській історіографії в основному утвердилася теза про раптову віроломну агресію Гітлера проти СРСР. Проте ця обставина в очах вітчизняних істориків не виглядала очевидною й неспростовною з огляду на існування альтернативної версії превентивної війни Німеччини проти Союзу РСР.

Незважаючи на те, що автором останньої був ні хто інший, як найбільший міжнародний авантюрист і провокатор Адольф Гітлер, ця версія, як не дивно, прижилася. Нагадаємо, що за кілька годин до початку війни «фюрер» звернувся до Червоної армії з відозвою «До солдатів східного фронту». В ній, зокрема, твердилося, що виступ проти СРСР є відповіддю на «дії російських льотчиків», які нібито у ніч з 17 на 18 червня 1941 р. порушили німецький кордон [1].

У світлі навіть неповних знань про низьку боєготовність Червоної армії, нездатність її до будь-якої війни (як оборонної, так і агресивної), а також з огляду на «поступливість приреченого», що її проявляв Сталін щодо Гітлера, неупереджені західні дослідники, передусім з школи відомого німецького вченого, професора Боннського університету Якобсена, у повоєнний період практично нейтралізували версію «превентивної війни Гітлера», але не розвінчали з огляду на очевидну її неспроможність.

Тим часом у тіні науки (так уже примхливо складається її доля) нерідко знаходиться якийсь одержимий дивак або ж пройдисвіт, для котрого начебто незаперечні висновки офіційної версії не є законом і який будь-що прагне «поставити на місце цих учених нездар».

У нашому випадку роль такого роду аутсайдера взяв на себе аматор з досить неординарним життєвим шляхом — Володимир Резун, який обрав собі гучний псевдонім «Віктор («переможець») Суворов» (дефініції не потребує). Його двотомний сурогатний опус «Криголам» і «День—М» став бестселером для невтаємничених у загальнодоступну інформацію з історії війни Німеччини проти СРСР, виданим на одинадцяти мовах. Останньою — дванадцятою — стала російська [2]. Суворов не ставив метою, як це випливає з тексту книги, дослідити тему у прямому розумінні цього слова. Його мета: будь-що довести свою, наперед розроблену версію.

При цьому автор «Криголама» вдається до спритного прийому: відкрито проголошену у радянській воєнній доктрині загальновідому істину, що будь-яка війна повинна вестися Червоною армією на чужій території, він намагається подати як цілеспрямовану підготовку агресії СРСР саме проти Німеччини. Але ж чи є держава, що наперед планує війну на власній території? Й де, в яких радянських документах театр воєнних дій конкретизовано?

У «прокрустове ложе» своєї версії автор втискує саме такі дані, що, як йому здається, її підтверджують. Але що це за факти? В. Суворов у своїй праці не використовує загальноприйнятих історичних джерел. «Я цілком свідомо архівні матеріали майже не використовую... Моє головне джерело — відкриті радянські публікації»,— хизується він [3]. І що ж це за публікації? Це переважно мемуари радянських воєначальників, тобто найненадійніше з усіх можливих джерел. Чого варті ці мемуари і спогади, можна судити вже з того, що було

зроблено видавцями з мемуарами полководця «номер один» другої світової війни маршала Г. К. Жукова, який незадовго до своєї кончини скаржився: «Мої спогади — наполовину не мої».

До того ж навіть і з цим неповноцінним джерелом В. Суворов поводиться досить безцеремонно: довільно вихоплює з контексту потрібні йому фрази, навіть їхні уривки, супроводжуючи їх нав'язливими тенденційними тлумаченнями. Практично кожний з його аргументів довір'я не викликає і потребує експертизи з допомогою більш надійних джерел, якими є архівні документи.

Для «творчої лабораторії» Суворова характерним є такий приклад. Кілька разів у книзі «Криголам» він торкається будівництва на новому західному кордоні оборонних укріплень («лінії Молотова»). При цьому всіляко наголошує, підкріплюючи свою версію, на тому, що, мовляв, ці споруди були бутафорними, ну такі собі «потьомкінські селища». Автор твердить, що ці «легкі споруди, розташовані рідким ланцюжком, яким не потрібно було багато озброєнь», мали метою ввести в оману Гітлера [4].

Ці твердження є не що інше, як вигадка, яку начисто спростовують документи німецької групи армій «Південь», в яких детально описуються події навколо «лінії Молотова». Йдеться про донесення у штаб 17-ї армії з місць боїв у районі Леско на р. Санок, де знаходилося близько 100 дотів, частина яких була недобудована. З документів випливає, що в той час як передові німецькі частини пройшли крізь радянську оборону і заглибилися на українську територію, запеклі бої за оволодіння дотами тривали принаймні до 3 липня (цим числом датується останнє донесення) [5]. До речі, Суворов наполягає на тому, що начебто ці оборонні споруди були придушені вже в першу годину війни [6]. Документи це не підтверджують. Доти, як бачимо, штурмували день і ніч спеціальні охоронні дивізії — 444-та і 454-та. Серед документів є доповідь розвідділу командування фронтового тилу групи армій «Південь» до генерального штабу вермахту від 1 липня 1941 р. У ній ідеться про те, що здобуті доти є спорудами «найсучаснішої конструкції», «вигідно розміщені на місцевості», «що робить честь як їхнім будівникам, так і тим, хто здобув їх у бою» [7].

У названих документах детально описано сенсаційні для німецьких спеціалістів різноманітні конструкторські новинки, потужне озброєння і те, що бетонне покриття їх сягає 1,5—2 м (Суворов наводить цифру в 10 разів меншу). Наведено такі викладки: щоб придушити дот на лінії Мажіно артилерії 17-ї німецької армії потрібно було 4—5 снарядів, а в районі Леско тій же армії з тією ж метою — 150 бронебійних снарядів, випущених із зенітних гармат. Одним словом, у документальних першоджерелах йдеться про те саме, що і в Суворова, але з цифрами і фактами, прямо протилежними.

Так само не витримують зіставлення з фактами й інші сюжети «славетної» праці В. Суворова. Звичайно, за таких якостей вона вряд чи може бути предметом грунтовного наукового розгляду.

Та й, зрештою, справа не в цій книзі, а у тому, що останнім часом, після об'єднання двох німецьких держав, в історіографії спостерігається процес повернення до традиційних, пангерманістських ідей і концепцій. До речі, як нам уявляється, такі експансіоністські заміри почасти «провокують» ті, хто, володіючи обширними і багатими територіями, неефективно їх використовує. Це не завадило б усвідомити жертвам загарбницьких замірів тих країн, що розвиваються більш інтенсивно.

У сучасній німецькій історіографії робляться спроби переглянути давно вже вичерпані та з'ясовані версії, спростувати усталені точки зору на «східну проблему» Німеччини. У цьому зв'язку слід розглядати і найновіші спроби реанімації версії превентивної війни (Вернер Мазер, Іоахім Хофман, Ернст Топич та ін.). Коротку, але вичерпну

характеристику їх праць дає відомий дослідник історії другої світової війни, професор Тель-Авівського університету, директор Каммінгсовського центру по вивченню Росії та Східної Європи Габріель Городецький. Він пише: «Спільним для Хофмана і Топича, як і для цих дебатів взагалі, є нездатність подати нові докази для обгрунтування голослівних тверджень, наведених ними» [8].

Звичайно, політичні реалії в Європі та світі у 90-ті роки докорінно змінилися порівняно з 50—60-ми. Але хіба це дає підстави для грунтовного перегляду абсолютних істин, зокрема тієї з них, що агресія проти Радянського Союзу була війною Гітлера і тих верств німецького суспільства, які він уособлював, за життєвий простір на Сході, проти СРСР і пануючого в ньому «єврейсько-більшовицького» режиму?

Хіба об'єктивна істина, що ця агресія відбувалася за сценарієм, розробленим ще німецькими кайзерами та юнкерами, сьогодні вже втратила свою силу?

Хіба нині вже не так визивно, як 70 років тому, звучить кредо головного виконавця колонізаторських планів, що уходять у глибини історії,— Адольфа Гітлера: «Ми закінчуємо, нарешті, з колоніальною і торговою політикою довоєнного часу і переходимо до територіальної політики майбутнього. Коли ми сьогодні говоримо в Європі про нові землі, ми можемо у першу чергу думати тільки про Росію і підлеглі їй прикордонні держави» [9].

Хіба менше переконують відвертості, висловлені тим же «великим фюрером німецького народу» у розмові з комісаром Ліги націй Карлом Якобом Буркхардтом: «Усе, до чого я вдаюся, спрямоване проти Росії. Якщо Захід настільки дурний і сліпий, щоб зрозуміти це, то я буду змушений домовитися з росіянами для удару по Заходу, а потім, після його розгрому, я спрямую усі свої об'єднані сили проти Радянського Союзу. Мені потрібна Україна, щоб нас знову не уморили голодом, як в останній війні» [10]?

Нарешті, хіба хоч у когось викликає сумнів офіційний, навіть доктринально-директивний документ, пройнятий тими ж «ідеями»? У додатку № 2 до інструкції по розгортанню бойових дій згідно з «планом Барбаросса» щодо характеру війни зазначалося: «Війна проти Росії — один з найважливіших етапів боротьби за існування німецького народу. Це давня битва германців проти слов'янства, захист європейської культури від московитсько-азіатського нашестя, оборона проти єврейського більшовизму. Мета цієї війни — розгром сьогоднішньої Росії, тому вона повинна вестися з небувалою жорстокістю» [11].

Ці програмні документи експансіоністського змісту, проекспоновані, до речі, на виставці, влаштованій у Берліні до 50-річчя початку нацистської агресії проти СРСР, були розраховані, так би мовити, на перспективу. А реальна ситуація 1940—1941 рр. могла обернутися й на безпосередню загрозу для Німеччини. Але ж у тому то й справа, що аж до самого нападу на Радянський Союз Гітлер та його генерали не відчували ніяких ознак такої агресії. Якби було інакше, Суворов, безсумнівно, не забарився б з цього скористатися і «врізати під дих» готового до всього читача ще й такою сенсацією.

А ось протилежних прикладів — скільки завгодно... Напередодні нападу на СРСР нацистські ватажки наче потурбувалися про сталінське алібі. Характерними є їх заяви. Гітлер: «Росіяни не нападуть і через 100 років... Росіянин є людиною неповноцінною, армія обезголовлена». Начальник генштабу Гальдер: «Немає ніяких ознак агресивних намірів росіян щодо нас... Великий наступ росіян є малоймовірним». Генерал Маркс, помічник Гальдера: «Росіяни не зроблять нам люб'язність своїм нападом». Геббельс: «Сталін тремтить перед Гітлером як кролик перед пітоном» т. ін. і т. п.

Та й навіть поверхове ознайомлення з планом «Барбаросса» переконує, що він був розрахований на що завгодно, тільки не на оперативно-тактичне реагування з метою упередження можливої загрози. Останнім часом поборники версії превентивної війни Гітлера за відсутністю її прямих документальних обгрунтувань вчепилися за знайдений у московському архіві й опублікований у російській пресі план упереджувального удару радянських військ проти німецьких угруповань, зосереджених на західному кордоні Радянського Союзу. Але наскільки цей план, складений, до речі, начальником Генерального штабу Г. К. Жуковим, може слугувати прибічникам версії превентивної війни Німеччини маємо змогу судити з простого зіставлення: план «блискавичної війни» проти СРСР «Барбаросса» датовано 18 грудня 1940 р., а «план Жукова» — ... 15 травня 1941 р. Якби ж воно було навпаки! Але це саме той випадок, коли коментарі є зайвими. На превеликий жаль, «план Жукова» так і залишився планом. А скільки десятків мільйонів життів наших співвітчизників було б урятовано, якби цей план своєчасно реалізували!

Живучість міфу превентивної війни Німеччини проти СРСР, втім, цілком природно базується на спорідненій природі обох тоталітарних режимів, на шакалячих звичках двох диктаторів. Якраз тут не можна не погодитися з Суворовим, який каже, що коли Гітлер був людожером, то з цього не випливає, що Сталін був вегетаріанцем. Сумнівів немає: Сталін також готувався до війни, до того ж, наступальної. Не виключено, що він і розв'язав би її, але, ясна річ, не влітку 1941 р., коли Червона армія не була готовою ні до оборони, ні до наступу. Сталін розумів це, форсуючи її реорганізацію та переозброєння, у розпал яких робив відчайдушні спроби не кидати свої збройні сили у вир світової війни.

Безпідставний перегляд положень та концепцій, усталених у світовій науці, факти свідомих пересмикувань і перекручень, упертих заперечень правди в ім'я негідних інтересів не сприяють процесові демократизації історіографії як науки, ускладнюють становище її творців, які стали на шлях відмови від політизації та ідеологізації історичних знань, примушують вітчизняних дослідників знову займати окопи «холодної війни», аби на цей раз захистити дійсну історію.

Та вийшло так, що у випадку з «Криголамом» на захист історичної правди піднялися разом з деякими російськими істориками і відомі зарубіжні дослідники — професор Боннського університету Ганс-Адольф Якобсен і професор Тель-Авівського університету Габріель Городецький. Саме вони разом з російськими вченими, професорами О. Чубар'яном, О. Ржешевським та іншими стали застрільниками плідної дискусії з приводу того, чи була війна Гітлера превентивною, на великій міжнародній науковій конференції «Початок війни і Радянський Союз 1939—1941», скликаній Інститутом всесвітньої історії Російської Академії наук і Центром Каммінгса для досліджень Росії та країн Східної Європи Тель-Авівського університету у січні—лютому 1995 р.

Приємним сюрпризом для учасників міжнародної конференції стала презентація книги Габріеля Городецького «Міф Криголама», що побачила світ у Росії і до того була видана в ряді інших країн. Книгу Городецького відзначає насамперед наукова обгрунтованість, широке залучення найрізноманітніших джерел, виважене їх коментування, масштабне й неупереджене осмислення подій, гарний літературний стиль.

Габріель Городецький рідко вступає у пряму полеміку зі своїм опонентом Віктором Суворовим — надто вже різняться вагові категорії авторів. Але, м'яко кажучи, сумнівні твердження останнього спростовують сама логіка наукового пошуку професора Городецького, численні нові документи, глибина осмислення ним неймовірно складних між-

народного становища СРСР та внутрішньої обстановки в ньому. А саме цього бракує книзі В. Суворова. Галасливий її «успіх» красномовно свідчить про хибність поєднання науки і політики. В. Суворов зайвий раз надав можливість переконатися у тому, що від такого симбіозу програє, як правило, наука. Як би там не було, будемо вдячні йому за цей урок.

[1] ЦДАВО України, ф. КМФ — 8, оп. 2, спр. 142, арк. 10.
[2] Суворов Виктор. Ледокол. Кто начал вторую мировую войну.— М., 1992.
[3] Там же.— С. 13.
[4] Там же.— С. 94—95, 217, 218.
[5] ЦДАВО України, ф. КМФ— 8, оп. 2, спр. 147, арк. 14.
[6] Суворов Виктор. Ледокол.— С. 218.
[7] ЦДАВО України, ф. КМФ—8, оп. 2, спр. 146, арк. 67.
[8] Городецкий Габриель. Миф «Ледокола». Накануне войны. Пер. с английского.— М., 1995.— С. 11.
[9] Война Германии против Советского Союза 1941—1945. Документальная экспозиция. Каталог.—Берлин, 1992.— С. 23.
[10] Там же.— С. 32.
[11] Там же.— С. 51.

Габріель Городецький (Ізраїль, Тель-Авів)

Міф «Криголама». Напередодні війни

РОЗДІЛ І

ВСТУП

ПОЛЕМІКА

Небагато подій мали такий вплив на хід другої світової війни та її наслідки як план «Барбаросса». Історії його виникнення присвячено чимало досліджень. Однак зміни політичного клімату викликають трансформації поглядів й оцінок учених. Згідно з традиційним поглядом Німеччина намагалася під впливом економічних, расових і територіальних інтересів встановити гегемонію в Центральній Європі. Протилежна інтерпретація бачить причину війни у здійсненні задумів, викладених Гітлером у книзі «Майн кампф». Третя точка зору пояснює дії німців «демонічною» природою Гітлера. Ідеологізовані інтерпретації або розглядають план «Барбаросса» з марксистських позицій, пояснюючи його економічними причинами, або вважають його логічним підсумком непримиренних суперечностей між фашизмом і комунізмом. Крім того, ряд істориків пояснює кампанію на Сході внутрішньою боротьбою між армією, традиційним істеблішментом і нацистською партією.

Дискусії набрали несподіваного напрямку весною 1985 р., коли мало відомий до того часу «Віктор Суворов» вмістив сенсаційну статтю у газеті російських емігрантів «Русская мысль», що виходила в Парижі. Суворов обрав інтелектуальний орган білоемігрантів, щоб розпочати хрестовий похід проти святая святих російської історії — Великої Вітчизняної війни. Автор показав Радянський Союз не жертвою, а винуватцем війни, стверджуючи, що в липні 1941 р. Сталін був готовий до несподіваного нападу на нацистську Німеччину, а Гітлер лише випередив його.

Опублікована пізніше в англійському журналі стаття не викликала там великого інтересу і була забута [1]. Навряд чи виступ Суворова був би серйозно сприйнятий в академічних колах, якби він не збігся за часом із «суперечкою істориків» — бурхливими дебатами про характер і хід розвитку німецької історії та природу німецького націоналізму. Визнання в Німеччині його поглядів (в основному з політичних міркувань) надихнуло автора на виклад їх у вигляді книги [2].

З незначними поправками і змінами книга була, нарешті, видана російською мовою. Перед цим вона була опублікована в Польщі, де її проголосили історичним шедевром. Як же поляки могли не привітати російського офіцера воєнної розвідки, який ублажив своєю книгою їх націоналістичні почуття? Укладений між Польщею і Німеччиною пакт про ненапад був забутий, також як і вперта відмова поляків від реальних заходів по забезпеченню безпеки під час фатальних переговорів улітку 1939 р. Висловлене Суворовим захоплення своїм успіхом у Польщі найкраще свідчить про те, як його книга впливає на національні почуття в різних країнах. Його слова справляють неприємне враження: «Я почуваю себе чудово. Я попав у цілком незвичайну атмосферу. Мене пізнають на вулиці, дарують квіти. Вчора поліція стримувала натиск читачів, які бажали одержати автограф на книзі. Попасти в таку ситуацію приємно кожному» [3].

Останнім досягненням Суворова є наступна книга під назвою «День—М», в якій на Радянський Союз покладається відповідальність не лише за вторгнення німців у Росію, а й за розв'язання другої світової війни. Війна, на його думку, була викликана радянськими заходами по мобілізації, що систематично проводилися з літа 1939 р. «Сталін це розумів,— стверджує Суворов,— і свідомо віддав наказ про таємну мобілізацію 19 серпня 1939 р. З цього дня при будь-якому розвитку подій війну зупинити було вже неможливо. Точний день, коли Сталін розпочав другу світову війну,— це 19 серпня 1939 року» [4].

Проте ще до того як Суворов втрутився в «суперечку істориків», російський мотив став основним у дебатах, що відбувалися. Професор Нольте відмовився вважати нацизм незвичайним явищем, яке не мало виправдань. При цьому він посилався на існування «азіатських» прецедентів, наприклад, різня вірмен у 1915 р., і особливо «класові убивства», здійснені більшовиками, та викорінювання Сталіним цілих груп населення. Нольте твердив далі, що жорстокість Гітлера була викликана природним страхом перед Радянським Союзом та поінформованістю про демонічні методи Сталіна. Крім того, міркував тепер Нольте, якщо Гітлер щиро вірив у загрозу, що виходила від євреїв, чи не було досить логічним для нього рушити на Схід, де існувала велика кількість єврейського населення, і ліквідувати цю майбутню небезпеку? [5]

Слід зазначити, що дебати навколо цього найважливішого питання ведуться як у Німеччині, так і в Росії любителями, а не серйозними істориками: Нольте — філософ, а Суворов — розвідник.

У цих умовах ідеї Суворова, повністю відкинуті в Англії, були підхоплені в Німеччині і викликали бурхливі суперечки, які привернули увагу відомих німецьких учених [6]. Грубо кажучи, аргументи Суворова залучені для підтримки тверджень Нольте про раціональність і обгрунтованість політичного курсу нацистської Німеччини. Якщо Сталін дійсно мав намір «визволити» Центральну Європу, то рішення Гітлера воювати з Росією не може більше розглядатись як виконання ідеологічних задумів, що містяться в книзі «Майн кампф», і вважатися стратегічним безглуздям чи відверто агресивним актом. Навпаки, війна Гітлера в Європі перетворюється в «превентивну війну», виправдану з точки зору традиційних німецьких геополітичних інтересів і загрози, яку становив для Німеччини і цивілізованого західного світу огидний

сталінський режим. Таким чином, парадокс полягав у тому, що книги Суворова, метою яких було підняти на Заході тривогу щодо комуністичної Росії і підірвати процес розрядки, були використані для виправдання нацизму.

Палаючи бажанням спростувати все «радянське», Суворов виявляє нерозбірливість у засобах, то потураючи польському націоналізму, то реабілітуючи нацизм. Фактично вся теоретична база Суворова безпосередньо почерпнута з тих необгрунтованих посилок, які виклав Гітлер перед своїми генералами 22 червня 1941 р. напередодні війни: «... Нині настав момент, коли очікувальна політика є не лише гріхом, а й злочином, який зачіпає інтереси німецького народу, а отже, і всієї Європи. Зараз приблизно 160 російських дивізій знаходяться на нашому кордоні. Протягом ряду тижнів відбувалися безперервні порушення цього кордону, причому не тільки на нашій території, а й на крайній півночі Європи і Румунії. Радянські льотчики розважалися тим, що не визнавали кордонів, очевидно, щоб нам довести таким чином, що вони вважають себе уже господарями цих територій. Вночі 18 червня російські патрулі знову проникли на німецьку територію і були відтиснені лише після тривалої перестрілки» [7].

Документи німецької розвідки, що цитуються далі в цій книзі, точно свідчать про те, що розгортання радянських військ мало оборонний характер і не становило ніякої небезпеки для вермахту [8].

Далі Суворов робить безапеляційну заяву про те, що доля нейтральних країн цілком залежала від примхи Сталіна, в той час як Гітлер грав роль пасивного спостерігача. Немає рації говорити, що якби аргументи Суворова підтверджувалися об'єктивними фактами, історія розвивалася б зовсім іншим шляхом. Твердження про те, що нацистська Німеччина «має більше підстав вважатися нейтральною в 1939—1940 рр.», є абсурдним [9]. Безпідставна також заява, що глава радянської воєнної розвідки генерал Голиков не був покараний Сталіним за занижені дані про нарощування німецьких збройних сил 21 червня, оскільки він «доповідав Сталіну правду. Гітлер дійсно до війни проти Радянського Союзу не готувався» [10].

Вплив ідей Суворова не варто недооцінювати

Метаморфози, які зазнала в останні роки німецька історіографія війни на Сході, разючі. Покійний професор Хільгрубер, один з провідних німецьких істориків, несподівано заговорив про загрозу, яку Радянський Союз становив для Німеччини в 1941 р., хоча в 1965 р., користуючись тими ж самими джерелами, він малював образ індиферентного Сталіна, який намагався умиротворити Гітлера, до самого початку війни перевиконуючи радянські зобов'язання перед Німеччиною [11]. У книзі під назвою «Війна Сталіна» австрійський професор Ернест Топич стверджує, що, концентруючи увагу на агресивних діях Гітлера,— особливо нападі на Радянський Союз,— ми прогледіли справжнього злочинця — Сталіна. Друга світова війна, стверджує Топич, «була по суті справи нападом Радянського Союзу на західні демократії, а Німеччині... відводилася роль лише воєнного заступника» [12].

Ще більше насторожує той факт, що Суворов фактично підтверджує думки, висловлені нещодавно Іоахімом Хофманом в офіційній німецькій воєнній історії другої світової війни. Німецькі історики у Фрейбургу, показавши винятково високий рівень професіоналізму у вивченні німецьких матеріалів, не зуміли подолати розбіжності щодо політичного аспекту війни на Сході. Це змусило їх вдатися до незвичної практики й породити дві діаметрально протилежні версії походження плану «Барбаросса». Професор Мессершмідт дотримувався традиційних поглядів, Хофман же фактично солідаризувався із Суворовим, говорячи про стратегічну загрозу, яка виходила від Радянського

Союзу і не могла не переконати Гітлера, що червень 1941 р.— остання можлива дата початку превентивної війни [13].

Спільним для Хофмана і Топича, як і для даних дебатів загалом, є нездатність представити нові докази для обгрунтування голослівних тверджень, котрі вони навели. Поки що дебати викликали серйозні заперечення в основному з приводу воєнного аспекту теорії. Проте вони також не були послідовними, і позиції Суворова не були порушені. Дискусії зовсім не торкалися політичних і дипломатичних структур, у рамках яких приймалися воєнні рішення. Вивчення воєнних аспектів проблеми, в основному обмежене теоретичним розглядом радянської зовнішньої політики напередодні війни, свідчить про сильну ідеологічну упередженість учасників [14].

Серйозною прогалиною більшості істориків, які вивчають воєнні і дипломатичні питання, є нездатність розглядати різні аспекти під єдиним кутом зору. Це особливо яскраво впадає в очі, коли мова йде про керівництво Сталіна. Майже ніхто не заперечує, що робота Генштабу, Комінтерну, Центрального Комітету і Наркомзакcправ зводилася воєдинно в Кремлі. Хоча наверху допускалася відносна свобода думок, враховувалися різні альтернативні пропозиції, кінцевою, останньою інстанцією завжди був Сталін. Із середини травня 1941 р. Сталін навіть формально став першою людиною країни, зайнявши пост голови Ради народних комісарів. На цій посаді він здійснював всебічне керівництво як у воєнних, так і в дипломатичних питаннях. Не слід доводити справу «до абсурду» і думати, що вранці Сталін розглядав воєнну доктрину, після обіду обговорював питання дипломатії, а вечорами заглиблювався у внутріполітичні проблеми. Всі ці питання були тісно взаємопов'язані.

Наведемо як приклад пропозицію Жукова від 15 травня 1941 р. про контрнаступ з метою запобігання концентрації німецьких військ на кордоні з Радянським Союзом. Сталін повинен був розглядати це питання, пов'язуючи його з розмовами про майбутню радянсько-німецьку війну і таємний політ Рудольфа Гесса в Англію кількома днями раніше, з врахуванням поразок англійської армії на Балканах та у Північній Африці, а також підписаного незадовго до цього Пакту про нейтралітет з Японією. Всі ці фактори погоджувалися воєдино, і на їх основі Кремль приймав рішення. Тому дуже важливо постаратися зрозуміти настрій людей того періоду і не судити про них з позицій сьогоднішнього дня. Неможливо упускати з уваги драматизм подій, повних невизначеності, коли недовір'я, упереджені думки та чутки виявлялися сильнішими від десятків дивізій, що розгорталися на фронтах. Другим фактором, який обмежує об'єктивне судження, є тенденція розглядати той чи інший епізод лише з точки зору радянсько-німецьких відносин, не враховуючи стосунків Радянського Союзу з Англією, що важливо для правильної оцінки подій. Акцент на теоретичних основах та ідеологічному корінні конфлікту відвів дебати далеко в бік від дійсних подій, які призвели до війни на Сході.

Неповерненці стають істориками

Ні приголомшені гіпотези Суворова, ні свідчення на їх підтримку самі собою не є відкриттям [15]. Саме належність Суворова до ДРУ (радянської воєнної розвідки) надала його аргументам ваги і вірогідності. Тому перше ніж обговорювати проблему, необхідно сказати кілька слів про феномен «Суворова». Нині відомо, що Віктор Суворов — псевдонім Володимира Богдановича Резуна, капітана ГРУ, який попросив політичний притулок в Англії у червні 1978 р. Романтичний і таємничий ореол, що оточував Суворова, посилений його видавцями, які акцентували увагу західного читача на тому факті, що Москва винесла

йому смертельний вирок і тому його справжнє ім'я й місцезнаходження є великим секретом. Самого Суворова тішить цей романтичний ореол: «Це справді потрясаюче почуття визволення. Я знаю, що я мертвий, тому у мене нема ніяких проблем. Кожний ранок я зустрічаю вдячністю Богу і долі за те, що мені подаровано ще один ранок. Господи, як це прекрасно. Я повинен був 14 років тому вже бути в ящику, а я все ще живу» [16].

Ніхто з учених, які захоплюються теоріями Суворова, не вважає за потрібне довідатися про його мотиви чи засумніватися у вірогідності одержаної від перебіжчика інформації. Провідні спеціалісти з питань розвідки твердять, що перебіжчикам, як правило, тяжко розставатися із секретами і тому вони знаходяться під сильним емоційним тиском. Їм мало довіряють, і вони знають, що коли від них отримають усю необхідну інформацію, вони стануть непотрібними. Єдине, що їм залишається, це «віддаляти той жахливий день, коли з ними буде покінчено, коли вони будуть вижаті, як лимон, справа їх життя закінчиться, а вони стануть чужими у вільній, але незрозумілій їм країні». Передбачливий перебіжчик перебільшує свою роль у радянській розвідці, натякаючи на доступ до досьє і архівів, яких він ніколи не бачив, або твердячи, що знає про щось з перших рук і має потрібних знайомих. Такі особистості, як правило, виступають з досить спекулятивними й тому сенсаційними заявами, які привертають увагу читача, хоча справді вони найчастіше були всього-навсього дрібними функціонерами, не посвяченими в процес ухвали Кремлем рішень. Їх інформація часто здобувається з пліток, які поширюють їх колеги по роботі [17].

Суворов пішов по слідах тих перебіжчиків, які навіть під час війни намагалися добитися визнання з допомогою дезінформації. Леон Гельфанд, який залишився в Римі в 1940 р., проінформував англійців, що «Сталін з 1933 року добивався підписання угоди з Гітлером» [18]. Отже, Суворов не є винятком. Після своєї втечі він опублікував кілька книг про радянську воєнну розвідку та свою власну роботу [19]. Можна з впевненістю сказати, що він мав обмежений доступ до секретної інформації під час своєї нетривалої служби у воєнній розвідці в якості молодшого офіцера, а потім короткого перебування в Генштабі.

Стало знаменням часу, що такі люди, як Резун, які раніше користувалися привілеями, що надавалися «номенклатурі», намагаються в Росії, що заново народилася, бути прирівненими до справжніх дисидентів та критиків режиму, як, наприклад, Андрій Сахаров,— людей, які дорого заплатили за свої переконання. Суворов зрадив систему, і його дії, звичайно, змушують поставити питання про моральну охайність особистості. Щоб спростувати будь-які звинувачення в зраді, Суворов розповідає про себе в прикрашених тонах: «Я вже повністю усвідомлював, що у цього режиму нема ніякого майбутнього. Я розумів, що він рухне. З другого боку, я був фанатично закоханий в армію, зброю, в сильні, могутні організації, такі, наприклад, як ГРУ. Й я пишався тим, що я офіцер. Це йшло паралельно. Я ненавиджу режим і страшенно люблю армію» [20]. Як ми незабаром побачимо, вільне поводження з джерелами стало його товарним знаком. Обтяжувати себе доказами — заняття для нього зовсім чуже.

Перебіжчики, щоб утримати інтерес до себе, часто використовують свої знання для пропаганди політичних ідей своїх нових роботодавців. Подібно Кривицькому та іншим перебіжчикам 30-х років, праці Суворова надто прикрашені політичними й ідеологічними забобонами, які мали за мету розпалити «воєнний психоз» і застерегти громадську думку Заходу від поновлення розрядки [21]. Книга Суворова написана у процвітаючому жанрі змовницької психології. Вона переконує читача, що значущі події неможливо пояснити звичайними категоріями; теорія змови, чи змовницький менталітет перевищує ординарні свідчення. Змовницька психологія, чи «історія, що розповідається у вигляді на-

родного міфу»[22], виключно діє під час переходу від тоталітаризму до демократії. Теорія змови в тому чи іншому вигляді легко завойовує уми і не сприймає спростування, з особливою силою вона проявляється під час пояснення ключових моментів історії, насичених інформацією й фактами, і тим самим доступним постійним ревізіям.

Період між початком другої світової війни і німецьким вторгненням у Росію являє собою особливо благодатний грунт для теорії змови, оскільки він включає в себе основоположні міфи, такі, як угода між Ріббентропом і Молотовим, політ Рудольфа Гесса в Англію і попередження, направлене Черчіллем Сталіну. Суворов правильно розуміє, що найстаріші, зашкарублі теорії змови живуть довше від інших. Вони відроджуються, ледве встигши стертися з пам'яті, імітуючи істину, а в дійсності прикриваючи її новими нагромадженнями брехні. Теорія змови, будучи винятково привабливою для обивателів, пропагує міфи, навмисно і наполегливо приховує істину, спрощуючи складні ситуації. Це особливо придатне до Росії, де період 1939—1941 рр. залишався ще кілька років тому «білою плямою» в радянській історіографії. Суворов не спромігся вивчити нові матеріали, які з'явилися у великій кількості, оскільки правильно розрахував, що ідеї, навіяні з допомогою теорії змови, сильніші від фактів.

Хто на кого збирався нападати у червні 1941 р.?

Майже повна відсутність даних про наміри і стратегію Сталіна напередодні війни змушує нас або приписувати йому сумнівну змову, або погодитися з Черчіллем, оголосивши Сталіна та його генералів «повністю обведеними навкруг пальця невдахами другої світової війни у питаннях стратегії, політики, передбачення і компетенції»[23]. Невдовзі після смерті Сталіна з'явилися нечисленні свідчення, в основному радянських армійських кіл. Маршали, скориставшись своїм впливовим становищем після приходу до влади Хрущова, відмежувалися від відповідальності за катастрофічні події 22 червня і поклали всю провину на Сталіна. Але навіть тоді у численних воєнних мемуарах, що з'явилися у вигляді книг і статей, розгортання радянських військ розглядалося як оборонний захід[24].

Відсутність фактів завела в глухий кут більшість західних істориків, у тому числі провідних експертів з радянської військової політики, наприклад, Джона Еріксона, які прагнули знайти раціональне пояснення політиці Сталіна в останні місяці перед німецьким вторгненням. У своєму чудовому дослідженні «Шлях до Сталінграда» Еріксону довелося обмежитися таким особистим припущенням: «Аж до квітня 1941 року політика Сталіна все ж була певною мірою осмисленою... Слабкість Радянського Союзу — хоча Сталін ніколи цього б не визнав — вимагала проведення політики часткового умиротворення і до останнього часу вона давала чудові плоди. Однак криза, пов'язана з подіями на Балканах, знаменує собою поворотний пункт у радянсько-німецьких відносинах, який змусив Сталіна цілком перейти до політики умиротворення, і таку поведінку важко пояснити»[25].

Інша дуже поширена версія — також досить гіпотетична — спирається на добре відомий тепер факт, що в розпорядженні Сталіна були точні розвідувальні дані про розгортання й наміри німецьких військ, одержані з різних джерел[26]. Вважають, що воєнна оцінка принизила їх значення, повністю підтримавши концепцію Сталіна про те, що Англія намагається викликати кризу в радянсько-німецьких відносинах, поширюючи чутки про нарощування військ на кордоні[27]. Однак ми, як і доти, блукаємо в пітьмі, намагаючись зрозуміти, як Сталін тлумачив і використовував ці розвіддані.

Десь посередині знаходиться версія, досі дуже скупо підкріплена даними, яка пояснює катастрофу початкових етапів війни політичним

паралічем, який розбив Сталіна, коли він зрозумів, що війна з Німеччиною дійсно неминуча. Безладні півзаходи, що він застосовував і які Суворов помилково розцінив як таємну підготовку збройних сил до наступу, відображали тривогу і невпевненість вождя, розуміння ним небезпеки і неможливості її ліквідувати. Однак навіть така на вигляд об'єктивна інтерпретація часто-густо пояснює погане розуміння Сталіним ситуації «комуністичною логікою» [28].

Відсутність безперечних даних, а також розбіжності в різних мемуарах, що вийшли друком в Росії, створили вакуум, який влучно заповнили теорії Суворова. Єдина перевага, яку він, за його словами, має перед іншими західними істориками: безпосереднє знання радянських сил безпеки і досвід роботи в них. Викликає подив зарозумілість, з якою Суворов відкидає архівний матеріал і покладається лише на мемуарну літературу. Він з готовністю визнає, що «трохи попрацював в архівах Міністерства оборони СРСР», але «цілком свідомо архівні матеріали майже не використовую» [29]. У відповідь на мої заперечення з цього питання Суворов стверджував, що звірив свою інформацію із «секретними радянськими джерелами». Відмова від використання архівів пояснюється тим, що в них, очевидно, не містилося такого матеріалу. Немає підстав не довіряти Дмитру Волкогонову, який, будучи членом комісії, що працює із секретними документами Політбюро, стверджує, що йому зустрічалися документи щодо угоди Ріббентропа — Молотова та Катинської бойні, але не було документів, що свідчать про войовничі наміри Сталіна щодо Німеччини [30]. Було б наївно вважати, що таку величезну операцію можна було б провести без відповідного планування і без будь-яких документальних свідчень.

З настанням «гласності» з'явилася величезна кількість нових матеріалів, що проливають світло на події, які призвели до війни. Адже ж ще в 1990 році заперечувалося навіть саме існування секретних протоколів до пакту Ріббентропа—Молотова [31]. Впевнений у своїй правоті, Суворов не спромігся звірити свої праці з новим великим матеріалом або якось відреагувати на нього. Факти, що не узгоджуються з його концепцією, він приписує «комуністичним історикам», які викликають загальну ненависть.

Не слід забувати, що ці аргументи Суворов наводив, коли Радянський Союз ще міцно тримався. Перехід від придушення до свободи, що супроводжувався повним засудженням минулого, примусив радянських істориків кидатися з однієї крайності до іншої. Досягнення національної поваги і відновлення міжнародного визнання залежать насамперед від здатності об'єктивно оцінювати минуле і відкинути теорії змов, що відроджуються у «смутні часи». Нині Росія живе і дихає історією. Однак небезпека полягає у відмові через ідеологічні переконання від радянського періоду та в пошуку неясного, а то й архаїчного коріння в імперському минулому Росії. Адже навіть більшовикам довелося невдовзі після війни розбиратися з царською спадщиною. Незважаючи на спроби розірвати всі зв'язки з минулим і досягти утопії, Леніну і Сталіну дедалі більше доводилося рахуватися з національними інтересами країни. На місце суто ідеологічних догм прийшла відповідальність перед державою, і історики повинні уважно вивчати взаємозалежність між ними.

«Криголам» став першою спробою Суворова приборкати історію і використати її у своїх політичних та ідеологічних інтересах. Розраховуючи на західних читачів, Суворов побудував свою аргументацію на грубих ідеологічних постулатах. Він намагався показати, що зовнішня політика Радянського Союзу цілком визначалася ідеологією і додержувалася марксистських догм, які завжди мали на меті світову революцію. Суворов не брав до уваги національні інтереси, які відстоювало радянське керівництво напередодні війни. Протягом усієї книги він розмахує жупелом комунізму, як червоною ганчіркою перед биком;

цим методом користувалися ще історики періоду «холодної війни», лякаючи Захід тим, що «червоні в нас під ліжком». У «Криголамі» Суворов удається до такої ж тактики, граючи на почутті огиди російського народу щодо режиму, що завдав йому так багато страждань.

Росія як агресор у другій світовій війні

Дебати, що розгорнулися навколо питання про особливий характер радянського зовнішньополітичного курсу, мають величезне значення. Суворов використовує на всі сто відсотків дезінформацію і пропаганду часів «холодної війни», коли писали про наявність грандіозного плану Рад, що грунтувався на революційному передбаченні Леніна про неминучість «імперіалістичної війни», в якій Радянський Союз не братиме участі. Ця війна знесилить капіталістичний світ і стане каталізатором світової революційної ситуації. Ця пропагандистська кампанія стверджувала, що цілеспрямована і послідовна політика Радянського Союзу щодо створення мирних умов для завершення економічного, промислового і військового відродження після революції 1917 р. була йому необхідною, щоб здійснити територіальну експансію у Східній Європі в кінці другої світової війни. Такий підхід дає змогу прибічникам цієї точки зору зробити висновок, що здійснені Англією в 1939 р. спроби створити дійовий антинімецький союз були приречені. Суворов стверджує, не наводячи серйозних аргументів, що ще в 1927 р. Сталін намагався розпалити імперіалістичну війну, заохочуючи страйковий рух у капіталістичних країнах і підтримуючи міжнародну нестабільність. Таким чином, Суворов намагається представити агресивним ключовий напрям радянської зовнішньої політики, який одностайно розглядається як оборонний. Читача намагаються переконати в тому, що Сталін ще у 20-ті роки задумав «визвольні війни» (термін, який використовує автор для характеристики радянської політики в Чехословаччині в 1968 р. і проектує на 30—40-і роки).

Концепція Суворова цілком побудована на визначенні стратегічних намірів Сталіна і грунтується на вибіркових і непереконливих свідченнях. Вона виводиться з вивчення характеру мобілізації і розгортання радянських військ навесні 1941 р., коли, за його словами, проводилася систематична підготовка до нападу на Німеччину. Справжньою сенсацією є твердження Суворова про те, що на 6 липня планувалася операція «Гроза» — напад на Німеччину [33]. Такого висновку Суворов дійшов на підставі досить вільного тлумачення двох, очевидно, тісно пов'язаних між собою подій. Перша — стрімке, непередбачене і приховане просування Червоної Армії до кордонів, яке він розглядає як розгортання для наступу, і друге — публікація Сталіним, здавалося б, «непереконливої» заяви ТАРС від 13 червня, в якій заперечувалися чутки щодо майбутнього зіткнення Радянського Союзу і Німеччини. Суворов наполегливо підводить до хибного висновку про те, що наказ про наступ було остаточно віддано «12—15 червня», і тісно пов'язує його з опублікуванням заяви ТАРС. Отже, 13 червня стає однією «з найважливіших дат радянської історії. За своїм значенням вона, звісно, набагато важливіша, ніж 22 червня 1941 року» [34].

Це твердження Суворова базується на ще більш хиткому грунті, підкріпленому в книзі «День — М» незграбними доказами. Він відзначає, що за 19 днів до початку агресії Сталін прийняв принципове рішення мобілізувати до лав армії вищий ешелон «номенклатури». М+19 (19 днів після мобілізації) було не випадковим терміном, стверджує Суворов, а принциповим положенням. За дев'ятнадцять днів до вторгнення в Польщу Сталін призвав в армію 4 000 працівників вищого партійного ешелону. Потім Суворов робить «очевидний» висновок: «Сценарій повторюється. Якщо від дати нової постанови відрахувати 19 днів, то якраз потрапимо в 6 липня 1941 року. Цю дату я називав

раніше. В той день Червона Армія мала завдати удару по Німеччині й Румунії» [35].

У книзі «День—М» Суворов стверджує, що Сталін не лише несе відповідальність за напад Гітлера на Росію, а й є ініціатором другої світової війни, Ще в «Криголамі» Суворов заявляв, що не впевнений у тому, що Англія і Франція воюватимуть за Польщу, Сталін готувався до війни, скликавши у середині серпня Політбюро, на якому було вирішене питання про призов до армії резервістів. Мобілізація насторожила Гітлера і змусила його виступити проти Польщі. Суворов визнає, що не бачив протоколів Політбюро, але події кількох наступних днів, на його думку, підтверджують те, що сказав Сталін [36]. До червня 1941 р., в міру того, як ми наближалися до «Дня—М», було вже мобілізовано 5 300 000 чол. Як вважає Суворов, Сталін закінчив підготовку до наступальної війни. Отже, перед читачем постає повна картина того, що відбувалося: «Таємна мобілізація почалася 19 серпня 1939 року. Тому День «М» — це не початок мобілізації, а лише момент, коли таємна мобілізація раптом гучно оголошується і стає явною. День «М» — не початок мобілізації, а початок її фінального відкритого етапу» [37].

Безсумнівно, натхнений успіхом і зневажаючи різку критику вчених на його адресу, Суворов у своїй новій книзі втрачає контроль над фактами. В той час, як написана раніше книга зберігала певні композиційні й наукові претензії, тепер для доказу своєї правоти він наводить неістотні і навряд чи пов'язані між собою події та теорії. Так, він бездоказово стверджує, що славнозвісний плакат «Батьківщина-мати кличе» і не менш знаменита пісня «Священна війна» були замовлені Сталіним наприкінці 1940 року напередодні агресивної війни [38]. Такі абсурдні твердження часто супроводжуються ефектними порівняннями подій, що мають між собою дуже мало спільного. Разючим прикладом цього є спогади Суворова про те, як, будучи молодим офіцером, він одержав нові чоботи напередодні вторгнення в Чехословаччину в 1968 році. Він наводить слова одного старого, який розповів, що коли його дивізія розгорталася на кордоні в Карпатах у 1941 р., їм також видали нові чоботи. Чи правомірна така аналогія? Звичайно, ні. В 1941 році солдатам видавали нові чоботи, чекаючи німецької агресії, а в 1968 році зовсім в інших обставинах — для вторгнення в Чехословаччину [39].

Тягар доказів

Нав'язуючи свої аргументи, Суворов дуже безцеремонно поводиться з важливішими фактами, причому, анітрохи не вагаючись, називає деяких славетних російських воєнних істориків, як, наприклад Анфілова, «комуністичними фальсифікаторами» [40].

Аксіомою для Суворова, на якій базується вся його концепція, є впевненість у тому, що Сталін готував війну. Теорія Суворова уникає складних побудов; він ігнорує заплутану міжнародну обстановку напередодні війни. Девіз Суворова, що ілюструє його концепцію, дивний за своєю простотою: «Німецький фашизм для Сталіна — це інструмент. Німецький фашизм — це Криголам Революції. Німецький фашизм може розпочати війну, а війна приведе до революції. Хай же Криголам ламає Європу! Гітлер для Сталіна — це очисна гроза Європи. Гітлер може зробити те, що Сталіну самому робити незручно». Це положення грунтується на виступі Сталіна, в якому він нібито розкрив свої плани покінчити з нацистською Німеччиною за п'ять років до приходу Гітлера до влади. В ньому він присягався розгромити фашизм, скинути капіталізм, встановити радянську владу і визволити від рабства колонії. Суворов стверджує, що вже в 1927 році Сталін передбачав приход нацистів до влади і вважав, що це позитивне явище: «Саме той факт,

що капіталістичні уряди фашизуються, саме цей факт веде до загострення внутрішнього становища в капіталістичних країнах і до революційних виступів робітників»[41]. Суворова не бентежить те, що у своєму виступі Сталін взагалі не згадав Німеччину.

Концепція Суворова тримається на нескінченних коротких цитатах, вихоплених з творів Сталіна. Більшу частину наведених Суворовим уривків взято з виступів Сталіна в 1927—28 рр., в останні, вирішальні роки його боротьби за владу. В 1927—28 рр. могутня коаліція колишніх товаришів Сталіна — Зинов'єв, Каменєв і Троцький — звинуватила його в забутті революційних принципів Леніна заради прагматизму, що проявився в його теорії «побудови соціалізму в одній країні». Тому Сталіну довелося докласти багато зусиль, щоб утвердитися як наступникові Леніна. Й у цей час Сталін зіткнувся із зовнішньополітичною кризою, яка загрожувала підірвати будівництво «соціалізму в одній країні». Влітку 1927 року відносини з Англією загострилися до краю, відбувся їх розрив. З Парижа було вислано радянського посла, а посла у Варшаві — вбито. Німеччина вступила до Ліги Націй і підтвердила свої зобов'язання додержуватися Локарнських угод. У Москві склалося враження, що проти Радянського Союзу готується нова інтервенція. Тому у виступах Сталін балансував між революційною позицією і поміркованим підходом. У цілому їх зміст характеризувався не прагненням до війни, а відверто обережним підходом і тривогою[42]. Якби Суворов продовжив цитату, читач сам зміг би переконатися, чи спускав Сталін в 1928 році на воду «криголам», чи був занепокоєний загрозою для Росії ззовні:

«Звідси завдання комуністичних партій:

По-перше, невтомна боротьба з соціал-демократизмом по всіх лініях, і по лінії економічній, і по лінії політичній, включаючи сюди викриття буржуазного пацифізму із завданням завоювання більшості робітничого класу на бік комунізму.

По-друге, створення єдиного фронту робітників передових країн і трудових мас колоній для того, щоб запобігти небезпеці війни або, коли війна настане, перетворити імперіалістичну війну у війну громадянську, розгромити фашизм, скинути капіталізм, встановити Радянську владу, визволити колонії від рабства, організувати всебічний захист першої у світі Радянської республіки»[43].

Для обгрунтування своєї позиції Суворов вибірково наводить цитати з політичного звіту Сталіна Центральному Комітету в грудні 1927 р. За словами Суворова, Сталін розглядав виникнення ситуації, коли Німеччину можна було спрямувати проти Англії і ослабити, перше ніж Радянський Союз виступить проти неї: «Дуже багато у справі нашого будівництва залежить від того, чи пощастить нам відтягнути війну з капіталістичним світом, яка неминуча... до того моменту, поки капіталісти не переб'ються між собою»[44]. Початкова частина уривка, яку Суворов не наводить, малює зовсім іншу картину: «Звідси завдання — врахувати суперечності в таборі імперіалістів, відтягнути війну, «відкупившись» від капіталістів, і вжити всіх заходів для збереження мирних відносин». Ситуація повністю відрізняється від тієї, що намагається зобразити Суворов.

Найбільш кричущих перекручень тексту Суворов припускається тоді, коли намагається довести, що Сталін ще в 1927 році передчував вигоди, які можна буде здобути з війни між капіталістичними країнами. Справа подається так, що Сталін передбачав укладання «пакту Ріббентропа—Молотова»: «Вирішальну битву можна вважати цілком назрілою, якщо всі ворожі нам класові сили достатньо знесилили себе боротьбою, яка їм не по силах». Тут Сталін цитує працю Леніна, в якій той закликає маси в 1917 році скинути Тимчасовий уряд:

«Вирішальну битву, говорить Ленін, можна вважати цілком назрілою, якщо «1) усі ворожі нам класові сили достатньо заплуталися,

достатньо перебилися одна з одною, достатньо знесилили себе боротьбою, яка їм не по силах», якщо «2) всі хиткі, нестійкі, проміжні елементи, тобто дрібна буржуазія, дрібнобуржуазна демократія, на відміну від буржуазії, достатньою мірою викрили себе перед народом, достатньо зганьбили себе своїм практичним банкрутством» [45].

Суворов удається до таких же хитрощів, коли обирає епіграф для розділу, в якому говориться про таємне висування радянських військ до лінії фронту навесні 1941 року. Задум Сталіна уявлявся таким: «Треба застати противника зненацька, вловити момент, коли його війська розкидані». В цьому випадку Сталін також цитував Леніна, який виклав тактику захоплення влади в 1917 році [46]. Сам Сталін не згадував про Німеччину, а лише оцінював революційні перспективи Англії після загального страйку 1926 року [47]. В своїй промові він неодноразово відзначав загрозу, яку війна несе Радянському Союзу, і аж ніяк не вітав революційний потенціал війни. Наголос робився не на наступальних аспектах, а на захисті «соціалізму в одній країні», тобто захисті «вітчизни» в майбутній війні. Домисли Суворова будуються на анахронічному підході до сталінських текстів; це рівнозначно твердженню, що знаменитий пушкінський рядок: «Ура! Октябрь уж наступил» сповіщає про російську революцію [48].

Те, як Суворов подає свою концепцію, можна проілюструвати великою кількістю інших цитат, які, якщо їх вилучити з контексту, зображують радянську зовнішню політику підступною і агресивною. Прикладом зловісної загрози Сталіна могла б бути така цитата з одного з його виступів: «Ми робимо справу, яка в разі успіху переверне весь світ і визволить увесь робітничий клас» [49]. Однак ці слова були сказані в 1931 році в промові про завдання господарників на першій Всесоюзній конференції працівників соціалістичної промисловості. Її метою було досягти збільшення промислового виробництва і виконати п'ятирічний план. Під словом «справа» малося на увазі створення в СРСР соціалістичної економіки, яка стала б взірцем для міжнародного робітничого класу [50].

Основним джерелом, з якого Суворов черпає свої аргументи, є об'ємисті мемуари радянських генералів. Однак він хибно тлумачить і ці свідчення. Маршал Василевський, стверджує він, відверто оцінював ситуацію: «Побоювання, що на Заході піднімається галас з приводу, нібито, агресивних устремлінь СРСР, треба було відкинути. Ми підійшли... до рубікону війни, і треба було зробити твердо крок уперед» [51]. Пропущені у середині слова «тих, що з волі обставин не залежать від нас» повністю змінюють смисл речення — мається на увазі, що війна була нав'язана розгортанням німецьких військ. У статті Василевського міститься звична критика Сталіна за його нездатність підготуватися до нападу німців і вжити дійових заходів, продиктованих розгортанням німецьких військ на кордоні із СРСР.

Подібним чином поводиться Суворов і з працями вчених. В одній з рідкісних ситуацій, коли він залучає порівнянно новий матеріал 1986 року, він пише: «Генерал-майор А. І. Михальов прямо визнає, що Південний і Південно-Західний фронти радянське командування не планувало використати для оборонних або контрнаступальних дій. Стратегічних цілей передбачалося досягти переходом військ фронтів у рішучий наступ» [52].

Однак стаття фактично присвячена організації оборони в Південному секторі. Якщо навести цитату цілком, то смисл її буде прямо протилежним тому, що приписує їй Суворов: «Як відомо, радянське командування для відбиття вторгнення агресора не передбачало проводити тут стратегічну оборонну операцію. Прикриття державного кордону планувалося здійснити силами стрілецьких корпусів першого ешелону. Другі ешелони армій, насамперед механізовані корпуси, призначалися для нанесення контрударів і розвитку наступу.

Стратегічних цілей передбачалося досягти переходом військ фронтів у рішучий наступ».

Дуже жаль, що історики ігнорували праці Суворова через поверховий характер і несерйозність його аргументів. Таким чином вони, за іронією долі, надали йому виняткову можливість ознайомити російських читачів з одним з найважливіших етапів радянської історії, який замовчувався у минулому. Об'єктивна дискусія ускладнюється тим, що розглядуваний період багатий на міфи, які тоді навмисно поширювалися. Згодом їх некритично сприйняли історики через відсутність достовірної інформації і політичну поляризацію часів «холодної війни», що сприяла такому підходу. Наведена нижче інтерпретація подій напередодні війни за допомогою нещодавно розкритих архівних матеріалів по-новому подає безплідні спроби запобігти німецькому вторгненню. Автор вивчив багато російських документів Міністерства оборони і Міністерства закордонних справ, а також широке коло опублікованих матеріалів. У книзі, крім того, широко використовуються англійські та німецькі архівні матеріали.

На жаль, через терор оточення Сталіна не залишило ні щоденників, ні інших писемних свідчень, що заслуговували б на увагу. Навіть ті, хто відчував себе у відносній безпеці за кордоном, розуміли свою вразливість. Наприклад, для Майського, без сумніву, було принизливо передавати свій щоденник за власною ініціативою на суд Сталіна наприкінці 1941 року з таким супроводжувальним листом:

Лондон, 6.12.41.

т. Сталіну.

«Дорогий Йосипе Віссаріоновичу, завтра разом з Іденом я відправляюсь в СРСР. Оскільки морські подорожі в наші дні — справа досить ризикована, на всяк випадок звертаюсь до Вас з цим листом.

В даному портфелі знаходиться щоденник, який я, щоправда, не дуже акуратно вів протягом останніх 7 років. З точки зору літературної цей щоденник, зрозуміло, потребує ще значної обробки, бо писався він в різних умовах і майже завжди поспіхом. Однак з історичної точки зору цей щоденник, безсумнівно, становить певний інтерес. Як би то не було, за вказані 7 років я весь час перебував на величезному обсерваційному пункті світової політики і мав можливість входити у стосунки з найбільшими політичними діячами Англії та інш. країн. Направляю свій щоденник Вам. Робіть з ним, що вважаєте за необхідне.

...З товариським привітом І. Майський» [53].

Людський фактор, дуже важливий у радянській політичній культурі, представлений на сторінках щоденника мало на відміну від дуже особистої і виразної для читачів оцінки політичного життя Лондона.

Деякі факти я взяв з щоденників Майського і Димитрова та інших документів особистого характеру: наприклад, про зустріч Жукова і Тимошенка із Сталіним на засіданні Політбюро в середині червня та ін. Можна сподіватися, що в майбутньому з'являться нові цікаві матеріали.

Зовсім не збираючись у наступних розділах схрещувати із Суворовим шпаги, я хочу лише дати альтернативну інтерпретацію подій напередодні операції «Барбаросса», яка кидає серйозний виклик теорії «превентивної війни» і дасть змогу читачам скласти про це власну думку.

[1] «Еще раз о сообщении ТАСС», Русская мысль 16 и 23 мая 1985; «Who was planning to attack whom in June 1941, Hitler or Stalin?», Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies 130[2], 1985.

[2] Viktor Suvorov. Der Eibresher: Hitler in Stalins Kalkül. Stuttgart, 1989. Книжний варіант додає мало істотного до попередніх статей. Можливо, використано більше фактів з мемуарів вищих радянських командирів, але не архівних і точних свідчень, як про це говорить навіть такий доброзичливо настроєний критик, як Günter Gillessen, «Der Krieg zweier Aggressoren». Frankfurter Allgemiene Zeitung

27.04.89. Суворов також не спромігся ознайомитися з дедалі більше широкою й корисною літературою, що вийшла на Заході про цей період, з якої він міг би почерпнути необхідну інформацію про порушені ним проблеми.

[3] «Связь времен: Виктор Суворов о себе и о своей жизни» // «Русская мысль», 3 июля 1992.

[4] Суворов В. День — М, М.. 1994.— С. 249.

[5] Nolte. «Vergangenheit, die nicht vergehen will». Нольте виступає з тими ж ідеями в «Between Myth and Revisionism? The Third Reich in the Perspective of the 1980 s», в кн. H. W. Koch (ed.) Aspects of the Third Reich. London, 1985, pp. 35—36. Eberhard Jäckel, «Die elende Praxis der Untersteller: Das Einmalige der nationalsozialistischen Verbrechen lässt sich nicht leugnen», Die Zeit, 12 Sept. 1986, заперечує існування у Гітлера зв'язку між «остаточним рішенням» та ідеологічними догмами теорії «життєвого простору». Нольте одержав посередню підтримку в останніх працях відомих радянологів, які ставлять знак рівності між знищенням Сталіним куркулів й «остаточним рішенням» Гітлера. Характерним прикладом є R. Conquest, The Harvest of Sorrow. New York, 1986. Докладне обговорення зв'язку між різного роду геноцидами див.: Charles S. Maier, The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German national Identity. Cambridge Mass., 1988, ch. 3. Полемічну оцінку з лівих позицій взаємозв'язку між російським питанням і дебатами дано у кн.: Wehler, Entsorgung der deutschen Vergangenheit? Ein polemischer Essay zum «Historikerstreit». München, 1988, p. 152—93. Великі матеріали, що стосуються дебатів, зібрано в «Historikerstreit»: Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der naiionalsozialistischen Judenvernichtung. München, 1987.

[6] Günter Gillessen, «Der Krieg der Diktatoren: ein erstes Resümee der Debatte über Hitlers Angriff im Osten», Frankfurter Allgemeine Zeitung, 25 Feb. 1987. Те, що саме ця газета створила умови для нової драми, не дивно з урахуванням того, що один з її редакторів Іоахим Фест розвивав подібні теорії у книзі: Hitler, eine Biographie. Frankfurt, 1973, p. 878.

Подібна інтерпретація раніше залишалася майже непоміченою. Див.: H. Seraphim, Die deutsch-russischen Beziehungen, 1939—1941. Hamburg, 1949, p. 38; P. Fabry, Der Hitler-Stalin Park, 1939—1941. Darmstadt, 1962, pp. 427—30, H. Koch, «Hitler's Programme and the Genesis of Operation Barbarossa», Historical Journal 26 (4), 1983.

[7] 50 лет Великой Отечественной войны, М., 1991, с. 32—3.

[8] Див. це вид. С. 115—119.

[9] Суворов В. Ледокол. М., 1992.— С. 48.

[10] Там же.— С. 312.

[11] A. Hilgruber, Hitlers Strategie. Frankfurt, 1965, p. 105. Спроба покласти провину на росіян відверто виявляється у кн.: Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege. Göttingen, 1967, p. 97. Заради об'єктивності необхідно відзначити, що Хільгрубер надто умудрений, щоб некритично сприймати ідеї Суворова. У його «Zweierlei Untergang» робиться акцент на поганому поводженні Рад з німецьким населенням наприкінці війни й створенні з мовчазної згоди країн Заходу радянського «санітарного кордону» на «визволених» територіях, щоб не допустити гегемонії Німеччини в центральній Європі. Знак рівності між стражданнями, яких зазнали «східні німці» від росіян, та Холокостом є, безсумнівно, найслабшим місцем його нарису. Про близькість його поглядів до Нольте переконливо говорить Г. Момсен, проте ця думка піддається сумніву у ст. Martin Broszat, «Wo sich die Geister scheiden», «Historikerstreit», p. 190. Див. також Richard J. Evans, «The New Nationalism and the Old History: Perspectives on the West German Historikerstreit». The Journal of Modern History, 59, Dec. 1987, pp. 707 f. Докладну критику праці Хільгрубера див.: O. Bartov, «Historians on the Eastern Froni. Andreas Hillgruber and Germany's Tragedy», Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte, XVI, 1987, pp. 325—45.

[12] E. Topitsch, Stalins Krieg. Die sowjetische Langzeitstrategie gegen den Westen als rationate Machtpolitik, München, 1985, переклад англійською мовою: Stalin's War: A Radical New Theory of the Origins of the Second World War, New York, 1987.

[13] «Die Rote Armee bis Kriegsbeginn 1941», в кн.: Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, herausgegeben vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt. Bd. 4: Der Angriff auf Sowjetunion, Stuttgart, 1983. Упередження Хормана виявляються з усією відвертістю в його ранній книзі: Die Geschichte der Wlassow-Armee. Frieburg, 1984, особливо на с. 307—308. Досить критичний розбір того, як центр проводив у життя план «Барбаросса», міститься в Berghahn, «Das Militärgeschiliche Forschungsamt in Freiburg». Geschichte und Gesellshaft, 14, 1988.

[14] Найкращий критичний огляд сучасних інтерпретацій міститься в ст. Bianka Pietrow, «Deutschland im Juni 1941 — ein Opfer sowjetischer Aggression?», Geschichte und Gesellschaft 14, 1988. Пьєтрова правильно відзначає (с. 119), що Хофман наводить як свідчення головним чином допити військовополонених, які є досить сумнівним джерелом.

[15] Див.: Pietrow, «Deutschland im Juni 1941», pp. 116—17.

[16] «Суворов о себе и книге своей жизни».— Русская мысль, 3 июля 1992.

[17] P. Knightley, «The Defection Game», The Second Oldest Profession. London, 1986.

[18] Про бесіду між Гельфандтом і Батгером 13 вересня 1940 р. див.: Uldrisks, «Soviet Security Policy in the 1930s» в кн: G. Gorodetsky (ed.), Soviet Foreign Policy: 1917—1991. A Retrospective. London, 1994.

[19] The Aquarium (про підготовку радянських шпигунів) Spetsnats: The Story Behing the Soviet SAS, The Liberators, (про його участь у радянському вторгненні в Чехословаччину в 1968 році), Soviet Military Intelligence і Inside the Soviet Army.

[20] «Суворов о себе и книге своей жизни».

[21] Такого висновку можна дійти з оглядів його книг. Див., наприклад, «Файнешл таймс»: «Це викликає стурбованість Заходу, особливо його думка про те, що радянські генерали не вірять у вирішальну роль ядерного залякування» або «Він займає унікальну позицію, детально викриваючи жахливі факти про нарощування росіянами озброєння». Про книгу «Inside the Soviet Army»: «Необхідно прочитати всім людям, занепокоєним проблемами збереження миру на землі», а також: «Ця важлива книга викриває систему, за допомогою якої організована ударна сила світової революції... страшне застереження Заходові».

[22] Див. чудове викриття Nicholas Fraser, «A Bit of a Long Shot», Sunday Times, 21 November 1993.

[23] W. Churchill, The Second World War, Vol. 3, p. 316.

[24] Найкращі зібрання їх поглядів у S. Bialer, Stalin and his Generals, Soviet Military Memoirs of World War II. New York, 1969.

[25] Erikson, The Road to Stalingrad. London, 1975, p. 77.

[26] B. Whaley, Codeword Barbarossa. Cambridge, Mass., 1973, F. H. Hinsley, British Intelligence in the Second World War. London, 1979, Vol. I, Ch. 14.

[27] Некрич А. М. 1941 22 июня, М., 1965, с. 124—25; Жуков Г. К. Воспоминания и размышления, М., 1969, с. 229—30, 233, 248. Російський матеріал, що не має аналогів, наведено в статті «Накануне, или трагедия Кассандры: повесть в документах» // Неделя, № 42—44, 1988. Повний текст знаменитої доповіді Хрущова 1956 р. «О культуре личности в истории (Неделя, № 16, 1989 г.) підтверджує ці висловлювання.

[28] A. Seaton, Russo-German War 1941—1945. London, 1971, p. 21.

[29] Victor Suvorov, «Yes, Stalin was Planning to Attack Hitler in June 1941», Journal of the Royal United Services 131; Суворов. Ледокол, с. 13.

[30] Волкогонов Д. «Эту версию уже опровергла история», Известия, 16 января 1993.

[31] Л. Безыменский. В кн.: G. Gorodetsky (ed) Soviet Foreign Policy, 1917—1991: A Retrospective. London, 1994.

[32] Суворов припускається помилки (в основному через незнання тієї великої за обсягом літератури, яка є з цього питання на Заході). Див., наприклад R. Tucker, «The Emergence of Stalin's Foreign Policy», Slavic Review 4, 1977. Його аргумент, у якому він спирався на виступ Сталіна в 1927 році як на підготовку світової революції, був спростований західними експертами з радянської зовнішньої політики.

[33] Суворов В. Ледокол, с. 317, 333; див. також Suvorov, «Who Was Planning to Attack Whom?», p. 54.

[34] Suvorov, «Who Was Planning to Attack Whom?, p. 50. Якби Червона Армія дійсно розгорталася для наступу, а комюніке ТАРС було дезінформацією, важко було б пояснити розгубленість, яку воно викликало серед вищого командного складу, про що свідчать, зокрема: Анфилов В. А. «Бессмертный подвиг», с. 178—184; Баграмян И. Так началась война, М., 1971, с. 68—76; Азаров И. Осажденная Одесса, М., 1966, с. 8—10.

[35] Суворов. День — М. М., 1994, с. 81.

[36] Суворов. Ледокол, с. 51—54.

[37] Суворов. День — М, с. 157—158.

[38] Там же, вступ до рос. видання.

[39] Там же, с. 15—20.

[40] Там же, с. 15—20.

[41] Суворов. Ледокол. с. 24; Сталин И. В. Сочинения, М., 1954, т. 10, с. 49.

[42] Див. нижче. с. 36—39.

[43] Сталин И. В. Соч., т. 11, с. 202.

[44] Суворов. Ледокол, с. 44; Сталин. Соч., т. 10, с. 288—289.

[45] Сталин И. В., Сочинения, т. 6, с. 158.

[46] Суворов. Ледокол, с. 186; Сталин. Соч. т. 6, с. 158.

[47] Див.: мій коментар далі в розділі.

[48] Сталин. Соч., т. 10. с. 49. Я вдячний Б. Морозову за цю аналогію.

[49] Суворов. Ледокол, с. 36.

[50] Сталин. Соч., т. 13, с. 39—40.

[51] Суворов. Ледокол, с. 260; цитата з «Военно-исторического журнала» № 2; 1978, с. 68.

[52] Суворов. Ледокол, с. 331—332; цитата з «Военно-исторического журнала» № 5; 1986, с. 49.

[53] АВП, РФ, Ф. 017—а, оп. 1, д. 8, п. 2.— Дневник И. Майского, 1941.

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Г. П. Зазимко (Київ)

Про роботу Українського фонду пошуку

Хоч Велика Вітчизняна відійшла в історію, та ще багато її сторінок невідомі. Одну з них нам випало прочитати. Дуже гірку і болючу для багатьох сімей і понині.

Український фонд пошуку організувався в 1988 р. Його перший голова — Здоренко Ванда Пилипівна, якої, на жаль, уже немає з нами. З літа 1993 р. головує Ясєв Георгій Євтихійович. Фонд прагне якомога більше повернути із забуття солдатів, що загинули у війну. Всі учасники пошуку — ентузіасти, які добровільно і безкоштовно ведуть цю нелегку роботу.

УФП має декілька програм роботи, і одна з них — «Концтабори». Починалася вона з виписки уродженців України, які загинули в концтаборах Німеччини і яких можна було знайти в справах Центрального архіву Міноборони, розташованого в Подольську.

Однак в наш скрутний час поїздки будь-куди стали неможливими з фінансової точки зору. Тому, коли архіви КДБ розсекретили і передали матеріали щодо військовополонених в обласні архіви, ми зайнялись, і небезуспішно, пошуком таких справ в Держархіві Київської області.

Ще восени 1993 р. секретар УФП Цакун Стефанія Петрівна з допомогою працівника архіву Білої Ольги Миколаївни відібрала більше 20 справ зі списками військовополонених, що знаходилися в таборах Київської, Полтавської, Вінницької та інших областей. 50 років вони лежали з грифом «секретно»! Це були списки, які зробили працівники Українського Червоного Хреста, що якийсь час діяв на окупованій території. Історикам, мабуть, треба дослідити діяльність УЧХ в той час і правдиво висвітлити його роботу.

Те, з чим ми зіткнулись у своєму пошуку, свідчить, що УЧХ виконував свої прямі функції — піклувався про військовополонених, допомагав їм незалежно від національності останніх.

З таборів за межами Києва і області працівники УЧХ надсилали в Київ списки уродженців міста і області. І їх сотні.

А по Києву було 2 справи — по концтабору у Старій Дарниці і по 1-й Київській міській клінічній лікарні (Жовтнева) та її відділеннях, де перебували військовополонені.

На створенні картотеки за всіма цими списками працювало, крім С. П. Цакун, ще четверо пошуковців: Зінов'єва Ніна Сергіївна, Супрунович Тамара Іванівна, Ужва Тетяна Григорівна та автор цих рядків.

Картотека з таборів, що були за межами Києва і області, знаходиться у С. П. Цакун, і про неї треба писати окремо.

Наша розповідь про тих, хто пройшов київські табори і лікарні. На жаль, по Старій Дарниці доля полонених невідома. Серед них були поранені. Списки складені в грудні 1941 року. А що далі? Чи вони загинули в таборі? Якщо прочитають опубліковані списки, то, може, відгукнеться хто-небудь з тих, що залишилися живими, і допоможе нам. Таких невідомих доль — 440.

Інша картина по 1-й Київській міській лікарні. В зведених списках близько 1500 прізвищ. Деякі відомості про цих людей дали нам історії

хвороб. Їх переглянуто більше 800, але ще не всі. І от на сьогодні по картотеці 1-ї Київської міської лікарні маємо такі дані:

1. Померло — 400 чоловік.

2. Вибули в Кирилівську лікарню після ліквідації відділу військовополонених в Жовтневій (березень 1942 р.) — 240.

3. Вибули в табори — 1255.

а) домашні адреси яких збереглися — 955;

б) безадресних — 305.

Поряд з історіями хвороб переглядалися й інші справи військовополонених. Так, була знайдена справа № 2 (ф. Р-2225) Білоцерківського госпіталю № 3, який обслуговував табір військовополонених. У його картотеці маємо такі дані:

померлих — 554 (1 безадресний)

тих, що вибули в табір,— 774 (29 безадресних)

Наводимо невеликі списки по всіх трьох таборах і категоріях військовополонених відповідно до колишнього адміністративного поділу.

Якщо хтось знайде своїх близьких, то може написати нам за адресою: 254074 Київ-74, Вел. Мостицька, 8, кв. 38, тел. 432-43-34, Зазимко Ганні Павлівні, громадському досліднику УФП.

СПИСОК

військовополонених, що померли в 1-й Київській міській клінічній лікарні, а також вибулих до табору або невідомо куди *.

1. Біляк Терентій Овсійович. Народився 1918 р. в с. Старій Котельній Андрушівського району Житомирської області. В лікарні з 12 грудня 1941 р. Помер 19 грудня 1941 р. [1]

2. Биков Семен Андрійович. Народився 1898 р. в селі Катюжанці Димерського району Київської області. В лікарні з 20 грудня 1941 р. [2]

3. Валковський Іван Юхимович. Народився 1913 р. в с. Чмирівці Старобільського району Ворошиловградської області. В лікарні з 18 вересня 1941 р. Помер 20 жовтня 1941 р. [3].

4. Гончаренко Захарій Мойсейович. Народився 1914 р. в с. Гуляйці Катеринопільського району Київської області. В лікарні з 7 жовтня 1941 р. Помер того ж дня [4].

5. Клань Антон Юхимович. Народився 1919 р. в с. Радовелі Олевського району Житомирської області. В лікарні з 17 грудня 1941 р. Помер 20 лютого 1942 р. [5]

6. Кравченко Кіндрат Андрійович. Народився 1895 р. в м. Дніпропетровську, вул. Леніна, 150, кв. 5. В лікарні з 20 грудня 1941 р. Помер 27 лютого 1942 р. [6]

7. Максименко Михайло Мефодійович. Народився 1921 р. в с. Євгенівці Сігурівського району Миколаївської області. В лікарні з 8 січня 1942 р. Помер 21 лютого 1942 р. [7]

8. Онищенко Сергій Нестерович. Народився 1912 р. в с. Кам'яному Лебединського району Сумської області. В лікарні з 12 грудня 1941 р. Помер 22 березня 1942 р. [8]

9. Сикало Микола Григорович. Народився 1919 р. в с. Боровому Харківської області. В лікарні з 27 вересня 1941 р. Помер 20 січня 1942 р. [9]

10. Слободанюк Петро Васильович. Народився 1907 р. в м. Ольгополі Вінницької області. В лікарні з 17 грудня 1941 р. Помер 20 грудня 1941 р. [10]

11. Щукін Іван Герасимович. Народився 1913 р. у м. Харкові, вул. Валер'янівська, 93. В лікарні з 29 жовтня 1941 р. Помер 18 березня 1942 р. [11]

12. Яцишин Филимон Пилипович. Народився 1908 р. в с. Малиничах Проскурівського району Кам'янець-Подільської області. В лікарні з 7 жовтня 1941 р. Помер 7 жовтня 1941 р. [12]

13. Береговенко Дем'ян Опанасович. Народився 1910 р. в селі Лоташевому Катеринопільського району Київської області. В лікарні з 18 вересня 1941 р. Вибув 6 жовтня 1941 р.[13]

14. Волчок Віктор Іванович. Народився 1920 р. в с. Корхівці М.-Коцюбинського району Чернігівської області. В лікарні з 6 січня 1942 р. Вибув 23 лютого 1942 р. в табір[14].

15. Гриневич Михайло Іванович. Народився 1907 р. на хут. Веселому Горлівського району Сталінської області. В лікарні з 1 січня 1941 р. Вибув 13 листопада 1941 р.[15]

16. Гененко Василь Сергійович. Народився 1911 р. в м. Мелітополі, вул. Красна, 36. В лікарні з 17 грудня 1941 р. Вибув 2 березня 1942 р. в Дарницький табір[16].

17. Єрмак (Ярмак) Михайло Антонович. Народився 1899 р. в с. Доберівці Тетіївського району Київської області. В лікарні з 27 грудня 1941 р. Вибув 7 лютого 1942 р. до комендатури для з'ясування національності[17].

18. Маєвський Яким Микитович. Народився 1910 р. в с. Вербках Крижопільського району Вінницької області. В лікарні з 8 січня 1942 р. Вибув 23 лютого 1942 р. в табір[18].

19. Назаренко Іван Ігнатович. Народився 1910 р. в м. Ізюмі, вул. К. Маркса, 24. В лікарні з 12 січня 1942 р. Вибув 2 березня 1942 р. в табір[19].

20. Ткаченко Костянтин Леонтійович. Народився 1913 р. в с. Негребівці Радомишльського району Житомирської області. В лікарні з 4 лютого 1942 р. Вибув 27 березня 1942 р. в Кирилівську лікарню[20].

21. Чередниченко Іван Петрович. Народився 1919 р. в с. Беззаботівці Олександрівського району Сталінської області. В лікарні з 2 січня 1942 р. Вибув 27 березня 1942 р. в Кирилівську лікарню[21].

Виписку з архівних документів зробили Супрунович Т. І., Зазимко Г. П.

СПИСОК

військовополонених, що перебували в Білоцерківському госпіталі № 3 **

1. Бабій Ігнатій Данилович. Народився 1898 р. в с. Майданці Тальнівського району Київської області. В госпіталі з 21 січня 1942 р. Помер 22 січня 1942 р.[22]

2. Баранов Опанас Олексійович. Народився 1906 р. в с. Панфілах Переяславського району Київської області. В госпіталі з 9 листопада 1941 р. Помер 9 листопада 1941 р.[23]

3. Білецький Федір Мусійович. Народився 1896 р. в с. Сувіді Вищедубечанського району Київської області. В госпіталі з 6 січня 1942 р. Помер 26 січня 1942 р.[24]

4. Войтенко Ігнат Дорофійович. Народився 1910 р. в с. Горбулеві Потіївського району Житомирської області. В госпіталі з 9 листопада 1941 р. Помер 24 листопада 1941 р.[25]

5. Вуз Дмитро Олександрович. Народився 1901 р. в с. Гонтівому Ярі Валковського району Харківської області. В госпіталі з 3 грудня 1941 р. Помер 7 грудня 1941 р.[26]

6. Гербадський Микола Васильович. Народився 1912 р. в с. Білогородці Київської області. В госпіталі з 19 травня 1942 р. Помер 25 травня 1942 р.[27]

7. Заборчук Іван Юхимович. Народився 1921 р. в с. Стрижавці Ставищенського району Київської області. В госпіталі з 3 грудня 1941 р. Помер 17 лютого 1942 р.[28]

8. Кудря Василь Опанасович. Народився 1911 р. в с. Германівці Обухівського району Київської області. В госпіталі з 15 грудня 1941 р. Помер 27 грудня 1941 р.[29]

9. Панчук Петро Андрійович. Народився 1904 р. в с. Зеленькові Тальнівського району Київської області. В госпіталі з 21 січня 1942 р. Помер 3 травня 1942 р. [30]

10. Пироженко Демид Дементійович. Народився 1895 р. в с. Гордашівці Тальнівського району Київської області. В госпіталі з 11 грудня 1941 р. Помер 12 лютого 1942 р. [31]

11. Руденко Федір Кузьмич. Народився 1914 р. в с. Кошарівці Ново-Шепелицького району Київської області. В госпіталі з 2 квітня 1942 р. Помер 17 квітня 1942 р. [32]

12. Чорний Костянтин Семенович. Народився 1908 р. в Німецькій колонії Щорсівського району Житомирської області. В госпіталі з 3 листопада 1941 р. Помер 3 грудня 1941 р. [33]

13. Букієвець Федір Дмитрович. Народився 1910 р. в с. Черевках Словичанського району Житомирської області. В госпіталі з 13 листопада 1941 р. Вибув у 2-гу лікарню 22 листопада 1941 р. [34]

14. Гевлич Тимофій Васильович. Народився 1908 р. в с. Клочках Народицького району Житомирської області. В госпіталі з 25 листопада 1941 р. Вибув у табір 21 січня 1942 р. [35]

15. Дмитренко Степан Григорович. Народився 1905 р. в с. Рогачівці Баранівського району Житомирської області. В госпіталі з 8 серпня 1942 р. Вибув у табір 13 серпня 1942 р. [36]

16. Назаренко Павло Степанович. Народився 1908 р. в с. Рутвянці Базарського району Житомирської області. В госпіталі з 28 квітня 1942 р. Вибув у табір 18 травня 1942 р. [37]

17. Онищенко Сергій Никифорович. Народився 1914 р. в с. Ходаках Коростенського району Житомирської області. В госпіталі з 13 листопада 1941 р. Вибув у табір 8 грудня 1941 р. [38]

18. Рудюк Федір Іванович. Народився 1917 р. в с. Маньківцях Андрушівського району Житомирської області. В госпіталі з 31 липня 1942 р. Вибув у табір 29 серпня 1942 р. [39]

19. Старожинський Андрій Іванович. Народився 1907 р. на хут. Перемишах Радомишльського району Житомирської області. В госпіталі з 1941 р. Вибув у табір 17 листопада 1941 р. [40]

Виписку з архівних документів зробили Супрунович Т. І., Ужва Т. Г., Зазимко Г. П.

СПИСОК

поранених військовополонених, що знаходилися в концтаборі у Старій Дарниці в грудні 1941 р. і доля яких невідома (ф. Р-2395, оп. 1, спр. 15)

1. Абаєв Григорій (Георгій) Бензикович. Народився 1902 р. в с. Ставдорі Верховинського району на Північному Кавказі. В 1-й Київській міській лікарні з 27 грудня 1941 р. [41]

2. Карпов Олексій Федорович. Народився 1900 р. в м. Білій Церкві Київської області [42].

3. Кисіль Антон Георгійович. Народився 1898 р. в с. Григорівському Обухівського району Київської області [43].

4. Коваленко Федір Корнійович. Народився 1907 р. на хут. Грушках Київської області [44].

5. Косинський Павло Юхимович. Народився 1908 р. в м. Києві, вул. Межирівська, 40, кв. 2 [45].

6. Ладонкін Микола Іванович. Народився 1902 р. в с. Мовчанівці Рокитнянського району Київської області [46].

7. Маскаленко Микола Михайлович. Народився 1922 р. в с. Гудзівці Звенигородського району Київської області [47].

8. Матеж Олексій Йосипович. Народився 1904 р. в с. Тептіївці Богуславського району Київської області [48].

9. Назаренко Яків Полікарпович. Народився 1893 р. в Донецькій області. Проживав у Києві, Олександрівська, 29 [49].

10. Пожований Олексій Климович. Народився 1914 р. в с. Великій Севастянівці Христинівського району Київської області [50].

11. Пойда Павло Демидович. Народився 1912 р. в Одеській області. Проживав у Києві, Горького, 116 [51].

12. Стеценко Андрій Григорович. Народився 1896 р. у м. Звенигородці, Красноармійська, 26 [52].

13. Черепенко Михайло Прокопович. Народився 1920 р. у м. Тальному (Тамському) Уманського району Київської області [53].

14. Шапошников Григорій Іванович. Народився 1910 р. в м. Черкасах [54].

Виписку з архівних документів зробила Ужва Т. Г.

* Місце поховання померлих не вказано.
1 Державний архів Київської області (далі—ДАКО), ф. Р—2395, оп. 1, спр. 14, арк. 21; ф. Р—2634, оп. 1, спр. 142, арк. 44.
2 ДАКО, оп. 1, ф. Р—2395, спр. 14, арк. 38; ф. Р—2634, спр. 142. арк. 42.
3 Там же, оп. 1, ф. Р—2634, спр. 143, арк. 37.
4 Там же, спр. 29а, арк. 9.
5 Там же, ф. Р—2395, спр. 14, арк. 21; ф. Р—2634, спр. 328, арк. 13.
6 Там же, ф. Р—2395, спр. 14, арк. 38; ф. Р—2634, спр. 328, арк. 86.
7 Там же. ф. Р—2634, спр. 150, арк. 62.
8 Там же, ф. Р—2395, спр. 14, арк. 21; ф. Р—2634, спр. 411, арк. 18.
9 Там же, ф. Р—2395, спр. 14, арк. 16; ф. Р—2634, спр. 450, арк. 88.
10 Там же, ф. Р—2395, спр. 14, арк. 21; ф. Р—2634, спр. 158, арк. 47.
11 Там же, ф. Р—2395, спр. 14, арк. 16; ф. Р—2634, спр. 163, арк. 9.
12 Там же, ф. Р—2634, спр. 165, арк. 1.
13 Там же, ф. Р—2634, спр. 142, арк. 33; спр. 20, арк. 7.
14 Там же, ф. Р—2634, спр. 260, арк. 17.
15 Там же, ф. Р—2395, спр. 14, арк. 46; оп. 2, ф. Р—2634, спр. 4, арк. 52.
16 Там же, ф. Р—2395, спр. 14, арк. 21; оп. 2, ф. Р—2634, спр. 4, арк. 16.
17 Там же, ф. Р—2395, спр. 14, арк. 39; ф. Р—2634, спр. 537, арк. 213.
18 Там же, ф. Р—2634, спр. 386, арк. 11.
19 Там же, ф. Р—2634, спр. 402, арк. 1; спр. 405, арк. 26.
20 Там же, ф. Р—2634, спр. 159, арк. 38.
21 Там же, ф. Р—2395, спр. 14, арк. 10; ф. Р—2634, спр. 510, арк. 40.
** Місце поховання померлих не вказано.
22 Там же, оп. 4, ф. Р—2225, спр. 2, арк. 38.
23 Там же, арк. 7.
24 Там же, арк. 35.
25 Там же, арк. 6.
26 Там же, арк. 20.
27 Там же, арк. 63.
28 Там же, арк. 22.
29 Там же, арк. 28.
30 Там же, арк. 38.
31 Там же, арк. 26.
32 Там же, арк. 55а.
33 Там же, арк. 4.
34 Там же, арк. 8.
35 Там же, арк. 15.
36 Там же, арк. 92.
37 Там же, арк. 60.
38 Там же, арк. 8.
39 Там же, арк. 88.
40 Там же, арк. 2.
41 Там же, ф. Р—2395, оп. 1, спр. 15, арк. 46; спр. 14, арк. 39.
42 Там же, арк. 7.
43 Там же.
44 Там же, арк. 15.
45 Там же, арк. 4.
46 Там же, арк. 16.
47 Там же, арк. 15.
48 Там же, арк. 2.
49 Там же. арк. 9.
50 Там же, арк. 4.
51 Там же, арк. 9.
52 Там же, арк. 8.
53 Там же, арк. 1.
54 Там же, арк. 8.

В. І. Клоков (Київ)

На шляху до істини через вивчення документів

За традицією, започаткованою ще в період існування тоталітарного режиму, найбільша кількість публікацій про подвиг народів СРСР у роки Великої Вітчизняної війни з'являлася напередодні чергових ювілеїв перемоги над фашистською Німеччиною. Так відбувається й нині в зв'язку з 50-річчям визволення всіх українських земель від гітлерівських загарбників і напередодні піввікового ювілею завершення другої світової війни.

Цим датам присвячені матеріали кількох наукових конференцій [1], ряд монографічних досліджень [2], численні спогади безпосередніх учасників та очевидців подій воєнних років. Однак на відміну від публікацій попереднього десятиріччя останнім часом у таких працях значно більше уваги приділяється висвітленню труднощів, які довелося долати мільйонам радянських воїнів ціною великих зусиль і найголовніше — свого життя. Ці труднощі зумовлювалися як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами, а саме прорахунками військового і політичного керівництва країни.

Раніше заборона обнародування багатьох негативних явищ в організації і керівництві партизанським рухом на окупованій території не давала можливості дослідникам показати всю трагедію і водночас справжній героїзм людей, які піднялися на боротьбу проти фашистських поневолювачів не за наказом чи з примусу, а насамперед керуючись глибокими патріотичними почуттями. Найбільше цей недолік був притаманний узагальнюючим працям з історії партизанської боротьби в Україні, в яких головним чином висвітлювалися тільки позитивні аспекти керівної та організаторської ролі правлячої партії і приховувалися грубі прорахунки її керівництва.

Меншою мірою цензурні заборони позначилися на змісті мемуарів партизанів. Найбільш характерними щодо цього є спогади колишнього зв'язкового обласного проводу ОУН Григорія Стецюка [3], присвячені трагічним сторінкам національно-визвольної боротьби на Волині, а також документальний нарис Б. Н. Нарижного, який зіставив героїзм чернігівських партизанів з трагедією мирного населення, що піднялося на боротьбу проти ворога. Якщо Г. Стецюк змальовує яскраву картину звірств деяких частин УПА, то Б. Нарижний зосереджує увагу на величезних втратах мирного населення внаслідок репресій фашистів за надання ним допомоги партизанам. Спільним у цих публікаціях є розповідь про дії з'єднання під командуванням двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова в різних за соціальними ознаками регіонах України.

Сказане вище стосується й збірника документів і матеріалів про діяльність чернігівських партизанів, присвяченого 50-річчю визволення українських земель від фашистських окупантів [4]. Його укладачі поряд з новими документами про керівну роль партійних органів наводять нові матеріали про труднощі, які довелося долати мирному населенню і партизанам Чернігівщини — традиційного партизанського краю. Партійне керівництво партизанським рухом розкривається в раніше неопублікованих документах, що зберігаються в українських архівах та Архіві Міністерства оборони Російської Федерації (с. 16—17). Яскраво ілюструє командно-адміністративний метод партійного керівництва наведений у збірнику текст розмови М. С. Хрущова з членом Військової ради Південно-Західного фронту М. О. Бурмистенком (с. 19—20). В наказі командування обласного чернігівського загону також наводяться факти негативних явищ, що мали місце в середовищі партизанів.

Значне місце в збірнику займають накази і розпорядження окупаційних властей про розправи над мирним населенням за надання ним

допомоги партизанам (с. 23—24, 28, 33, 40, 44—46, 49, 61, 63, 66).

Однак, на нашу думку, деякі документи потребують приміток, в яких були б пояснені причини їх появи. Відповідні пояснення не були б зайвими до матеріалів про дії чернігівських партизанів на Волині і в Словаччині, щоб показати умови, в яких вони там боролися. Зокрема, на с. 119—120 наводиться така вказівка командування Чернігово-Волинського з'єднання командиру диверсійних груп на залізниці Ковель — Сарни В. І. Клокову від 24 січня 1944 р.: «Ваше донесення одержали 20 січня 1944 р. о 14.00. Заперечень щодо чисельності і кількості груп не маю. Призначення відповідальних за фланги вважаю правильним. На кожний фланг вдень виводити всі групи, найменше розраховуйте на відсиджування окремих груп у селах. Врахуйте — наказ командування для Вас є законом щодо того, щоб не пропустити ешелони противника, що залишилися, на захід і не давати можливості німцям підкидати підкріплення на схід... Доводжу до Вашого відома, що командир і комісар з'єднання дуже незадоволені, що Ваші групи пропустили два ешелони противника на захід через закріплені за Вами станції... Додатково надсилаю 50 кг толу».

В примітках доцільно було б розповісти про викладену в донесенні командуванню з'єднання обстановку, в якій доводилося діяти мінерам, адже з настанням холодів не спрацьовували закладені заздалегідь міни сповільненої дії. Тому підривники були змушені перейти на дідівські методи «камікадзе», перебігаючи з невеликим зарядом через смугу відчуження перед залізничною колією за 200—300 м до потягу, що наближався. 50 кг толу було передано на прохання В. І. Клокова для забезпечення вибухівкою кількох груп, у яких закінчився її запас.

Таких приміток особливо потребують документи, присвячені діяльності з'єднання на Волині, де вояки УПА буквально полювали за кожною диверсійною групою, створюючи серйозні перешкоди для мінування залізничної колії. Відсутність приміток навряд чи слід пояснювати лише обмеженим обсягом збірника.

Загалом за умов певної ейфорії засобів масової інформації, що акцентували увагу лише на прорахунках у висвітленні героїчного подвигу населення України в тилу фашистських окупантів, вихід у світ цього збірника документів служитиме справі відновлення честі і гідності ветеранів війни, яка завершилася перемогою над фашизмом.

[1] Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940—1950 рр. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 25—26 серпня 1992 р.— К., 1992; Справжні і міфічні визволителі України. Матеріали науково-теоретичної конференції «Україна в роки другої світової війни 1939—1945». 9—10 листопада 1994 р.— К., 1994.

[2] Коваль М. В. Україна у другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). Спроба сучасного концептуального бачення.— К., 1994; Чайковський А. С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941—1944 рр. мовою документів, очима історика).— К., 1994; Клоков В. И. О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941—1944).— К., 1994; Обвиняет земля. Организация украинских националистов. Документы и материалы.— М., 1991; Куманев Г. А., Чайковский А. С. Чекисты стояли насмерть.— К., 1989; Курас И. Ф., Кентий А. В. Штаб непокоренных (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны).— К., 1988; Чайковский А. С. За нами Большая земля (Помощь советского тыла в организации народной борьбы против фашистских захватчиков на временно оккупированной территории Украины, 1941—1944 гг.).— К., 1990; Нарижний Б. Н. Горобинова зграя. Розповідь — документ про героїзм і трагедію Корюковки.— К., 1988.

[3] Стецюк Г. Чорні дні Волині або непоставлений пам'ятник, 1941—1944. Спогади колишнього зв'язкового обласного проводу ОУН.— Вполодимир-Волинський, 1992; Борець Ю. У вирі боротьби. Спогади учасника повстанської боротьби (1944—1948).— К., 1993.

[4] В тилу ворога. Документи і матеріали про участь партизанів Чернігівщини в боротьбі проти фашистських загарбників.— Чернігів, 1994.

М. С. Левченко (Житомир)

До історії українських фронтів

У роки Великої Вітчизняної війни Україна стала великим полем битви двох ворогуючих сторін. Тут вирішувалася доля війни в багаточисленних боях, жорстоких оборонних і наступальних операціях, які проводили військові з'єднання.

З вдячністю визнаючи неоціненний вклад у спільну Перемогу над німецько-фашистськими загарбниками всієї армії, все ж слід відзначити велику роль фронтів, що діяли в Україні, в масовому вигнанні ворога з рідного краю, а потім і в повному його розгромі, у визволенні багатьох народів Європи від фашистського гніту. Саме завдяки умілим діям українських фронтів прийшло визволення народам Болгарії, Угорщини, Румунії, Чехо-Словаччини, частини Австрії, Польщі й Югославії. Армії і дивізії українських фронтів чітко виконували бойові завдання на великому просторі — від кордону з Румунією до Відня, Праги, Берліна.

Німецько-фашистські загарбники та їх союзники зазнавали поразки за поразкою, постійно піддавалися ударам могутніх українських фронтів, але, намагаючись уникнути неминучого розгрому, міцно чіплялися за кожну п'ядь землі, відступаючи, відчайдушно чинили опір, завдавали великої шкоди народному господарству нашої країни.

Гітлерівці чітко розуміли, що втрата України означала крах і фашистського рейху, з неминучістю вела до їх розгрому в Білорусії й Прибалтиці, наближала повний розвал німецько-фашистського фронту у Східній та Південно-Східній Європі.

Враховуючи все це, наше Верховне Головнокомандування направляло в Україну свої кращі резервні війська, продовольство, боєприпаси, техніку з Поволжя, Уралу, Сибіру, Казахстану та Середньої Азії. В Україні було багато військ, сформованих у глибоких тилових областях і регіонах. Так, на її просторах у військах 1 Українського фронту відмінно показав себе у боях 10 гвардійський Уральсько-Львівський добровольчий танковий корпус, прославилися десятки з'єднань і частин морських стрілецьких бригад, з'єднання сибіряків, воїнів-десантників, для яких у воєнні роки Підмосков'я стало рідним домом, місцем набуття військової майстерності.

В Україні у командуванні українськими фронтами й арміями яскраво проявилася полководницька майстерність Г. К. Жукова, К. К. Рокоссовського, І. С. Конєва, Р. Я. Малиновського, Ф. І. Толбухіна, О. І. Єременка, В. І. Чуйкова, І. Д. Черняховського, К. С. Москаленка, А. А. Гречка, М. Ю. Катукова, П. С. Рибалка, Д. Д. Лелюшенка, С. І. Богданова, П. О. Ротмістрова і багатьох інших воєначальників.

Україну у своїй основній масі визволяли війська, загартовані в огні Сталінградської й Курської битв, у тяжкій обороні на Воронезькому й Астраханському напрямках, у битві за Кавказ. Переважна більшість цих військ там формувалася, готувалася до боїв, одержувала поповнення, набувала бойового загартування.

Так, у розгромі оточеного угруповання німецько-фашистських військ у Сталінграді брали участь 7 загальновійськових армій, з яких шість пізніше визволяли Україну. За героїзм, мужність і високу бойову майстерність особового складу в Сталінградській битві 5 загальновійськових армій були перетворені у гвардійські (4, 5, 6, 7 і 8 армії). Всі вони потім прославилися, визволяючи українську землю. У наполегливій обороні Кавказу й Астрахані, а потім і в нищівному розгромі загарбників на Північному Кавказі брали участь 9 загальновійськових армій, з яких 7 пізніше визволяли Україну. Серед них немало було грузинських, вірменських, азербайджанських частин і з'єднань.

Нерідко українські фронти поповнювалися військами, які вивільнювалися після розгрому ворога під Ленінградом, в Карелії, на Волхові. Серед них можна назвати 21, 26, 27, 52, 59 армії. В свою чергу, з України, набувши великого бойового досвіду, йшли на інші фронти багато частин і з'єднань, цілі армії, щоб визволяти братні народи інших республік. Так, у Молдавії воювали війська 2 і 3 українських фронтів. У визволенні Білорусії, Литви та Латвії, а також у розгромі німецько-фашистських військ у Східній Пруссії брали участь багато частин і з'єднань, які раніше билися з ворогом в Україні. Серед них 2 й 6 гвардійські, 28, 51 і 61 загальновійськові, 5 гвардійська танкова армії, 3 та 4 гвардійські кавалерійські, 11 і 19 танкові, 3 гвардійський механізований корпуси.

Часто українські фронти подавали необхідну оперативну допомогу і підтримку сусіднім братнім фронтам й арміям. Так, у Берлінській операції з тяжкими боями просувався вперед 1 Білоруський фронт. У дуже складних умовах йому допомагав 1 Український фронт, який стрімко прорвався у Берлін з півдня, що різко змінило всю обстановку на нашу користь. Участь фашистського лігва була вирішена.

У штурмі столиці фашистського рейху брали участь від 1 Білоруського фронту 6 армій (8 гвардійська, 3 й 5 ударні, 47 армії, 1 і 2 гвардійські танкові армії), з яких 5 тривалий час воювали за свободу України. Від 1 Українського фронту в боях за Берлін брали участь 28 загальновійськова, 3 та 4 гвардійські танкові армії [1].

За підрахунками автора, зробленими на основі матеріалів з воєнних мемуарів, воєнно-історичних нарисів, статей, збірників, довідників, у 1943—1944 рр. у діючій армії було 74 загальновійськові армії, з яких у визволенні України брали участь 37.

Справляє враження якісна сторона цих військ. Відомо, що зразком масового героїзму, мужності й високої військової майстерності, проявлених у боях, була гвардія.

В діючих військах у 1943—1944 рр. налічувалося 10 гвардійських армій, з яких 8 боролися з ворогом в Україні. Танкових армій було 6. І всі вони у різний час (а весною 1944 р. усі разом [2]) брали участь у визволенні української землі. Гвардійських танкових корпусів на фронті було 12, з них 9 — визволяли Україну. Всі 9 гвардійських механізованих, 7 гвардійських кавалерійських корпусів, 10 гвардійських повітрянодесантних дивізій билися з ворогом на українській землі.

За підрахунками автора, в 1943—1944 рр. на фронтах було 109 гвардійських стрілецьких дивізій, з них 73 воювали на території України. 55 з них були удостоєні почесних найменувань у зв'язку з визволенням ними українських міст. З решти 18 гвардійських дивізій 11 одержали почесне найменування ще до війни (14, 71 і 55 гвардійські, колишні відповідно 96 Вінницька, 23 Харківська та 30 Іркутська стрілецькі дивізії), за бойові заслуги у Сталінградській битві (73 гвардійська Сталінградська сд), під час визволення Північного Кавказу (2 гвардійська Таманська сд), Білорусії (12, 44, 55, 67, 71, 90, 121 гвардійські сд). Особливо відзначилася в роки Великої Вітчизняної війни 52 гвардійська Ризько-Берлінська стрілецька дивізія. Вона розпочала свій бойовий шлях у найтяжчих боях під Харковом у травні 1942 р. (тоді вона була 8 мотострілецька дивізія військ НКВС, яка у липні 1942 р. була переформована в 63 сд). Дивізія брала участь у Сталінградській і Курській битвах, визволенні Лівобережної України, в боях на північно-західному напрямку в Прибалтиці, Польщі й закінчила війну в Берліні [3].

Деякі гвардійські стрілецькі корпуси, що воювали в Україні (10, 13, 18, 20, 24, 25, 28, 29, 34), були пізніше удостоєні почесних найменувань будапештських кенігсберзьких, братиславських, люблінських, дрезденських. А славний 18 гвардійський стрілецький корпус став Станіславсько-Будапештським. Такого ж найменування був удостоєний і 30 ск.

Бойові заслуги 75 ск були відзначені тим, що він став називатися Бєлградсько-Будапештським.

Почесні найменування визволених міст України одержали 112 стрілецьких дивізій, з яких 11 удостоєні такої пошани двічі (наприклад, 23 та 30 Київсько-Житомирська, 230 і 340 Сумсько-Київська, 130 і 280 Конотопсько-Коростенська та ін.). Усім 10 гвардійським повітряно-десантним дивізіям були присвоєні почесні найменування в зв'язку з визволеними ними українських міст. Перша гвардійська повітряно-десантна дивізія почала називатися Звенигородсько-Бухарестською, а 6 гвардійська повітряно-десантна — Кременчуцько-Знам'янською.

Одержавши почесні найменування та відзнаки під час визволення українських міст, 10 стрілецьких з'єднань пізніше були удостоєні таких же відзнак під час визволення столиць багатьох європейських країн. Серед них 4 гвардійська Апостолівсько-Віденська, 15 гвардійська Харківсько-Празька, 25 гвардійська Синельниково-Будапештська, 58 гвардійська Червоноградсько-Празька, 62 гвардійська Звенигородсько-Будапештська, 94 гвардійська Запорізько-Берлінська, 132 Бахмацько-Варшавська, 151 Жмеринсько-Будапештська, 266 Артемівсько-Берлінська, 375 Харківсько-Бухарестська стрілецькі дивізії.

40 гвардійська стрілецька дивізія закінчила війну Єнакієво-Дунайською, 389 сд — Бердичівсько-Келецькою, а 110 гвардійська сд — Олександрійсько-Хінганською.

Минають роки, минають десятиріччя, але ніколи не померкнуть у пам'яті людей великі ратні подвиги воїнів українських фронтів, їх гідний вклад у нашу велику Перемогу, в захист свободи і незалежності Вітчизни.

[1] Освобождение городов.— М., 1955.— С. 293—303.
[2] Великая Отечественная война 1941—1945. Энциклопедия.— М., 1985.— С. 483.
[3] Там же.— С. 614.

Н. В. Кокошко (Хмельницький)

Назвати всіх поіменно

Півстоліття мирного життя! І з кожним роком 9-го травня все менше ветеранів ми бачимо на святкових парадах, просто поруч з нами. Залишається тільки пам'ять. А що зробили ми, історики-науковці, краєзнавці, і що повинні зробити, аби цей подвиг воїнів, партизанів, учасників підпілля і самовідданість трудівників тилу пам'ятали завжди?

З 1987 р. триває робота над Зводом пам'яток культури Хмельницької області. За цей період співробітниками обласного відділу охорони пам'яток культури проведена велика пошукова робота: на території Хмельниччини виявлено та взято на облік і під охорону держави 234 поховання періоду 1941—1944 рр.

На жаль, велика кількість цих могил безіменна. Але якщо прізвища воїнів, що загинули у 1941 р. під час оборонних боїв, встановити майже неможливо через відсутність архівних матеріалів, то дані за січень-квітень 1944 р. зберігаються в Архіві Міністерства оборони Російської Федерації.

Двічі — у 1985 та 1989 рр.— працювали у ньому співробітники відділу. В результаті складена картотека на більш ніж дві тисячі нововиявлених прізвищ воїнів-визволителів, що загинули на території області у січні-квітні 1944 р.

На багатьох могилах Дунаєвецького, Кам'янець-Подільського, Ярмолинецького, Теофіпольського районів меморіальні плити з написом

«Прізвища похованих невідомі» тепер треба замінити на плити з прізвищами загиблих.

Один з численних прикладів пошукової роботи — дослідження історії братської могили с. Солобківців Ярмолинецького району Хмельницької області. До 1990 р. вважалося, що тут похований 91 воїн з 147-ї та 129-ї гвардійських стрілецьких дивізій 17-го стрілецького корпусу 1-ї гвардійської армії. Крім двох воїнів, які загинули в 1941 р., всі інші загинули 28 березня 1944 р. при визволенні села від фашистських окупантів.

На підставі вивчення даних Архіву Міністерства оборони Російської Федерації, списків облвійськкомату виявлені прізвища 94-х раніше невідомих радянських воїнів з 320-го стрілецького полку 129-ї гвардійської стрілецької дивізії, 959-го стрілецького полку 309-ї стрілецької дивізії, 379-го артилерійського полку 147-ї стрілецької дивізії 17-го стрілецького корпусу 1-ї гвардійської армії, 871-го стрілецького полку 276-ї стрілецької дивізії, 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії 22-го стрілецького корпусу 18-ї армії. 348-го артилерійського полку 141-ї стрілецької дивізії 30-го стрілецького корпусу 60-ї армії, 54-ї гвардійської танкової бригади 7-го гвардійського танкового корпусу 3-ї гвардійської танкової армії, що загинули та померли від ран в період з 21 березня по 2 квітня 1944 р. під час боїв за визволення від фашистських окупантів сіл Солобківців, Тернової, Сприсівки, Удріївців [1].

У 1955 р. останки воїнів з поховань у цих селах були перенесені до братської могили у Солобківцях.

Під час роботи з архівними документами встановлено, що прізвища дев'яти воїнів повинні бути викарбовані на іншій меморіальній плиті, оскільки вони загинули за визволення Нового Села цього ж району і там поховані [2].

Згідно з архівними документами у ході боїв за визволення Солобківців та найближчих населених пунктів пропали безвісти чотири воїни з 309-ї стрілецької дивізії [3].

Та не всі документи Архіву Міністерства оборони Російської Федерації, що стосуються визвольних боїв на території Хмельниччини, досліджені. Але зроблено дуже багато. Мета цієї роботи — увічнення пам'яті кожного загиблого.

[1] Архів Міністерства оборони Російської Федерації, ф. 147, оп. 2, спр. 26, арк. 34, 44—47; ф. 161, оп. 18002, спр. 359, арк. 222.

[2] Там же, ф. 141, оп. 2, спр. 2, арк. 181—206; ф. 54, оп. 2, спр. 3, арк. 183—204.

[3] Там же, ф. 309, оп. 2, спр. 9, арк. 204.

А. Г. Кожекін (Сімферополь)

Севастополь 1854—1855 рр. — чия слава?

Кримська війна 1853—1856 рр., коли війська Франції, Англії і Туреччини об'єдналися у боротьбі проти Росії, була спільним випробуванням для російського і українського народів. Однак донедавна вважалося, що героїчна 349-денна севастопольська оборона засвідчила міцність духу й військову майстерність солдата-росіянина. Тим часом уродженці України, яка входила тоді до складу Росії, брали в ній таку ж участь, як і призвані Ярославської, Курської, Московської та інших великоросійських губерній. У нічних вилазках проявили себе чорноморські пластуни — нащадки запорозьких козаків. Очевидці відзначали їхню винахідливість і незворушність у ситуації, схожій на справжнє пекло, яким ставав Севастополь під час артилерійських бомбардувань [1]. Серед прізвищ солдатів і матросів, які відзначилися в боях, трапляється немало українських. Так, відомо, що лейтенанта Н. А. Бірюльова прикрив собою від ворожих куль матрос Гнат Шевченко *. Поряд з уродженцем Кам'янець-Подільської губернії матросом Кішкою відзначилися матроси Демченко, Кузьменко та ін. Діти матросів, у тому числі Коля Пищенко (10 років), Максим Рибальченко (12 років), брали участь у бойових діях і були удостоєні медалей за хоробрість [2].

У центрі Севастополя біля музею Чорноморського флоту на стіні храму св. архістратига Михаїла, що був гарнізонною церквою в дні оборони, встановлено мармурові плити. На них перелічено воїнські частини гарнізону, які обороняли Севастополь, у тому числі Галицький, Чернігівський, Полтавський, Український, Подільський, Житомирський та інші полки. У їх формуванні брало участь і місцеве населення. Багато жителів України, зокрема й українців, вступило в ополчення. Наприклад, Полтавська губернія виставила 9,5 тис. чол. [3]

Багато українців служило у складі флотських екіпажів. У списках поранених, які публікував офіційний журнал морського відомства «Морской сборник», перелічено прізвища матросів із зазначенням губерній, з яких їх призвано. До початку 1855 р. серед поранених виявилося 64 чол. з Воронезької губернії, 11 — Орловської, 1 — Курської, 3 — Тамбовської, 2 — Тульської і 133 чол.— з Херсонської губернії. Так, серед матросів, призваних з Олександрійського повіту Херсонської губернії, названо П. Клименка із с. Байдаківки, якому ядром відірвало ліву ногу, І. Мойсеєнка — із с. Секретарівки, пораненого в праву ногу, О. Глущенка з Перетинців, якому осколок бомби влучив у ліве стегно, К. Шевченка — з Калачні, якому після поранення ампутували руку, Г. Шевченка — із Скоянки, пораненого в плече, та ін. З 87 матросів, набраних в Олександрійському повіті, 46 чол. мали українські прізвища [4].

Україна стала найближчим тилом армії, яка діяла в Криму. Звідси йшли продовольство, фураж, обмундирування, значні суми пожертвувань (так, лише у Волинській губернії до лютого 1855 р. зібрали 113 тис. крб.). Тисячі підвід було взято у селян для доставки вантажів. Луганський ливарний завод, як найближчий до театру воєнних дій, працював цілодобово і поставив для Севастополя 400 тис. снарядів. Шосткинський завод у 1855 р. давав 43% продукції всіх порохових заводів Росії [5]. Для заготівлі сіна, яке в першій половині XIX ст. відігравало для рухомого складу армії ту ж роль, що сьогодні бензин, прибули косарі з Полтавської губернії [6]. Після битв під Альмою і Балаклавою наприкінці жовтня 1854 р. 1500 поранених було евакуйовано до Мелітопольського повіту, та й згодом тисячі хворих воїнів лікувалися в українських містах і селах [7]. Для подання допомоги пораненим

наприкінці листопада 1854 р. до Севастополя виїхало 13 киянок (до того часу в Хрестовоздвиженську общину сестер милосердя було прийнято 54 жінки з Петербурга і 4 — з Москви) [8].

Війна стимулювала антикріпосницькі виступи селян. Вони мали місце в 16 російських губерніях (Воронезькій, Саратовській, Рязанській та ін.). Тягар Кримської війни (підводна й постійна повинності, обов'язок постачати дрова та сіно, рекрутські набори) особливо ліг на плечі українських селян. Тому й боротьба за визволення значного розмаху досягла в Україні, зокрема на Київщині й Чернігівщині. Особливістю селянського руху тут став самозапис у козаки, що, на думку самих селян, звільняло їх від кріпосної залежності (очевидно, жила ще в народі пам'ять про реєстрове козацтво XVII і XVIII ст.). Навесні 1855 р. десятки тисяч кріпаків Київської губернії відмовилися працювати на панів, оголосивши себе вільними козаками. «Київська козаччина» охопила близько 500 сіл у дев'яти повітах (з 12). Її було придушено внаслідок кривавої сутички селян з царськими військами. У 1856 р. «в Таврію за волею» вирушили тисячі селян з Орловської, Курської, Чернігівської, Полтавської і Харківської губерній. Цю спробу самочинного переселення в Крим було припинено тільки великими військовими силами [9]. Поразка у війні і спільна боротьба російських та українських селян змусила імператора Олександра II вже навесні 1856 р. визнати необхідність скасування кріпацтва «згори».

Таким чином, спільна слава російського і українського народів, якою вони себе вкрили під час героїчної оборони Севастополя у 1854—1855 рр., є складовою частиною національного духу, що у свою чергу створює основу культури. Визвольна боротьба українських і російських селян привела до скасування кріпосного права в 1861 р., тобто сприяла зміні соціально-економічного ладу країни й розвитку обох народів. Кримська війна поклала початок формуванню дієздатної громадської думки. Одним з підсумків війни стало також зростаюче переселення росіян і українців до Криму, що стимулювало розвиток культури всіх народів, які тоді жили на півострові.

На жаль, у проекті програми з історії для середньої школи героїчну оборону Севастополя перенесено в розділ зарубіжної історії [10]. Гадаємо, що сучасним історикам не варто відмовлятися від цієї славної сторінки історичного минулого.

[1] Задорожная Н. Вошедшие в бессмертие.— Симферополь, 1972.— С. 46, 47.
* Йому встановлено перший у Росії персональний пам'ятник рядовому.
[2] Шавшин В. Г. Бастионы Севастополя.— Симферополь, 1989.— С. 51—52; Дубровин Н. Ф. История Крымской войны и обороны Севастополя.— СПб., 1900.— С. 284—285; Бестужев И. В. Крымская война 1853—1856 гг.— М., 1956.— С. 144.
[3] История Украинской ССР: В 10-ти т.— Киев, 1983.— Т. 4.— С. 155.
[4] Морской сборник.—1855.— № 1.— С. 72—105; № 2.— С. 297—308.
[5] История Украинской ССР.— Т. 4.— С. 155; Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825—1860 гг.— М., 1981.— С. 203—204.
[6] Маркевич А. И. Таврическая губерния во время Крымской войны.— Симферополь, 1905.— С. 152.
[7] Історія міст і сіл Української РСР: Миколаївська область.— К., 1971.— С. 78; Херсонська область.— К., 1972.— С. 20.
[8] История Украинской ССР.— Т. 4.— С. 156; Морской сборник.—1855.— № 1.— С. 115—117.
[9] Линков Я. И. Крестьянское движение в России во время Крымской войны 1853—1856 гг.— М., 1940.— С. 52, 75, 85—87.
[10] Інформ. зб. Міністерства освіти України.— 1992.— № 15—16.— С. 56.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

HANS-IOACHIM TORKE AND IOHN-HAUL HIMKA, EDS.

German-Ukrainian Relations in Historical Perspective (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1994).— VIII+239 p.

НІМЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІДНОСИНИ В ІСТОРИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ. За ред. Ханса-Йоахіма Торке та Джона-Пола Хімки

(Едмонтон : Видавництво Канадського інституту українських студій, 1994).— VIII+239 с.

Цей збірник статей є четвертим у серії видань Канадського інституту українських студій, присвяченій історії взаємин українців з іншими національностями (попередні томи були присвячені, відповідно, полякам, євреям та росіянам). Як і попередні збірники, він також є, по суті, наслідком міжнародної наукової конференції з цього питання, що відбулася в жовтні 1986 р. в Гарміш-Партенкірхені (Німеччина). Це зумовило два важливі недоліки видання, про які краще сказати одразу. Оскільки на конференції не було, очевидно, доповідачів по періоду до XIX ст., ціле тисячоліття українсько-німецьких зв'язків залишилося невисвітленим у збірнику. З іншого боку, якби конференція проводилась не за 8 років до видання книги, тобто у 1986 р., а хоча б у році 1992-му, набагато більше уваги було б присвячено різнобічним стосункам незалежної України з об'єднаною Німеччиною. Але якщо останній недолік частково виправляють постскриптуми, зроблені деякими авторами у 1993 р., німецько-українські зв'язки до кінця XVIII ст. лишаються «білою плямою». На жаль, навіть у невиправдано короткій передмові не згадано хоча б конспективно про державні, династичні, церковні, торговельні та культурні зв'язки часів Київської Русі, про українських студентів у німецьких університетах та вплив Реформації тощо. Це в гірший бік відрізняє рецензований збірник від попередніх томів, присвячених стосункам українців з іншими народами-сусідами.

Однак поряд з цими вадами книжка має чимало достоїнств. Німецько-українські взаємини у новий час тематично представлені досить широко. Культурні зв'язки першої половини XIX ст. є темою статей Едгара Хьоша «Епізод з німецько-українських наукових контактів: Дітріх Крістоф фон Роммель» та Джона-Пола Хімки «Німецька культура та національне пробудження в Західній Україні перед революцією 1948 р.». Обидві статті зосереджуються навколо діяльності окремого інтелігента: Хьош аналізує спогади про Україну професора Харківського університету фон Роммеля, а Хімка розглядає постать перекладача та мовознавця о. Йосифа Левицького. Історія німецьких поселенців на Україні висвітлюється у статтях Дітлефа Брандеса «Німецькі колоністи в Південній Україні до скасування статусу колоній» та Андреаса Каппелера «Українці та німці у Південній Україні, 1970-ті рр.— 1914».

Але основною темою рецензованого збірника є німецько-українські відносини під час двох світових воєн. Ярослав Пеленський у своїй статті вперше використовує повний текст спогадів гетьмана Павла Скоропадського для аналізу його стосунків з німецькою владою. Пітер Боровський аналізує українську політику Німеччини 1918—1919 рр. за німецькими джерелами. Тему першої і другої світових воєн пов'язує у цій книзі стаття Ігоря Каменецького про німецькі колонізаційні плани щодо України. Праця Ральфа Бартолейта «Новий аграрний лад в Україні, 1941—1942: джерела та міркування» має характер типової статті «постановки проблеми», хоча автор посилається на кілька існуючих моно-

графій з цієї теми, виданих трьома мовами. Докладна (проте без нових архівних даних) стаття Вольфдітера Біля присвячена участі українців у військових формуваннях «третього рейху». Особливу увагу в ній приділено історії створення дивізії СС «Галичина». Пітер Дж. Потічний розглядає стосунки УПА та німецької адміністрації, спираючись головно на документи, опубліковані в «Літописі УПА». Взаємини ОУН з німцями є темою короткої, але змістовної статті Тараса Гунчака. Треба відзначити, що жодна зі статей збірника про німецько-українські стосунки під час другої світової війни не містить нових бачень або підходів; усі вони є більшою або меншою мірою узагальненням уже відомого. Це цілком природньо, якщо зважити на те, що на час проведення конференції у 1986 р. її учасники ще не мали доступу до радянських архівів. Водночас треба привітати починання Пітера Дж. Потічного, котрий, доопрацьовуючи свою статтю у 1993 р., подав у примітках довгий опис справ українських архівів, що стосуються теми статті.

Окрім «воєнного» лейтмотиву збірника, стаття Богана Кравченка висвітлює відносини Радянської України та Німеччини у 1929—1939 рр., а Ярослав Білінський розповідає про стосунки Радянської України з двома німецькими державами у повоєнний період, а також про відносини з Англією та Францією. Я. Білінський додав до первісного тексту своєї статті чималий «Постскриптум» про взаємини незалежної України з об'єднаною Німеччиною.

Окреме місце у збірнику займає оригінальна аналітична стаття Джона А. Армстронга. «Україна: колонія чи партнер?», що розглядає проблему на широкому історичному тлі.

Збірник добре відредагований і чудово виданий (обкладинка Моріса Левеска, дизайн Ярса Балана). На жаль, відсутній список авторів із зазначенням місця їх праці. Такий список, було вміщено у попередні збірники цієї серії, і він був досить корисним для читачів.

Рецензований збірник має значну цінність для науковців як спроба різнобічного погляду на сучасні німецько-українські відносини. Не вичерпуючи теми повністю, він практично підсумовує досягнення в цьому питанні західної історіографії кінця 80-х років, перед відкриттям радянських архівів та початком широких контактів з вітчизняними вченими.

С. О. ЄКЕЛЬЧИК (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

С. П. Цакун (Київ)

Друга науково-практична конференція пошукових об'єднань України

Завершилася 2-га науково-практична конференція пошукових об'єднань України. Обговорювалися завдання до 50-річчя Великої Перемоги над фашизмом — збереження пам'яті про загиблих у роки війни і вшанування тих, хто дожив до славного ювілею.

Організаторами конференції виступили президії Українського фонду пошуку, Асоціації молодіжних пошукових об'єднань України «Обеліск» та Київського міського історико-патріотичного клубу «Пошук». У її роботі взяли участь майже 100 чоловік — представники 18 областей України, а також Києва і Севастополя. Найбільш масові делегації були від Луганської, Житомирської, Кіровоградської, Одеської, Сумської, Херсонської, Львівської областей та Києва. Закарпатська, Івано-Франківська, Ровенська та Тернопільська області своїх представників на конференцію не надіслали. Жаль, що тема загальної боротьби з фашизмом та увічнення пам'яті жертв нацизму не знаходить там належного відгуку.

Наукову, методичну, організаційну допомогу у підготовці та проведенні конференції подали Інститут історії України, Інститут прикладної інформатики, Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни, Рада організації ветеранів України, Міністерство оборони України.

Останні роки відзначені примітними науково-прикладними здобутками в історії Великої Вітчизняної війни. Український фонд пошуку створив 200-тисячну картотеку полеглих захисників Вітчизни, Асоціація «Обеліск» відтворює карту поховань радянських воїнів та іноземних громадян на українській землі, розроблено ритуал поховання знайдених останків воїнів у братських могилах. Київський міський історико-патріотичний клуб «Пошук» зібрав понад 30 тисяч спогадів безпосередніх учасників боїв, які увійшли до «Банку пам'яті».

З небуття повернено десятки тисяч імен воїнів, які значились у списках тих, хто пропав безвісти.

Експозицію Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни прикрашають унікальні знахідки наших пошуковців. Мова насамперед йде про дійсний бойовий прапор артполку, який пролежав понад 50 років в землі в районі зловісної Уманської ями, уламки радянського літака із Василькова, бойові реліквії з-під Харкова, протитанкові їжаки з-під Києва тощо.

Однак з часу проведення 1-ї науково-практичної конференції, що відбулась у грудні 1991 р., залишилися проблеми, без вирішення яких дальший розвиток меморіального пошуку перебуватиме на рівні аматорства. Саме життя вказує на необхідність надання йому державного статусу, а з точки зору історичної науки він має право на існування як її окремий самостійний розділ.

Справді, й досі відсутні єдине тлумачення форм і методів пошуку, увічнення пам'яті полеглих, бачення структури пошукових підрозділів, оформлення зібраного матеріалу та його обліку. Численні пошукові підрозділи не мають державної реєстрації і діють самочинно.

Є потреба створення єдиного інформаційного поля, загальнодержавної системи Пам'яті і переведення картотек на комп'ютерну основу.

Такі думки висловили представники наукових закладів та державних установ, які були запрошені для участі у роботі конференції.

У ході продуктивних дискусій учасники погодилися, що основними формами пошуку є документальний та польовий. Форми увічнення пам'яті полеглих більш різноманітні. Це сімейні архіви, державні й громадські музеї, пам'ятники, обеліски, меморіали, вічні вогні, документальні пам'ятки, масові заходи.

До конференції підготовлено збірник «Право на пам'ять». Зроблена перша спроба дати наукове обгрунтування деяких з вказаних проблем. В основу покладено досвід кращих пошуковців України. Зміст розділів збірника говорить сам за себе: «Є у пошуку початок», «Тяжка пам'ять війни», «Пошукові програми та їх зміст», «Розповідають архіви», «Почуття потрібності і обов'язку», «Зберігати та примножувати пам'ять полеглих захисників Вітчизни», «Нема у пошуку кінця».

У збірнику дане тлумачення професійної карти пошуковця. Бажаючих носити таке високе звання немало. Але справжній пошуковець має володіти певним рівнем знань, умінь та навичок. Поверхове ставлення до справи часто призводить до тяжких моральних та матеріальних втрат.

Уперше в Україні було складено узгоджені з науковцями пошукові програми до 50-річчя Перемоги. Це чітко сформульовані теми з їх кінцевою метою та очікуваним результатом. Теми об'єднані по розділах: «Літопис Великої Вітчизняної війни», «Пошук загиблих захисників Вітчизни», «Білі плями війни», «Увічнення пам'яті полеглих героїв», «Вшанування учасників бойових дій, що дожили до 50-річчя Перемоги».

Істотним досягненням конференції є згода дирекції Київського радіозаводу перевести на комп'ютерну мову багатотисячну картотеку загиблих. А керівництво Інституту прикладної інформатики зобов'язалося допомогти систематизувати зібраний матеріал і створити єдину державну систему меморіальної пам'яті України.

У більшості країн світу пошукова робота та увічнення пам'яті своїх захисників — справа державна. Тому відсутність відповідного закону України — наш біль. Учасники конференції звернулися до Верховної Ради з проханням прискорити цю роботу. Мають бути створені державні структури для координації діяльності громадських організацій на всіх стадіях — від розробки пошукових програм до узгодження місця установки пам'ятників, фінансування робіт.

Пошуковці працюють на громадських засадах, ще й листуються за власні кошти. Це питання також не залишилося поза увагою делегатів. Підготовлено звернення до міністра зв'язку дозволити безкоштовну пересилку службової кореспонденції.

Президенту України направлено прохання прискорити рішення питання з приміщенням, яке виділене для роботи пошуковців.

Розглянуті питання дістали відображення у підсумковому рішенні конференції «Про удосконалення інформаційно-пошукової меморіальної роботи до 50-річчя Великої Перемоги над фашизмом».

Новообрані президії УФП і Асоціації «Обеліск» безпосередньо займаються нині розробкою Положення про організацію пошукової роботи як додатка до закону України про увічнення пам'яті полеглих захисників Вітчизни та положення про «Відмінника пошукової роботи України».

Пошуковці України сподіваються, що сукупність питань, які обговорювалися на конференції, допоможе піднести меморіальну роботу на новий, більш високий ступінь.

Бачинський Анатолій Діомидович

Ще одна непоправна втрата: помер Анатолій Діомидович Бачинський, історик, архівіст, літератор, доброзичлива й інтелігентна людина. Порівняно недавно він відзначив своє шестидесятиріччя, був удостоєний звання заслуженого працівника культури України.

Працював Анатолій Діомидович плодотворно й напружено. Краще за нього навряд чи хто-небудь знав літопис Причорномор'я та Придунав'я. Особливо значна його роль у вивченні історії Задунайського козацтва — військово-етнічного формування, яке виникло після підступної ліквідації імператрицею Катериною II Запорізької Січі. Анатолій Діомидович усе творче життя багато сил віддавав цій темі. Історико-документальний нарис «Січ Задунайська. 1775—1828» вийшов за кілька місяців до смерті автора.

Людина глибоких і різнобічних інтересів, А. Д. Бачинський зробив чимало справжніх відкриттів. Його праці присвячені минулому й сучасному Одещини, пресі та культурі старої Одеси, розповсюдженню у Причорномор'ї творів української літератури, зокрема Т. Г. Шевченка.

А. Д. Бачинський знав ціну архівному документові як першоджерелу історичної правди. У молоді роки він багато працював у Державному архіві Одеської області, ставши одним з відомих архівознавців України. Пізніше, займаючись викладацькою діяльністю на історичному факультеті Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова, він прищеплював новим поколінням істориків смак до архівних матеріалів. А. Д. Бачинський виховав чимало талановитих науковців.

Протягом останніх років Анатолій Діомидович очолював Одеське товариство краєзнавців, за його ініціативою друкувалися збірники, присвячені історії Причорномор'я.

Пам'ять про Анатолія Діомидовича Бачинського назавжди залишиться у серцях тих, хто його знав.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

К 50-летию Победы над нацистской Германией

Коваль М. В. Вторая мировая и Великая Отечественная войны и современность. Размышления историка 3
Першина Т. С. К вопросу об обеспечении руководящими кадрами народного хозяйства Украины (1943—1945 гг.) 23
Гриневич В. А. Образование Народного комиссариата иностранных дел Украинской ССР: проекты и реалии (1944—1945 гг.) 35

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Маркитан Л. П. Кинолетопись Великой Отечественной 47

СООБЩЕНИЯ

Руденко Н. Н. Участие украинцев и выходцев из Украины в антифашистской борьбе молдавского народа 52
Елисаветский С. Я. Евреи в антифашистском Сопротивлении и советском подпольно-партизанском движении в Украине 59
Лысенко А. Е. К вопросу о положении церкви в Украине в период второй мировой войны 73
Буцко О. В. Отношение к Красной Армии населения освобожденных стран Европы (1944—1945 гг.) 81

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Ветров И. Г. «Финансовая война» третьего рейха на оккупированной территории Украины в 1941—1944 гг. 96

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

ОУН и УПА во второй мировой войне *(Продолжение)* 101

ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Коваль М. В. Превентивная война или вероломная агрессия? 124
Городецкий Габриэль *(Израиль, Тель-Авив)*. Миф «Ледокола». Накануне войны 128

ПИСЬМА В РЕДАКЦИЮ

Зазимко А. П. О работе Украинского фонда поиска 142
Клоков В. И. На пути к истине через изучение документов 147
Левченко М. С. *(Житомир)*. К истории украинских фронтов 149
Кокошко Н. В. *(Хмельницкий)*. Назвать всех поименно 151
Кожекин А. Г. *(Симферополь)*. Севастополь 1854—1855 гг.— чья слава? . 153

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Екельчик С. А. Немецко-украинские отношения в исторической перспективе 155

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Цакун С. П. Вторая научно-практическая конференция поисковых объединений Украины 157
|Бачинский Анатолий Диомидович| 159